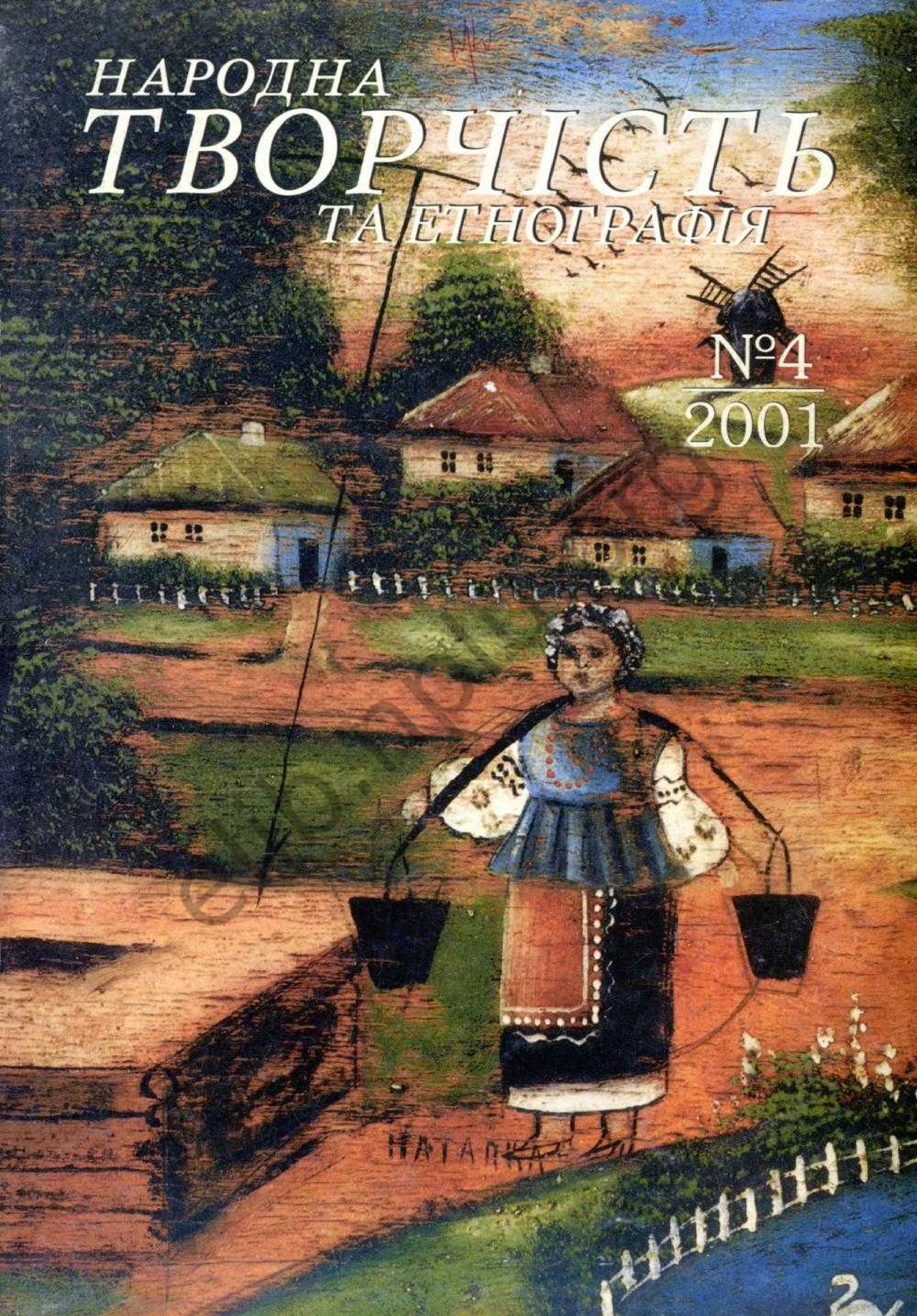
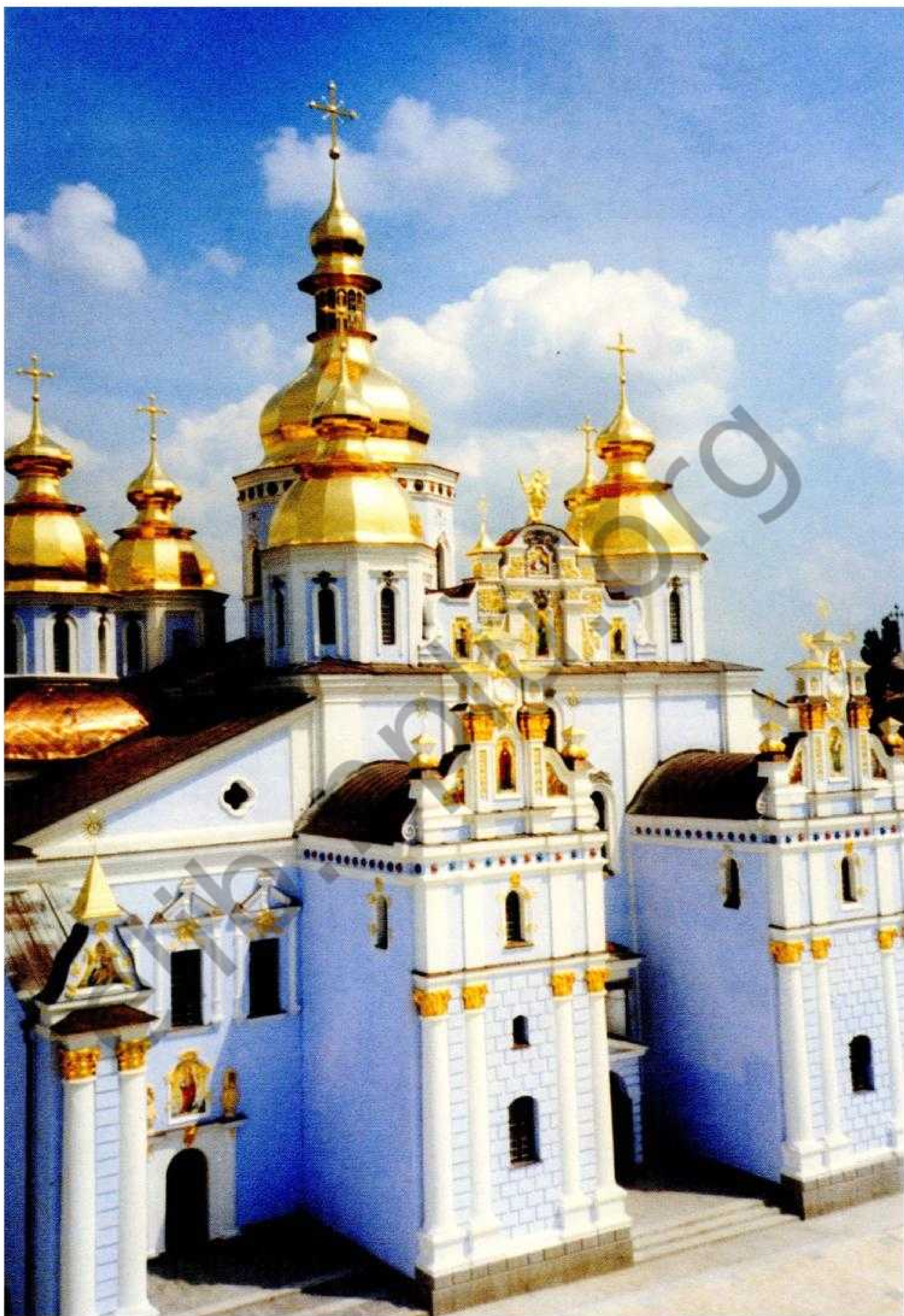
НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

№4
2001

Михайлівський собор (1108 - 1113рр.) Відновлено у 2000р.

ISSN 01306936

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М.Т. РИЛЬСЬКОГО
МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНОЛОГІВ

№ 4,2001 (274)
липень-серпень

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

Рік заснування 1925
Виходить раз на два місяці

№4
2001

У журналі

Редакція не завжди погоджується з думками авторів статей

Індекс 74328

Адреса редакції:
01001 МСП, Київ-1,
вул. Грушевського, 4,
тел. 229-50-29

Свідоцтво
про державну реєстрацію
друкованого засобу
масової інформації.
Серія КВ.№ 649 від 25.05.94.

Здано до набору 31.08.01
Підп. до друку 01.09.01
Формат 210Х297/8
Уч.-вид. арк. 16
Наклад 815 прим.
Зам. 221.

Спадщина визначних українських народознавців

З рукописних фондів і колекцій

Митець і народна творчість

Розвідки і матеріали

Рецензії, огляди, анотації

Хроніка

До 10-ї річниці проголошення незалежності України

24 СЕРПНЯ 1991 РОКУ

Дмитро Павличко

Ця жінка називається Людмила Володимирівна Шикута. Вона працювала друкаркою в машбюро Верховної Ради УРСР, а в час, про який я хочу розповісти, була керівником тої установи. Я часто заходив до машиністок, приносив на передрук не тільки матеріали, які стосувалися моєї депутатської роботи, але й свої письменницькі речі, серед яких і поезії, що потім вийшли в книжці "Покаянні псалми".

Власне цикл віршів "Покаянні псалми", можливо, найкраще взагалі, що я написав, був створений у Верховній Раді у перервах між засіданнями, але так само і на засіданнях. Мій друг Роман Іваничук тоді ж написав, переважно на засіданнях Верховної Ради, гострий і швидкий, мов стріла, роман "Орда". Ні його, ні себе не вважаю грішником супроти правил поведінки депутата. У всіх парламентах світу є дні, коли на засіданнях обговорюються другорядні, нудні, рутинні справи, в залі присутня невелика частина парламентарів або нема нікого. Є дні важливих дискусій і голосувань, коли треба бути всім членам парламенту на місці. Тепер Верховна Рада України працює за такими ж установленими в світі правилами, але десять років тому було інакше. Нема, одначе, нічого нуднішого для мене, як сидіти без жодного діла і слухати виступи переконаних у своїй мудрості категоричних вождів дрібних партій, а саме ними роївся й роїться наш парламент. Нудьга змушувала мене думати над рядками, які не мали нічого спільного з тим, що відбувається в залі.

До Людмили Шикути я не звертався з проханнями надрукувати щось моє. Вона своєю поведінкою і гарною зовнішністю справляла враження неприступної статечності. Їй личило не виконувати, а самій давати накази. Але 24 серпня 1991 року я влетів у машбюро з аркушем паперу в руці і спитав наказовим голосом: "Хто друкуватиме Акт проголошення незалежності України?" Я відчував, що це має робити саме вона, мати трьох донечок, висока, пишна українська жінка, так, ніби світло її вродливості могло відбитися в сяйливих словах історичного документа.

Минуло десять років з того часу, в моїй пам'яті почали затиратися переживання й деталі того дня. Але Людмила Володимирівна надіслала мені недавно листа, який збудив мої спогади і змусив взятися за перо. Вона пише: "Ось уже скоро мине десять років з Дня проголошення незалежності України. А я кожного разу з хвилюванням згадую той день, 24 серпня 1991 року, коли ви — схвильований, розгарячений — вбігли в друкарське бюро з питанням: "Хто буде друкувати Акт проголошення незалежності України?" Всі розгубилися. Ставши коло мене, ви з запалом душі сказали: "Людмило, давай швидко! Ми будемо друкувати історичний документ для нашої держави. Він увійде в історію..." Ваші переживання, нервова напруга передались і мені. Я боялася, що допущу помилку (а друкували ми на той час на машинках, це тепер — комп'ютери). Але все обійшлося. Вихопивши з машинки надрукований текст, ви побігли в сесійну залу, тому що повинно було відбутися голосування по цьому документу".

Справді, я не йшов, а біг до зали. Я добре розумів, що відбувається. Якби, не дай, Боже, на моїй дорозі були замкнені двері, я виламав би їх, висадив би зі скринями з розгону. Цілком фізично я відчував у своєму тілі присутність якоїсь додаткової сили. Мені здавалось, що в моїх руках були руки мого батька, ніби його істота була в моїй істоті, а він був міцною людиною, і в той час, коли я біг до сесійної зали, його залізні мускули були моїми. Взагалі за хвилини переходу з машбюро до стола президії в сесійній залі я пережив наново всі найважливіші події, які приготували мене

до ролі редактора й побігущого носія Акту проголошення незалежності України.

Мрія про самостійну українську державу була завжди в моїй душі як щось жадане, але нездійсненне, як віра в чудо воскресіння з мертвих, яка перемагає тяжкі сумніви і створює в людині потяг до ідеалу. Але не був я винятком серед рухівців, які вже на установчому з'їзді НРУ чудово розуміли, що Рух створюється не так "за перебудову", як за вихід України зі складу СРСР. Левко Лук'яненко говорив на тому з'їзді про це відверто. Він не помилявся, коли згадував у виступі і мене як політичного діяча, що прагне самостійної України. Був тоді якийсь голос у моєму вусі: «Іди скажи йому, що він підставляє нас. Треба бути обережним». Я не пішов. Той благородний чоловік без особливого знайомства й без попередньої розмови зі мною знав, чого я найбільше в житті своєму прагнув.

Я біг. Мій брат Петро, розстріляний гестапівцями в Коломиї 26 січня 1944 року, що був для мене, малого хлопця, зразком громадянської поведінки, біг тоді зі мною. Мій сотенний Спартан, Михайло Москалюк, убитий 1950 року, якого бачив я єдиний раз в житті, коли він мене, шістнадцятилітнього отрока, виганяв із УПА додому і наказував іти вчитися, не вмирати, а трудитися задля України, біг тоді зі мною. Мій учитель Максим Рильський, який одного разу сказав мені: "Добре, що ти не послухав мене і надрукував свій сонет про Торквемаду", — біг тоді зі мною…

Я оглянувся, ніби справді хотів побачити великого і стражденняного поета. Я подумав, чи не натякає він своєю делікатною фразою про те, що бував я слухняним там, де треба було повставати, мовчазним, де треба було кричати, замаскованим, де треба було відкривати обличчя, непослідовним, де треба було явити силу духу? Я біг по тих самих сходах, на яких колись мені Павло Тичина шептав на вухо: "Дмитре, опам'ятайтеся, будьте обачнішими, не губіть себе!" Біг по тих сходах, де ходили ми з Андрієм Малишком та Олесем Гончарем, опечалені зневагою до українського слова, яка падала на нас із російськомовної трибуни Верховної Ради УРСР, шкірилася з кожного закутка урядового дому, де все дихало фальшивою, рабською улесливістю до "старшого брата".

В моїй свідомості висвітлювалися постаті моїх львівських приятелів, з якими я був завше відвертий в національних питаннях, обличчя Романа Іваничука, Романа Лубківського, Юрія Сливки, Степана Куценя і моїх київських друзів, од яких не мав я таємниць, — Миколи Лукаша і Григора Тютюнника, Івана Драча й Олександра Білаша. Ніколи до того бігу я не переживав з такою натугою одночасно найважливіших епізодів з мого минулого життя, так ніби десятки екранів миготіло одразу перед очима душі моєї, і на кожному були люди, які наказували бігти, подати готовий для проголосування історичний документ голові Верховної Ради УРСР, який у моїй уяві вже був головою Верховної Ради самостійної України.

Чим ближче я був до своєї мети, тим швидше образки з минулого зливалися у мерехтливе тло зовсім недавніх подій, які виступали дуже чітко, ніби різьблені в металі дні творення Товариства української мови ім. Т.Шевченка, творення Народного Руху, коли за всіма моїми промовами вже стояла ідея розвалу ненависної царсько-більшовицької імперії.

На установчому з'їзді Демократичної партії України, одним із ініціаторів створення якої був я, 16 грудня 1990 року, провідною темою дискусії та Ухвали був планований і гаряче очікуваний вихід України зі складу СРСР. У виступі видатного мислителя і дисидента Юрія Бадзя, автора ідеологічної програми ДемПУ, йшлося про те, що компартія України готується до активних дій, щоб подавити опозиційні, демократичні рухи, змусити представників нашої республіки підписати "новий союзний договір". Група 239 у Верховній Раді, керована ЦК КПУ, тоді змінила регламент парламенту України на свою користь, організувала демонстрації проти Народної Ради, знову ж таки — за "новий союзний договір".

"Демократія — це насамперед самовизначення нації", — так я думав і так говорив на з'їзді, вкладаючи в процес демократизації, який вирував у розбудженому суспільстві прогнилої імперії, конкретне і перше завдання — здобути національну

державність. "Наша мета — демократія і повна незалежність України», — писали у Зверненні до народу творці ДемПУ Ю.Бадзьо, В.Дончик, Ю.Цеков, М.Швайка, І.Ющук, В.Черняк, О.Лавринович, Д.Павличко. В Ухвалі з'їзду були вже слова, які в спокійному стилі, притаманному теоретичному мисленню, фіксували розвал імперії як щось таке, що станеться завтра... — Розпад СРСР і втрата компартією політичної влади історично неминучі".

Я біг 24 серпня до сесійної зали з відредагованим текстом Акту проголошення незалежності України. Я був збуджений не тимчасовими, пов'язаними з конкретними подіями даного дня чи тижня, місяця чи року, переживаннями, а тими почуттями був наповнений, що нагромаджуються в людині впродовж життя. Ті почування записуються в душі людській словами, глибоко закарбовуються у страждженній, зболеній, виговорюваній свідомості.

Тому не дивно, що, будучи емоційно й текстуально готовим виступати у сесійній залі на випадок, якби Леонід Макарович захворів або (я думав тоді і про таке) відмовився з якихось причин зачитати Акт і своєю волею не поставити його на голосування, я на ходу переповідав, перебирав у пам'яті свої виступи, виголошені того ж 1991 року 1 травня перед робітниками Києва і 22 травня перед киянами біля пам'ятника Тарасові Шевченку. Здебільшого мої виступи на мітингах були імпровізаціями, але ті два виступи були написані. Їхні тексти збереглися. Я говорив тоді, що, ставши незалежною державою, Україна осягне високий рівень життя, позникають спеціальні розподільники й гастрономи, де без черги продавалися харчі тільки за списками для компартійної братії, словом, обіцяв демократичне й заможне прийдешнє. Тепер перечитую ці виступи і, знаючи як тяжко сьогодні живеться народові, думаю, чи правду я говорив, чи не обманював людей і себе надіями на багатство, наступаюче з державною незалежністю України? Ні, не обдурював я нікого. Якщо перше десятиліття державності виявилося таким злиденним, то причина цього насамперед в залишеному нам колоніальною політикою імперії страшному господарському спадку. 80% української промисловості працювало на мілітарні потреби радянської наддержави та ще й за старими, відсталими технологіями на зношеному устаткуванні. А по-друге, це провина вже нашої влади в усіх її іпостасях і на всіх її рівнях, яка спокійно дивилася, як бідніють одні і як багатіють інші, дозволяла збагачуватися метким злодіям, не забуваючи при цьому і про себе. Але 24 серпня 1991 року я повторював свої виступи напам'ять, як заклинання.

Отже, 1 травня 1991 року: "Дорогі кияни, шахтарі, робітники, дорогі борці за незалежну, демократичну Україну! Наближаються дні, коли буде вирішено, чи Україна залишиться надалі колонією, хоч і буде названа суверенною державою, чи справді вона буде державою, керованою новою і тільки однією, своєю власною конституцією, своєю власною владою.

Заява дев'яти республік, вірніше керівників дев'яти республік, пропонує прийняти союзну конституцію з'їздом народних депутатів СРСР. Це значить, що над суверенітетом України стоятиме суверенітет союзної держави і всі наші зусилля домогтися незалежності підуть прахом. Вітольд Павлович Фокін не мав права підписувати таке звернення, в якому роль нашої конституції зведена нанівець, а ідея незалежності залишилася тільки в назві союзу. Хіба досі ми не були суверенною республікою? Знаємо, що в реальності означає суверенітет, дарований кремлівськими ідеологами і вождями. Це — рабство. Це — чорнобильська смерть. Це — непомірні ціни, біда і злидні в кожному домі.

Демократичні сили України вимагають державної незалежності для свого народу, знаючи, що Україна спроможна прожити сама. Більше того, лише будучи незалежною, вона здатна забезпечити високий добробут своєму громадянству, бо всі багатства, які сьогодні йдуть на авантюри імперії, підуть на благо нашого робітництва, нашого народу. Слава незалежній, демократичній Україні!"

Біля пам'ятника Тарасові Шевченку 22.V.1991 року:

"Сто тридцять років тому на Чернечій Горі в Каневі був похований прах Та-

раса Шевченка. Українська патріотична громада, яка звершила перепоховання поета, мала на меті не лише виконати його "Заповіт", його останню волю, але й показати поліційній московській кривавій монархії, що дух українського народу не вбитий, а великі ідеали незалежної української держави, справедливого демократичного суспільства, які проповідував Тарас Шевченко — невмирущі. 22 травня — це особливе шевченківське свято, дата повернення пророка на батьківщину, день, коли в свідомість української нації увійшло як щось найреальніше, програмне і разом з тим трудне для виконання рабами гасло:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте!

Не раз ми вставали і не раз ми починали рвати ланцюги неволі, але вороги, великою мірою через нашу роз'єднаність і тхорячу, невольницьку натуру, виявлялися міцнішими. І сьогодні ми в кайданах, як сто тридцять років тому. В кайданах економічної залежності від кремлівського імперського центру, в кайданах правлячої комуністичної партії, яка дбає лише про збереження імперії, в кайданах байдужості до рідної мови й культури, в кайданах, які знищують нашу душу, і в кайданах отруйних димів та нуклідів, які знищують нашу плоть.

Та сьогодні ми вже не раби. Ми будемо рвати і розірвем імперські пута, бо прийшов знову шевченківський час в нашу історію.

Тарас Шевченко боронив бідних і освячував материнство й красу чесного людського духу, але найпотужнішу силу свого генія вклав у проповідь незалежної Української держави.

Церков — домовина
Розпадеться, а з-під неї
Встане Україна, —

писав він, малюючи в образі домовини храм, в якому молився Богдан перед тим, як підписати з Москвою Переяславську Угоду.

Сьогодні знову перед безсмертним духом нашого поета заявляємо: ми хочемо мати, як інші європейські народи, свою державу. Тільки утворення Української держави здатне врятувати багатонаціональне громадянство України, наш народ від загибелі. Тільки у вільній, незалежній, демократичній державі може бути здійснений головний заповіт Шевченка:

В своїй хаті своя правда,
І сила, і воля!"

Я біг і думав, що ці мої промови не годяться для виступу перед Верховною Радою. Це літературна публіцистика, мітингова експресія, яка була в мене напохваті. А тут треба було говорити про щось інше, глибше, значніше. Напевне, треба було мати завчасу приготований текст. У мене його не було.

Я думав про Леоніда Кравчука. Він же не завжди згоджувався зі мною. Інколи на засіданнях Президії Верховної Ради грубо обривав мої виступи. Це дозволяв собі робити так само Іван Плющ. Я ніколи не знав, чи так ділось на догоду комуністам, чи справді в моїх виступах була якась занадто бунтівлива і дратівлива для моїх обережних прихильників нота. Івана Плюща я любив і люблю. Мені було особливо боляче, коли він робив щось не так, але я прощав йому все одразу. Тепер я біг до голови Верховної Ради й думав про нього, посилав йому імпульси свого мозку, настроював його мислями своїми на зустріч зі мною.

У моїх стосунках з Леонідом Макаровичем був не один епізод, коли ми діяли узгоджено й успішно. Я згадував ось недавно голову Верховної Ради запрошував під Москву, у Ново-Огарьово, Михайло Горбачов. Розгортався наступ на українських представників, що були пов'язані з центром метрополії, мовляв, приїжджайте, укладемо новий союзний договір і здоровенькі були! "Здоровенькі були!" - так любили висловлюватися кремлівські чиновники в розмові з українцями, вважаючи нас всіх тарапуньками. І навіть сподіваючись, що це нам подобається, що гумор примітивного хохла в устах росіянина може нас настроїти на любов до поблажливого "старшого брата".

Леоніда Кравчука спочатку запрошували, а далі почали гримати на нього: "Приїжджай!" Власне, тоді від імені уряду УРСР підписав Вітольд Павлович Фокін заяву про потребу створення нової союзної конституції. Леонід Макарович вже збирався їхати, а може, так тільки вдавав. Він сказав мені: "Горбачов натискає. Краще поїхати, вплинути на сам процес творення нового союзного договору так, щоб документ був вигідний для України". Але я був проти цього. Не може бути союзного договору з Росією, вигідного для України. Лариса Скорик, Іван Драч, В'ячеслав Чорновіл, Микола Поровський та інші депутати говорили в очі Леонідові Кравчуку, що його поїздка в Ново-Огарьово не буде інакше кваліфікуватися, як тільки зрада Україні. В ті дні я заходив часто до голови Верховної Ради. З групи 239 в сесійному залі почали лунати голоси: "Хто нами керує, Леонід Макарович чи Дмитро Васильович?" Голова, одначе, приймав мене, ми нарешті домовилися, що він нікуди не поїде, але треба продемонструвати, що його не пускає в Москву народ.

Народний Рух закликав киян на демонстрацію. Моє завдання полягало в тому, щоб зібрати видатних наукових та культурних діячів України у перші ряди демонстрантів. У першій шерензі тоді йшов мій друг Олександр Білаш, могутня постать якого говорила — в Москву не пустимо, навіть не думай їхати, пане товаришу! Колони йшли вгору, від Хрещатика по вулиці Грушевського до Верховної Ради. І раптом дорогу заступила міліція. Як таке могло статися? Я думаю, що Леонід Кравчук розпорядився пускати нас до самих дверей, звідкіля він мав з'явитися перед народом. Але ж ні. Кордон міліції ешелонований — не прорвемось. Тоді я звернувся до генерала Валентина Недригайла, який наші походи по Києву постійно супроводив: "Що робимо?" Генерал знав, що голова Верховної Ради нас чекає, але не знала цього нижча команда.

Ми з шановним Недригайлом знайшли вихід у прямому значені цього слова. Зайшли в парк, а за нами — тисячі людей. Ми поклонилися Лесі Українці, а потім Марії Заньковецькій, що там стояли біля нашої дороги. Ми вийшли до будинку Верховної Ради з іншої сторони, від Дніпра. Це було якраз те, що нам необхідно було зробити, бо саме там є двері, з яких мав вийти й вийшов тоді Леонід Кравчук. "Не їдь у Москву!", "Геть союзний договір!" "Слава самостійній Україні!" — це були гасла, на які голова Верховної Ради УРСР відповідав: "Не поїду!"

Я біг 24 серпня з машбюро до сесійної зали. В мене в руці був найдорожчий, коштовніший за всі багатства світу, аркушик паперу. Але з Леонідом Макаровичем я зустрічався щодня — 19-го, 20-го, 21-го, 22-го серпня — на засіданнях Президії і поміж засіданнями. І все ж я не мав цілковитої певності, що він візьме документ, зачитає його і зала проголосує! Все могло статися. Я тремтів, я думав про всі можливі нещастя, раптові смерті, пожежі, землетруси, які в історичних моментах люблять несподівано з'являтися.

19-го серпня о 6-й годині ранку я прилетів з Канади. В Борисполі мене зустрів полковник з охорони Верховної Ради. Він сказав, що владу в Москві перебрав на себе якийсь надзвичайний комітет (ГКЧП) і велів їхати з ним до Леоніда Макаровича.

Приїхали. Леонід Кравчук був уже в кімнаті Президії. Але зібрав він там на світанку 19-го серпня спочатку не членів Президії, а видатних політичних діячів, лідерів Руху, депутатів — членів Народної Ради. Були там Олександр Ємець, Левко Лук'яненко, Лариса Скорик, Іван Драч, Іван Заєць, Володимир Яворівський, Павло Мовчан, Лесь Танюк та деякі інші депутати. Розмова була сумною, Леонід Макарович розповів, що досвітком до нього заявилися генерали Вареников і Чичеватов у супроводі першого секретаря ЦК КПУ С.Гуренка. Вони оголосили йому заяву ГКЧП і сказали, що з цієї миті він мусить підпорядковуватися комітетові надзвичайного стану в Москві. Леонід Макарович відповів їм, — так випливало з його оповіді — що він обраний Верховною Радою України на найвищий пост у державі й буде підпорядковуватися тільки рішенням Верховної Ради. Я вірив тоді й сьогодні вірю, що він сказав правду. Про це свідчила його поведінка протягом тих історичних днів, коли дійшло до проголо-

шення української незалежності. Леонід Кравчук явив мужність, спокій, винахідливість. Найважливіше — він не допустив до розвалу Верховної Ради. Досить було йому стати рішуче і одверто по якусь одну сторону — і кінець. Група 239, більшість у Верховній Раді, і Народна Рада, меншість у тій же Верховній Раді, втративши трохи свого і трохи не свого лідера, могли зударитись і допровадити до конфлікту, який, подібно до вогню в сухому лісі, міг підпалити і роз'єднати ненавистю всю Україну.

Леонід Кравчук закликав нас до зберігання спокою. Сказав: "Це, що сталось у Москві, нас не стосується". Він просив не збирати мітингів, не виступати з різкими заявами перед народом.

Почалося засідання Президії, яке нічим не відрізнялося від зустрічі Леоніда Кравчука з представниками Народної Ради. Тут, одначе, з'явився В'ячеслав Чорновіл. Його на засідання Президії не впустили. Він викликав мене у коридор і передав мені Заяву Львівської обласної Ради щодо ГКЧП. Я зачитав її перед членами Президії і висловив думку, що такий же осуд ГКЧП має зробити керівний орган Верховної Ради України. Мої колеги з Народної Ради пропонували підтримати цей документ, опрацювати на його основі Заяву Президії Верховної Ради. Але нас не підтримали. В кулуарах говорили, що існує директива міністра оборони СРСР Язова — виконувати всі розпорядження ГКЧП, що виступ Президії проти ГКЧП може спровокувати наїзд на столицю України приготованих для цього внутрішніх військ КДБ, танків та бетеерів, розташованих у підкиївських лісах. Пізніше я дізнався, що ті війська були справді сконцентровані під Києвом. Чи тільки події в Москві, які поточилися не на користь заколоту, чи так само тодішній рухівський Київ не дозволив тій армаді рушити до столиці і заарештувати Народну Раду? Важливими були, безперечно, обидві обставини.

19-го серпня, під ніч, біля Верховної Ради зібралися кияни. Небагато людей. Ми з Ларисою Скорик вийшли до них. Не один раз я бачив цю жінку в тракті її виступів, осяяну душевним промінням, стривожену, шукаючу відповідного слова. А тоді, в той найсумніший вечір, коли ми, мужчини, захрипли були не від промов, а від почуття небезпеки, вона веселим голосом сказала: "Дорогі українці! Нічого страшного не сталось. Просто на нашій території з'явився політичний в'язень Михайло Горбачов. Це для нас як для демократичної держави неприємно і навіть небезпечно!» Був сміх. І хоч він швидко замовк, ми розходились у доброму настрої.

Того вечора я повернувся пізно додому. У дворі будинку мене осліпив фарами автомобіль, осліпив навмисне, і з того стоячого світла я почув: "Это он!" Ясно було, Микола Голушко, начальник КДБ УРСР, не дрімає. Його люди стежили за нами. Все було наготовлене, щоб одним ударом покінчити з Народною Радою, з Рухом, взагалі з усім українством, і патронів задля цього було досить, але влада вже розуміла, що охочих стріляти в народ стало менше. Якби хтось був постукав у двері моєї квартири тієї ночі, я мав вийти з дому через балкон, який зв'язував моє помешкання із сусідніми квартирами. Все було підготоване до втечі і до життя в підпіллі.

Але 20-го серпня демократична частина депутатів знову збиралася у Верховній Раді. Я вважав, що Президія не може, не повинна, не має права мовчати. Заява, яку передав мені В'ячеслав Чорновіл, стала для мене зразком. Я написав текст Заяви членів Президії Верховної Ради УРСР і почав збирати підписи під ним. Заява була така:

"Ми, члени Президії Верховної Ради УРСР, висловлюємо свою вірність справі побудови суверенної України, підтверджуємо державний суверенітет як верховенство, самостійність і неподільність влади України на своїй території.

Вважаємо антиконституційними й незаконними утворення та дії Комітету Надзвичайного Стану в Москві.

Підтримуємо демократичні сили Росії та інших республік в їхніх намаганнях зберегти законно обрані органи влади та конституційний порядок на своїх територіях.

Ми закликаємо народ України до спокою, витримки, пильності.

У разі виникнення спроб захоплення

влади в республіці групами, які діятимуть проти державного суверенітету України, закликаємо народ до громадської непокори.

Звертаємося до воїнів Радянської Армії, працівників КДБ та міліції: станьте на сторону закону, справедливості та своїх безборонних народів!"

Підписати цей документ (згодом він був надрукований в "Літературній Україні", а його оригінал зберігається в мене) я пропонував кожному членові Президії Верховної Ради, але підписалося тільки сім осіб. Першим цю заяву підписав Володимир Гриньов, а далі — Ігор Юхновський, Лесь Танюк, Олександр Ємець, Володимир Яворівський, Володимир Пилипчук, і, звичайно ж, Дмитро Павличко.

Дата під заявою — 20 серпня 1991 р. Це був найтяжчий день у тому часі, коли ніхто не знав, чия візьме, коли мурами імперії побігли тріщини і, хоч було відомо, що вона падатиме, був страх, що, падаючи, розтрощить мільйони людей і залле кров'ю велетенські простори.

20 серпня в Спілці письменників України члени Президії, які підписали вищенаведену Заяву, а також депутати, члени Народної Ради, дали прес-конференцію. Була зачитана Заява. Виступали І.Юхновський, В.Чорновіл, О.Ємець, В.Яворівський, П.Мовчан, І.Заєць та багато інших. Настрій був тривожний. Промови короткі, суть виступів зводилась до одного — не поступимося осягнутими демократичними завоюваннями.

Ми тоді вже мали Декларацію про державний суверенітет України, схвалену 16 липня 1990 року. То був перший крок до незалежності, але дуже непевний. Декларація закінчувалась пунктом про союзний договір в такому сенсі, що начебто всі засади й принципи того документа потрібні Україні для укладання якоїсь союзницької хартії: "Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору". Тільки тому, що це речення на вимогу комуністів було включене до Декларації, група 239 проголосувала за неї. До речі, комуністи й сьогодні у Верховній Раді ненастанно звертаються до Декларації як до найважливішого документа української державності, забуваючи, що після 16 липня 1990 року був ще день

24 серпня 1991 року.

21 серпня 1991 року демократичні сили України змобілізувалися і скликали в Києві громадян республіки на мітинг. Ці збори народу записані різними теле- і кінооператорами на стрічках. За початковим планом мітинг мав пройти біля Київської міськради, але народ не поміщався на Хрещатику, тому центр народного здвигу перемістився на Площу Незалежності. Оратори стояли на тому місці, де починалися сходи, що вели до готелю "Москва". Тепер Площа Незалежності перебудовується, зникло те підвищення, де ми, організатори мітингу, члени Народної Ради, стояли стривожені, з напнутими нервами й пекучими думками, готові на будь-які жертви, навіть на смерть.

Хоча в Москві події розгорталися на користь демократичних сил, і Єльцин виголосив уже свою знамениту промову з танка, не було ще остаточної перемоги, не було відомо, яку позицію займуть війська КДБ, міліція, Радянська Армія в Україні.

Мені було доручено написати й прочитати резолюцію мітингу. Як це читання відбувалося, можна побачити в записах кінокамер. Один з таких записів є в Ярослава Кендзьора, в людини особливо заслуженої в справі створення багатющої кінотеки з матеріалами найважливіших подій української історії часу постання незалежної України. Резолюція мітингу 21 серпня ніде не друкувалася. В мене зберігся її текст:

"Антиконституційний переворот, організований компартією, кадебістською верхівкою та номенклатурою військово-промислового комплексу СРСР, агонізує. Демократичні сили Росії, мужність Президента Єльцина стали головним чинником перемоги.

Демократичні сили України, які з першого моменту рішуче зайняли непримиренну позицію щодо перевороту, довели свою політичну зрілість, здатність перемагати в найскладніших ситуаціях історії.

Ми, громадяни України, зібравшись на мітинг осуду злочинної хунти, заявляємо:

1) всі військові з'єднання Радянської

Армії, війська КДБ та міліції, дислоковані на українській території, повинні негайно перейти під командування Президії Верховної Ради України;

2) вимагаємо від Верховної Ради України звернутися до урядів усіх країн з пропозицією визнати Україну як самостійну державу і встановити з нею прямі дипломатичні стосунки;

3) засуджуємо вичікувальну, зрадницьку позицію керівництва компартії України, яке відцуралося не лише від свого народу, але й від свого генерального секретаря;

4) вважаємо необхідним зберігати передстрайкову готовність, шоб до кінця забезпечити перемогу конституційного порядку, миру й громадської злагоди в Україні;

5) вважаємо за необхідне завтра провести позачергове засідання Верховної Ради УРСР з метою засудження перевороту і прийняття рішень щодо ліквідації його наслідків в Україні;

6) вимагаємо звільнення народного депутата Степана Хмари та всіх політв'язнів у республіці, а ініціаторів путчу та їхніх прибічників негайно притягнути до відповідальності як державних злочинців».

Найважливіше було сказане у 4-му пункті — провести завтра, тобто 22-го серпня, позачергове засідання Верховної Ради.

Я помчав до Леоніда Макаровича ще того вечора. Голова Верховної Ради вислухав мене уважно, а я, звісно, наполягав на тому, що, виходячи з Резолюції, схваленої на площі, треба негайно скликати депутатів, провести позачергове сесійне засідання Верховної Ради. Я сказав: "Народна Рада вимагає проголосити повну незалежність України. Завтра". Леонід Макарович не заперечував. Але відповів: "Ми мусимо насамперед зібрати Президію Верховної Ради. На засіданні Президії вирішимо, як бути далі".

Богдан Тернопільський супроводжував мене в переходах від Майдану Незалежності до голови Верховної Ради. В разі відмови з боку Леоніда Кравчука піти назустріч волевиявленню народу, Народна Рада, на мою думку (цю думку підтримував Б.Тернопільський), повинна була проголосити самостійну Українську державу сама. Богдан Тернопільський ще 19-го серпня зустрівся зі мною в приміщенні Народного Руху України. Тоді ще ми не знали, як розгортатимуться події, але розуміли, що від проголошення самостійної України нас відділяють не дні, а години. "Якщо Верховна Рада цього не зробить, якщо цього не зробить Народна Рада, ми це зробимо самі", — так говорив я, доводячи Богданові, що негайне проголошення Української держави — якщо навіть буде воно потоплене в крові — залишиться важливим фактом української історії, яка обов'язково допровадить нас до самостійної України.

21 серпня з Леонідом Кравчуком на цю ж тему вів переговори від імені Народної Ради Ігор Юхновський. Вони домовились, що голова Верховної Ради збере завтра о 10 годині Президію. Народна Рада, яка того ж дня, 21 серпня, засідала, вирішила зібрати 150 підписів народних депутатів під закликом до Леоніда Кравчука скликати не лише Президію, але й провести позачергове сесійне засідання Верховної Ради. За вечір було зібрано 151 підпис.

22 серпня о 12-й годині Леонід Кравчук відкрив засідання Президії. Він дуже спокійно його проводив, але відчувалося, що нервове напруження, яким було охоплене його духовне нутро, може вирватися назовні щомиті. Він різко зреагував на зауваження Ігоря Юхновського про те, що Президія зібралася з запізненням, не о 10-й годині, як це було обіцяно. Нам, членам Президії від Народної Ради, треба було триматися з особливим спокоєм і навіть з показною байдужістю, щоб не зірвати засідання й домогтися свого. А наше бажання було в тому, щоб негайно зібрати сесію й вирішити на ній найголовніше питання — проголосити Україну незалежною державою. Мені здається, що Леонід Кравчук, Іван Плющ, Василь Дурдинець, Володимир Гриньов, Анатолій Матвієнко, Микола Спис та ще, мабуть, інші члени Президії, які не належали до Народної Ради, все ж вели нашу лінію; особливо треба підкреслити роль голови Верховної Ради, який чудово розумів, що не можна відкладати проведення позачергової сесії і добре знав, чого вимагатиме на ній Народна Рада.

Якби Леонід Кравчук захотів тоді "розмазати" питання позачергової сесії, підтримати комуністів, то він міг це зробити, ставлячи під сумнів підписи депутатів під листом до нього щодо проведення позачергової сесії. Адже ми зібрали переважно не підписи, а усні згоди депутатів по телефону, а самі підписувалися за них. Він діяв, одначе, не за вказівками ЦК КПУ, до якого тоді ще належав. Леонід Кравчук уневажнив усі докази О.Коцюби про те, що треба спочатку передати справу ГКЧП на розгляд комісіям Верховної Ради, вислухати їхні думки, а потім уже збирати сесію. Деякі представники більшості, тобто групи 239, хотіли втопити вигідний для нас історичний момент у засіданнях комісій, у безкінечних суперечливих рішеннях різних депутатських груп.

Леонід Кравчук вів, одначе, засідання Президії в іншому напрямі. Але це не він нас, представників Народної Ради, побуджував до дії. Усе було навпаки. Ми стояли міцно, бо за нами був народ, грандіозний мітинг попереднього дня, і взагалі — ініціатива була в наших руках. Щоправда, він поставив на голосування нашу пропозицію провести позачергову сесію 23 серпня, хоч знав, що вона не пройде. За неї проголосувало 6 осіб: Ігор Юхновський, Лесь Танюк, Володимир Яворівський, Олександр Ємець, Володимир Пилипчук, Дмитро Павличко. Чому вимагали ми зібрати Верховну Раду якнайшвидше? Тому що проголошення незалежності України могло бути найуспішнішим і найбільш можливим на хвилі всенародного протесту проти ГКЧП, проти перевороту в Москві, який продемонстрував, що репресивні органи імперії ще живуть, вони здатні залякати, покалічити, загнати, повернути в кошмарний сон щойно розбуджені до свідомого й вільного життя поневолені нації. Москва була втягнута у свої внутрішні конфлікти, центр імперії розколовся й задихався у внутрішній боротьбі за владу, а президент СРСР знаходився в ізоляції, хай навіть у хитрій, особисто придуманій ізоляції, але все ж у відриві од керування збройними силами СРСР. Двері для виходу України з імперії відчинилися. Кожен день, кожна хвилина зволікання загрожувала нам невдачею. То був час, коли група 239 у Верховній Раді розгубилася, втратила віру у своїх партійних вожаків, перебувала під натиском настроєних на здобуття української державної незалежності всіх верств населення, всього народу республіки.

І все ж, деякі представники групи 239 у Президії виступали з різними аргументами проти негайного проведення позачергової сесії Верховної Ради. Вони намагалися відсунути це проведення бодай на декілька днів, розуміючи, що за той час центр у Москві оговтається, почне працювати Верховна Рада СРСР, почнеться втягування України в "оновлений" союзний договір.

Представники Народної Ради програли голосування за те, щоб сесія була скликана 23 серпня. Але наша тактика була правильною. Наш натиск не пропав даремно. Леонід Кравчук з великою майстерністю фактично підтримав нас, проагітувавши за 24 серпня. Його підтримали ті члени Президії, що вже в душі були з нами, що були розчаровані, а деякі навіть обурені поведінкою компартії як головної ініціативної сили в ГКЧП. Таким чином з'явилася знаменна дата в нашій історії — 24 серпня 1991 року. Можна б і так сказати — комуністи вимагали проводити позачергову сесію у понеділок чи у вівторок, демократи — завтра, в п'ятницю. Леонід Макарович домігся компромісу. Це вивело нас на суботу, між іншим, на день, коли можна було зібрати найбільше число народу під стінами парламенту.

Коли визначилась дата початку позачергової сесії, почалось на Президії обговорення головного змісту документів на ту сесію. Цікаво й дивно було. Всі розуміли, що головним документом має бути резолюція, постанова чи акт проголошення України незалежною державою, але говорили натяками; було відчуття наближення до чогось найдорожчого і найкращого, що мало статися в нашому житті. В мене було таке відчуття, що представники Народної Ради боялися сполохнути комуністів відвертою пропозицією щодо своїх планів. Мої нерви не витримали. Я виступив. Я працював над резолюцією мітингу, мав певні чітко сформульовані речення, які хотів тут оприлюднити, хотів послатись на волю народу і т.д., але часу на справжній

виступ не було. Леонід Кравчук дивився на мене поглядом, у якому був наказ: "Говори коротко!" І я випалив три речення, три вимоги до суботньої сесії Верховної Ради. Перше: проголошуємо Україну незалежною, суверенною державою. Друге: беремо під командування Президії військові сили на території України. Третє: здійснюємо економічний закон, схвалений раніше Верховною Радою.

Деякі члени Президії хотіли додати до порядку денного на 24 серпня питання створення української фінансової системи і взагалі багато проблем, які не могли бути вирішені за один день, хоч, звісно, їх треба було розв'язувати. Леонід Кравчук підтримав мене.

На пропозицію Леоніда Кравчука, була сформована група з членів Президії, що мала готувати документи на суботній день. В тій групі були, наскільки я пам'ятаю, представники більшості й меншості, я запропонував увести до неї В.Яворівського.

Нарешті наступив великий день 24 серпня. Проект Акту проголошення незалежності України написали Левко Лук'яненко і Леонтій Сандуляк увечері ще 23-го серпня. Я познайомив Леоніда Кравчука з документом, він, одначе, перестеріг мене, що група 239 вимагатиме проведення республіканського референдуму на підтвердження Акту проголошення незалежності. Цією пересторогою я був убитий. Це був удар у саме серце всієї нашої напруженої діяльності. Здавалося, все буде втрачене. Ігор Юхновський сприйняв цю інформацію набагато спокійніше, ніж я. Він переконував мене: "Ми виграємо референдум. Наш народ розумний. А проголошення нашої суверенності з референдумом матиме легітимний характер. Його ніхто й ніколи не зможе ні оскаржити, ні відмінити". Легко сказати. Але ж за ситуації, коли владу на місцях ще зберігали сільради й райкоми, парткоми на заводах та у вищих школах, коли понад три мільйони членів КПУ ще вагалися, чи викидати свої партквитки в сміття, чи триматися лояльності щодо своїх секретарів, більшість з яких тоді попала в шалену лють, бо земля під ними хиталася, а їхні кремлівські вожді дискредитували себе абсолютним неприйняттям демократичних змін в житті суспільства; за такої ситуації все могло трапитись.

Легко сказати: ми виграємо референдум, але важко було повірити в той виграш, коли у Верховній Раді "подавляючою» більшістю були члени КПУ, а вся Народна Рада в найкращі дні свого існування нараховувала 120 осіб. Та в нас не було іншого виходу, як тільки приймати умову більшості, схвалювати Постанову Верховної Ради, де йшлося про те, що "На підтвердження Акту проголошення незалежності 1 грудня 1991 року буде проведено республіканський референдум".

Оскільки те питання ми обговорювали з Леонідом Кравчуком, Ігорем Юхновським, а також з Олександром Морозом як лідером групи 239, а в тих обговореннях я був несамовито активним, то саме мене зобов'язали накидати проект згаданої Постанови. Збереглася карточка з чорновиком цього документа. "Постанова № 1. Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою. З моменту проголошення чинним в Україні є тільки Конституція України, її закони, урядові постанови та інші законодавчі акти республіки. 1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження Акту проголошення незалежності». Мабуть, Микола Хоменко, секретар Президії Верховної Ради виправив друге речення в цьому тексті. У схваленій Постанові воно звучить так: "З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки». Так само до написаної мною Постанови додано речення: "Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє". Далі за моїм текстом.

Ваші імена, — говорив я тоді до комуністів України, — будуть викарбувані золотом на цих стінах! Але проголосуйте за незалежність України, станьте врівень з комуністами Франції чи Польщі, для яких патріотизм — понад усе!

Мені сьогодні не соромно за ті слова, хоч нинішня компартія України залишилася на старих ганебних позиціях. Та компартія, про яку я говорив, яка мала тоді більшість у Верховній Раді, вартувала

не лиш огуди, але і доброго слова. Компартія України часів СРСР ділилася на вірних слуг Кремля і людей, які намагалися в умовах русифікації і гноблення нашого народу відстоювати бодай крихту українськості. Оці другі, оці люди перейшли на позиції української державності, і якби їх не було, то не було б ні Руху, ні революційних подій 1989-1991 рр., які, зрештою, призвели до проголошення незалежної України. Володимир Яворівський колись добре жартував: у першій Верховній Раді були комуністи-аристократи, а в другій і в третій — шнурки, тобто ті, хто шнурівки зав'язував секретарям ЦК та обкомів. Це, власне, ті, що були пахолками радянської Москви, що навіть не догадувалися про існування заборонених Москвою текстів Маркса, це ті, що позбавлені сумнівів і найнижчих форм мислення.

Після перерви почалось моє друге тяжке переживання. Замість того, щоб приступити до обговорення запропонованих тем і документів для вирішення цих проблем, парламент почав закидувати питаннями Голову Верховної Ради. Це тривало вічність. Аякже, всі хочуть показатися. Хоч та самореклама вже не мала жодного значення, бо звернена була назад, у події вчорашні, а не вперед, у неясність наступного дня.

Нарешті закінчилось обговорення доповідей О.Мороза як керівника більшості (групи 239) і І.Юхновського, голови Народної Ради. Нарешті Олесь Шевченко запропонував перейти до обговорення Акту проголошення незалежності. Він нагадав Леонідові Макаровичу про те, що Народна Рада передала йому пакет проектів постанов, які треба розглянути разом з Актом проголошення незалежності.

Наступив перелом у роботі сесії. Проект Акту проголошення незалежності почали обговорювати ще до його оприлюднення з трибуни. Володимир Пилипчук запропонував включити в нього рішення про денонсацію союзного договору 1922 року. Володимир Яворівський вийшов на трибуну й зачитав проект Акту. Я дав йому в руки цей документ, сподіваючись, що його лагідний гумор, який справляв добре враження на наших опонентів у залі, прокладе дорогу Актові до уваги розбурканої більшості, можливо, навіть переконає комуністів, що треба підтримати історичний документ. Але зала не піддавалася нікому. Тоді Леонід Макарович оголосив перерву на годину, тобто до 5-ї пополудні, але ще перед тим на його пропозицію була створена Узгоджувальна Комісія, яка мала представити Акт проголошення незалежності в остаточному варіанті.

До Комісії увійшли: І.Юхновський, О.Мороз, О.Ємець, І.Заєць, В.Матвієнко, Д.Павличко. Здається, був ще хтось. Комісія зібралась за круглим столом, у коридорі, біля кабінету голови Верховної Ради. Я те місце називав "захристією". Оскільки проект Акту був у моїх руках, я вийняв звичайний кульковий олівець, подарований мені в Канаді, і почав редагувати, вголос повторюючи існуючий текст і виправлення до нього. Насамперед я змінив назву Акту. "Акт Верховної Ради Української РСР проголошення Незалежності України" став "Актом проголошення незалежності України". Далі я зупинився на першому реченні: "Виражаючи волю народу України до життя в незалежній державі"... Автори Акту не знали, що доведеться проводити референдум на підтвердження проголошення незалежності. Вони правильно думали про "волю народу", але цю волю треба було продемонструвати. Тому, хоч як мені це не лежало на серці, я викреслив це перше речення і запропонував інший початок цього документа. Думка з'явилася блискавично і я голосно проговорив її: "Виходячи із смертельної небезпеки, що нависла над українським народом у зв'язку із державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року»... Одразу я зрозумів, що думка сформульована недобре. Потрібно було вжити позаминулий час, оскільки подія 19 серпня вже була в минулому, а українська мова має таку можливість. Текст від цього став точнішим і навіть урочистішим. Так само "український народ" я в тому реченні замінив "Україною", що було точніше й лаконічніше. Отже, записав текст у такому вигляді, як його того ж дня було схвалено Верховною Радою.

Читач може мене зрозуміти — 24 серпня для мене вже не існувало УРСР, але в юридичному документі слід було дотримува-

тися колоніальної фразеології. Я хотів би звернути увагу на те, що в цю Постанову Верховної Ради я свідомо включив думку з Акту проголошення незалежності, який уже був у мене. "Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і Закон України», — писали в Акті Левко Лук'яненко та Леонтій Сандуляк. Ця думка потрапила до Постанови, хоча суть Постанови була в іншому, а саме — в референдумі на підтвердження проголошення незалежності. Пізніше, коли я редагував за участю Узгоджувальної Комісії Акт проголошення незалежності, я спіткнувся на реченні, де сформульована була така ж думка, як і в Постанові, я викреслив з того речення його кінець, який звучав так: "Конституція і закони СРСР не діють". Звичайно, "не діють", бо сказано було вже вище, що "віднині" в Україні діють лише закони України. Та про остаточне редагування Акту проголошення незалежності я скажу пізніше.

24 серпня я пережив декілька стресів, станів близьких до смерті, коли відчуваєш повний розлад між тим, що діється, і тим, на що спрямоване було все твоє життя. Навіть хвилина мовчання на честь убитих Дмитра Комара, Володимира Усова та Іллі Кричевського в час виступу москвичів проти ГКЧП була довга і втомлююча для мене. Сесія почалася дискусією про злочинний характер ГКЧП, про те, що треба зробити, щоб подібні випадки не повторювались. Замість того, щоб негайно схвалити доповідь Л.Кравчука про політичну ситуацію, почалася, як це вміють робити люди з надмірною амбітністю, дрібничкова балаканина з особистими образами і квазіпатріотизмом. Один з "наших мудреців" запропонував навіть усунути Л.Кравчука від ведення сесії. Я чекав, коли втишаться голоси роз'ятрених і розгніваних братів, але вони розпалювались все більше. Тиша не западала. Моменту для виступу з головною ідеєю дня не було. Пригадую собі, що ту ситуацію чи не найкраще відчував В.Чорновіл, який запропонував не обговорювати проект постанови на доповідь Л.Кравчука. Це зрушило з місця хід Верховної Ради до головної справи. Одначе тільки після перерви мені вдалось пробитися до центрального мікрофона і сказати декілька речень. Я почав з відомого афоризму Вольтера про головний принцип демократії (можу не погоджуватися з тобою, але готовий померти за твоє право висловити свій погляд). Мені здавалось, що тоді важливим було переконати компартійну більшість у Верховній Раді, що проголошена Українська держава матиме демократичний характер. Далі я сформулював три вимоги до сесії: перша — проголошення повної незалежності України, друга — передача всіх військових формувань, дислокованих на території України, під командування Верховної Ради, третя — повна департизація державних органів України. Читач може запримітити, що мої пропозиції на Президії і на засіданні сесії відрізнялися в третьому пункті. На сесії я вже не говорив про економічний закон, а говорив про департизацію державних органів України. Чому?

Тому що під час перерви зібралася Народна Рада і розгорілася жахлива дискусія. Всі хотіли висловлюватись, а часу не було. Ігор Юхновський, Лариса Скорик і Володимир Гриньов підтримували думку про те, що сьогодні необхідно проголосити незалежність України, але в пакеті документів. Один з тих документів пропонував не просто департизувати державні органи України, тобто вивести за межі державних структур комуністичні парткоми, а заборонити компартію в Україні як злочинну організацію. Правильна була позиція, але того дня немислима, неосягненна. Чи могли комуністи проголосувати за такий пакет рішень? Та ніколи, нізащо. Я виступив проти. Я наполягав, щоб Акт проголошення незалежності України був схвалений окремо. Було ясно, що за такий документ при наявності Постанови про референдум на підтвердження Акту комуністи проголосують. Але за заборону компартії? Ні.

Разом з Ігорем Юхновським я пішов тоді ж на збори групи 239. Олександр Мороз дав нам слово. Ігор Рафаїлович говорив мудро й лагідно, я — сердито й розхристано. Але я нагадав їм пророчі слова Івана Багряного про те, що самостійну Україну побудують комуністи. Так, саме так. Я не кривив душею. Ті комуністи, що стали освіченими людьми, що запізнилися з

історією України, що побачили, як розвивається цивілізований світ, ті комуністи, що з почуття соціальної справедливості не могли не вийти на почування національної рівності, ті комуністи мусили перейти рубіж — за голосом совісті прийти до усвідомлення потреби мати свою національну державу. Як би ми сьогодні не критикували радянський лад і тоталітарний режим від Леніна до Горбачова, ми повинні визнати, що цей режим почав валити Микита Хрушов, виголошена ним на XX з'їзді КПРС доповідь була вбивчою для комуністичної системи.

Узгоджувальна Комісія слухала моє вголос мовлене редагування і схвалювала його. Щоправда, Іван Заєць намагався поправити перше речення. "Смертельну небезпеку" хотів замінити "надзвичайною небезпекою". Його почерк на цей предмет зафіксований на чорновику документа в самому низу картки паперу.

Далі ми підійшли до питання, що саме — республіку Україну, чи державу Україну — проголошує Верховна Рада. Я категорично виступив проти слова "республіка". Я доводив, що в світі є щонайменше 70 держав, які називаються одним словом. Я так само звертав увагу моїх колег в Узгоджувальній Комісії, що це питання конституційне — республіка, яка республіка, парламентська, президентська, монархія і т.д. Зрештою, я виступив проти слова "республіка" тому, що це слово є в абревіатурі УРСР. Богдан Гаврилишин, відомий український політолог та економіст, громадянин Швейцарії, був присутній при нашій дискусії і підтримав мене. До речі, він написав спогад про 24 серпня, де згадує і про швидку, але важливу суперечку в Узгоджувальній Комісії щодо Акту проголошення незалежності того дня. Не знаю, як хто тоді голосував, але більшістю голосів пройшла моя пропозиція про те, що проголошується "самостійна Українська держава — Україна".

На цьому місці ми повинні вклонитися Іванові Зайцю, який запропонував змінити існуюче речення в Акті: "Територія республіки Україна є цілісна і недоторкана" на "Територія України є неподільною і недоторканною". (Слово "республіка" з того речення вилетіло вже раніше).

Передостаннє, існуюче в проекті Акту речення я скоротив, про що згадував тут раніше.

А коли текст Акту був узгоджений, відредагований, я побіг у машбюро. Людмила Володимирівна Шикута під мою диктовку передрукувала його, і я побіг (саме побіг) до зали, де вже йшло засідання.

На початку засідання Леонід Макарович поставив на голосування оту тяжку для мене Постанову про референдум на підтвердження проголошення незалежності.

Я зайшов за стіл президії сесії, сів позаду Леоніда Макаровича, подав передрукований проект Акту й сказав: "Текст узгоджений. Читайте!" Л.Кравчук перебіг очима документ і мовчав. "Читайте, Леоніде Макаровичу", — сказав я з підкресленою повагою до голови Верховної Ради. Але він мовчав. Тоді тихцем обізвався: "А може, відкладемо до понеділка?" Я завмер. Кров ударила в груди. "Читай!", — сказав я пошепки, але то вже був знак гніву. "А може, хай Левко Лук'яненко прочитає?" Я спокійно і тихенько сказав: "Читай, а як ні, я вдушу тебе!" Л.Кравчук зробив вигляд, що не почув мене. Він почав читати. Я встиг добігти до свого місця й проголосувати. Я ще встиг глянути на табло: 346 — за. То була найвища хвилина радості в моєму житті. "Добре було б тепер умерти!»"— подумав я. Мені здалось, що моя кров не в жилах, а зверху на мені, що вона горить і я нагадую людину, яка облилася бензином і підпалила себе. Але то не був вогонь смерті, а гарячінь палахкучої, великої, незрівнянної ні з чим радості.

Того ж дня і ще напередодні я брав участь у написанні Постанови Верховної Ради України "Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов неповторення надалі військового перевороту". То дуже важливий документ, який накреслив цілий ряд заходів, спрямованих на утвердження нашої державності. Я написав проект Постанови Верховної Ради України "Про військові формування на Україні". На моєму чорновику ця Постанова має порядковий четвертий номер. Різниці між запропонованим мною проектом і схваленим текстом немає, хіба що я пропонував:

"Відновити в Україні Міністерство оборони» а в Постанові сказано: "Утворити Міністерство оборони".

День 24 серпня 1991 року у Верховній Раді закінчився внесенням синьо-жовтого прапора до сесійної зали. Це було зроблено на пропозицію Романа Лубківського. Прапор несло багато депутатів, але перші краї великого синьо-жовтого полотнища тримали В.Чорновіл та І.Заєць. У ту хвилину я почав співати найкращу нашу пісню "Гей у лузі червона калина", і зала підхопила козацьку мелодію...

Минув час. Я вже був Послом України в Словаччині, але мене постійно пекло питання: чому Леонід Кравчук того знаменного дня, 24 серпня, так довго сперечався зі мною перед самим зачитуванням Акту про незалежність. Одного разу у Верховній Раді я зустрів Леоніда Макаровича в гурті депутатів (і сам він був уже тільки депутатом), і спитався його так, щоб це почули всі, хто там був, чому він так довго тягнув і довів мене до фрази, яку мені не хотілося повторювати, але я повторив її: "Читай, а як ні, я вдушу тебе!" Леонід Макарович усміхнувся. "Але що було б, — сказав він, — якби мене не підтримали? Справді, Павличко натискав, гнівався, але я чекав знаку із зали. Там була людина, котра мала подати сигнал — читай, група 239 проголосує!" Леонід Кравчук, безперечно, має більші заслуги від будь-кого з депутатів у справі проголошення нашої суверенності. Це правда. Але не менші заслуги має Народна Рада на чолі з Ігорем Юхновським. Я був ніби офіцер зв'язку між Л.Кравчуком і Народною Радою. Леонід Макарович працював у глибинах, він явив велику мудрість того вічного дня, але та мудрість була поєднана з протуберанцями почувань депутатів патріотичного покликання.

І знову я над листом від Людмили Володимирівни Шикути. Той лист повернув мене не лише до історії, він нагадав про печальну сучасність нашу. "Минуло майже десять років, а радикальних змін у житті нашого суспільства досі немає. Товчемося на одному місці: закони, які дали б можливість розвиватися країні в нових умовах, відсутні або навмисне не приймаються, люди зневірилися, більшість живе за межею бідності, розумні виїжджають за кордон — їх там цінують, вони там потрібні..."

Правду пише друкарка, яка 24 серпня працювала зі мною над текстом Акту проголошення незалежності України. "Але я вірю, — продовжує вона, — що прийде час і наша ненька-Україна заквітне, як європейська держава, не буде знедолених людей, до влади прийдуть люди, які будуть вболівати за нашу державу, дбати про свій народ, про націю".

І це правда, дорога моя Людмило Володимирівно! Якими страшними і сумними не були б наші сьогоднішні злигодні, як тяжко б ми не застрягали в болоті підступних і ненаситних спекуляцій та корупційного зростання наших диких багатіїв, що не мають ні грама національної свідомості і живуть, як блощиці, кров'ю свого народу, ми все-таки переможемо й виживемо, бо маємо державу. Те, що сьогодні відбувається в Україні, то, зрештою, боротьба назадницьких елементів, манкуртів з великими гаманцями і комуністів за повалення нашої держави. Війну проти України ведуть ті, хто ніколи не змириться з нашою суверенністю, бо задля цього їм треба змінити свою рабську ментальність.

Але ж є і наша вина в тому. Історичний поріг, який ми досить легко, без крові, переступили 24 серпня 1991 року, не міг знаменувати моментального переходу в райське існування, де панує соціальна гармонія, людська справедливість, патріотична жертовність, бо саме цього в нас не було й перед тим. Щоправда, невелика група патріотів-дисидентів була, але, як на чисельний український народ, то була когорта людей сильних духом, але слабких кількістю своєю. Сьогодні дехто ворожить: як би то було добре, якби Рух не віддав влади перефарбованим чиновникам з комуністичної номенклатури, а взявся керувати державою сам. Ці ворожаї з очима в минуле не знають або не хочуть знати, що Рух влади ніколи не мав, а якби навіть і мав її, то з лідерів Руху можна було сформувати хіба що міністерства освіти, культури, справедливості, але не більше. І перший Президент України, і перші її уряди мусили виводитися зі старих кадрів. Ми були готовими керувати фінансами і

збройними силами. Рухівці в масі своїй — це інтелігенти, які зналися на гуманітарних предметах, але були зовсім немічними в питаннях пестицидів і каналізації.

Треба вважати доброю долею згуртованих у Русі патріотичних сил України той факт, що тисячі членів КПУ, майже всі видатні літератори і вчені, університетські професори, чимало секретарів райкомів та обкомів, багато генералів і офіцерів, а серед високих чинів партапарату і директорів великих заводів, *Леонід* Кравчук і *Леонід* Кучма, підтримали ідею самостійності України, фактично прийняли рухівські гасла, і хай з помилками, але діяли на користь утвердження Української державності.

Так було у всіх колишніх республіках імперії з тією суттєвою різницею, що там державну незалежність підтримали перші особи з компартійної колоди (Бразаускас, Шеварднадзе, Алієв). Імперія розвалилася, між іншим, ще й тому, що національно-визвольні рухи були водночас рухами демократичними і на їх чолі стали колишні компартійні начальники, в свідомості яких тліла іскра національної і людської гідності. До польської Солідарності, коли вона поставала 1980 року, приєдналися тисячі членів правлячої партії, без чого не могла б сформуватися демократична влада Польщі. Рух, подібно до Солідарності, увібрав у себе широкі маси, серед яких були й комуністи. Рух виконав свою історичну місію — призвів до створення незалежної держави і так само, як Солідарність, втратив провідне значення саме тоді, коли треба було вже будувати державу і керувати нею.

Революційні події 1989 — 1991 рр. в Україні не висунули єдиного лідера, не було серед нас першої особи, як це бувало в часи національних повстань в нашій історії (і в інших народів). Це спричинилося до швидкого роздріблення патріотичних сил, до масового вождівства й отаманства в Русі і взагалі в національно-демократичних партіях. Але разом з тим слід пам'ятати, що ця обставина працювала також на демократію в Україні, вищим виявом якої було обрання другого президента держави й передача йому від першого президента цивілізованим способом усієї влади.

Не від президентів наших ішло і ще, мабуть, довго йтиме оте лихо, яке не дає нам стати врівень з іншими народами і державами. Це лихо йде від нас усіх, нездатних об'єднатися в єдиній політичній силі на підтримку своєї так довго очікуваної і так щедро кров'ю наших предків напоєної державності.

Джон Стюарт Міл, англійський філософ XIX ст., аналізуючи представницьке врядування, писав:

"На мою думку, бажано, щоб право розпускати парламент належало до кола його повноважень (мова йде про найвищу посадову особу в системі виконавчої влади, в нашому випадку, про президента. — *Д.П.*) навіть за системи, коли перебування на посаді повністю забезпечене йому на весь визначений період. Не слід припускати жодної можливості тих політичних безвиходів, які стають результатами суперечок між президентом та представницькими зборами, коли ніхто з них упродовж періоду, який може сягати кількох років, не має жодної законної можливості позбутися свого опонента... коли існують реальні сумніви, яка з двох партій, що змагаються між собою, має сильніший табір прибічників, важливо, щоб існували конституційні засоби, які б дозволяли без зволікань розв'язати це питання й покласти йому край».

Отже, західноєвропейська демократія давно (півтора століття тому) зіткнулася з тим питанням, яке ми, українці, не розв'язали, хоч прекрасно розуміємо, що це найкардинальніше питання демократичного управління державою. *Леонід* Кучма намагався забезпечити не лише собі, але й майбутнім президентам України конституційне право розпуску Верховної Ради і призначення нових виборів до парламенту, якщо найвищий законодавчий орган не сформував більшості, на яку лягає відповідальність за уряд, що його та більшість утворює. Нашому Президентові не вдалося це зробити. Верховна Рада України заблокувала процес демократизації державного управління. Депутати, що прийшли в парламент випадково, зайняті своїми особистими, а не політичними чи законодавчими проблемами, ніколи не погодяться на те, щоб їхнє перебування у Верховній Раді залежало від конституції.

Їм вигідна політична безликість і шляхетська пиха, коли більшість у парламенті є ситуаційною, коли відсутня відповідальність за дії уряду, коли можна перебігати з фракції у фракцію, не мати твердих зобов'язань щоденно працювати й діяти на користь держави. Чи треба доводить, що допоки в нас не буде конституційного засобу без зволікань вирішувати питання про існування більшості у Верховній Раді, у нас не буде міцного уряду, не буде порядку, не буде нормального розвитку нашого суспільства й нашої державності?

Президента не тільки обирає, але й формує нація, якщо вона є. Нація береже й цінує свого провідника не окриками на нього, а своєю патріотичною поведінкою, згуртованістю. Кожен президент прислухається до змагання між нерозбірливим шумом і поодинокими змістовними голосами свого народу. Якщо перемагає крикливий галас натовпу, голоси не мають сили організуватися в гармонійний хор, тоді не треба лаяти президента за те, що він не може бути добрим диригентом. Диригувати можна лише зіграним оркестром чи добре зіспіваним хором.

Якщо в країні роздвоєний парламент, то, значить, в цій країні роздвоєне суспільство. Чи за такої ситуації можливо створити нероздвоєну виконавчу владу? Чи має наш Президент політичну силу, на яку він може опертися, як, наприклад, президент Польщі або канцлер Німеччини? Всі наші злигодні походять з того, що в нас немає загальнонаціональної єдності, що вожді демократичних партій не здатні віддати свої, фальшивими ізмарагдами оздоблені, булави єдиному лідерові.

У нас вийшло так, що люди, які найбільше спричинилися до постання незалежної України, караючись по радянських тюрмах, найбільше спричинилися і до роз'єднаності демократичних сил, творячи свої партії і претендуючи гуртом на найвищу посаду в Україні. На очах стотисячного мітингу в Тернополі я стояв на колінах на сцені літнього театру перед Л.Лук'яненком і В.Чорноволом, просив їх не йти на президентські вибори 1991 року. Конфлікт, що мусив виникнути між ними в процесі виборчої кампанії, загніздився в мізки їхнього найближчого оточення, а все це були впливові люди, які, зрештою, роз'єднали Рух з любові до своїх вожаків.

Чи могло б статися те, що сталося з найкращим за десятиліття незалежності урядом України на чолі з Віктором Ющенком, якби у Верховній Раді була сильна і єдина демократична фракція? Чвари і розколи в середовищі "патріотів", поділи на праведних і неправедних рухівців, принизливе і на цілий світ ганьбливе ворогування між людьми, які називають себе сіллю України — хіба це не є головною причиною кризи в керівництві державою?

Ми не вийдемо з цієї кризи доти, доки у Верховній Раді найчисельнішою фалангою будуть "друзі народу" комуністи, які з усіх сил допомагатимуть олігархам грабувати народ. Їм вигідно жити в державі жебраків, які чистим серцем приймають брехливі обіцянки про владу бідних над багатими. А наші багатії ховають накрадені гроші за рубежем, їм байдуже, що буде з Україною, вони готуються жити у зарубіжних тюрмах навіть, тільки б за кордоном.

Звичайно, наша друга найбільша біда — це тотальна відсутність національно свідомих, шляхетних людей серед підприємців, що за жодних обставин не пішли б на змову з обжирілим пролетаріатом у парламенті. Якщо вже ми хочемо мати ринкове господарство, то мусимо погодитися з тим, що в нас будуть робітники й роботодавці, але допоки ці останні працюватимуть лише для своєї кишені, допоки в нас не буде нормального становища й розвитку в державі, особливо в освіті й культурі, то державі завжди бракуватиме коштів на духовні найважливіші справи.

Ми — народ занадто емоційний, який, грунтовно не готуючись до великих акцій, готовий негайно й недбало проводити їх і потім плакати над своїми невдачами. Ми — сльозлива нація, яка видає плаксивих письменників і народжує дуже мало політиків з талантами математичної обрахунковості. А якщо навіть такий знайдеться, то його чекає байдуже ставлення земляків, як це, скажімо, відбувається з Ігорем Юхновським.

Якою була найважливіша стратегічна ідея творців Руху 1989 року? Певна річ, це ідея повалення радянської імперії. Але

яким чином це мало відбуватися? Насамперед, треба зібратися на силі — планували ми тоді. Підняти народ, організуватися, утворити могутній ланцюг між Києвом і західноукраїнськими містами і вже тоді проголошувати незалежність України. Це був чи не єдиний випадок у нашій історії, коли спочатку мобілізували, оглядали, оцінювали свої сили і аж тоді вирушали на ворога. А сьогодні демократичні сили роз'єднані. Щоправда, вони обіцяють об'єднатися в одну партію аж по виборах. Народ, одначе, не розуміє, справді це важко зрозуміти, чому не тепер, чому аж по виборах? Відразу видно, що тим партіям і партійкам зовсім не дорога Україна, набагато дорожчі свої дрібні гуртки, а для їхніх провідників — звання і слава.

Провина за роз'єднаність нашу лежить не на комусь іншому, тільки на хворобливій величності наших демократичних вождів, які будь-якою ціною хотіли б зберегти і, власне, зберігають свої булави й свої місця у депутатських кріслах.

В'ячеслав Чорновіл свого часу висунув для демократичних сил ідею конструктивної опозиції до діючої влади. Він чудово розумів, що допоки існує комуністична, проімперська сила в Україні, ми, демократи, не можемо, не маємо права валити уряд чи президента, оскільки той уряд і президент перебувають також у конфлікті з комуністами. Ми не маємо права допомагати червоній і по суті своїй просовітській лівиці валити державну владу в Україні, яка, звичайно, не є ідеальною, але все ж є антикомуністичною і немало робить задля того, шоб Україна стала європейською державою.

Радикали відкидають чорноволівську тактику, штовхають до конфронтації між владами й суспільними верствами, замість того, щоб спільно з виконавчою владою шляхом виборів до парламенту перемогти комуністів, бо лише потім можна буде на всю потужність ставити питання про демократизацію і українізацію влади.

Можна було б перелічити багато фактів, що говорять на користь нашої виконавчої і законодавчої влад. Назву лише два: союзницькі взаємини з НАТО і реформи в сільському господарстві, базовані на указі Президента. Але найважливіше це те, що в українському дусі почала формуватися молодь. Звільнена від комплексів страху, рабського прислужництва та національної безпам'яті, наша молодь не допустить до втрати нашої державної самостійності, яка є й завжди буде найміцнішою запорукою нашої національної, європейської, демократичної будущини.

Увечері 24 серпня 1991 року на Майдані Незалежності відбувся найрадісніший в нашій історії великий мітинг. Виступали майже всі члени Народної Ради. Плакали від шастя. Пам'ятаю, я звертався до українських могил, до воїнів, що загинули за волю, до козаків Мазепи, до повстанців з Холодного Яру, до військовиків Петлюри, до стрільців УПА: встаньте, будьте з нами, ваша кров не пролита даремно. Україна воскресла саме тому, що ви вмерли за неї.

Не встиг я зайти до хати, як задзвонив телефон. Михайло Горинь вітав зі Львова і гірко шкодував, що через хворобу не міг бути того дня у Верховній Раді. Незбагненні діла твої, Господи! Людина, яка присвятила своє життя боротьбі за правду і незалежну Україну, занедужала в той день, коли звершувалася її найзавітніша мрія. Але хіба міг відбутися той день без духовного ідеалу, яким жили брати Горині, їхня мати і їхній батько, без того, чим жив кожний мислячий українець упродовж трагічного двадцятого століття?

24 серпня 1991 року — день перемоги і день порятунку української нації, день початку відродження української державності, день начала нової історичної доби в Центральній Європі. На цей день тяжко працював і кривавився український народ, а політичні гравці того дня у Верховній Раді були не тільки виконавцями вищої волі, яку диктували щасливі обставини, але й свідомими свого історичного покликання людьми.

НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ

Михайло Грушевський

Кондорсе написав свою славну книжку, виливаючи свої гадки-мрії про безконечні поліпшення людського життя, під час революційного терору, рятуючись від смерті, на котру був засуджений. Пишучи ці рядки, я відчуваю щось подібне до того, що мусив відчувати цей палкий ентузіаст. Тому що той великий розрух і внутрішня усобиця, яку переживаємо, становить не менше глибокий контраст до тих ясних перспектив, до котрих силкувався злетіти мій дух, ніж та обставина, в якій списував свої мрії старий французький ідеаліст.

Я задумав цю працю в ясних хвилях-інтервалах, які траплялись під час торішнього українського визвольного руху, коли український небозвід не був ще так захмарений, як це стало з кінцем року. Я почав її писати, витримуючи той більш ясний тон, в якім уявлялись мені наші перспективи перед цим захмаренням. Той рукопис пропав тоді, і я написав її наново. Написав, очевидно, інакше, ніж як вона писалась тоді — в більш різких і менш лагідних тонах, бо до старих настроїв повороту не було. Ця різкість може й вразить декого, декому не сподобається. Але я не вважав можливим в таку відповідальну хвилю заліплювати гірку правду в солодкий облаток, captando auram popularem — шоб не зрадити собі людей. І коли в моїх поглядах і висновках будуть помилки, то одно я знаю твердо, що моїми гадками і висновками, котрі я подаю тут, не водили інші мотиви, крім бажання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю покликало до праці. І за це, я вірю, воно вибачить мені й те, в чім я помилявсь.

На зверхній формі цеї праці відбилась та обстановка, в якій вона писалась — з перервами, в обставинах і настроях не можна ніяк сказати, шоб нормальних. В такій обстановці я не мав змоги укладати свої гадки в формі планового діалектичного трактату, пильнувати докладно витриманої послідовності в викладі їх, а відкладати до часів спокійних не хотів теж. Читач має перед собою скоріше ряд статей на теми нашої будучності, ніж суцільний трактат.

Але хоч теми ці диктувались моментом, свої гадки я звертав у нім не на справи біжучого дня, а поверх них звертавсь до будучності. Через те в них нема відповідей на тривоги нинішньої хвилі, або, коли хочете, є — тільки з становища дальших перспектив, з котрих треба завсіди орієнтуватись, щоб не заблудитись в хаосі суперечностей і аномалій нинішнього дня.

Таке орієнтування на дальші перспективи неминуче потрібно для кожного, хто хоче мислити, а не жити безпосередніми враженнями й емоціями біжучої хвилі, дається особливо добре наладженою історичною школою. Я сам прийшов до політики через історію, і цей шлях вважаю нормальним — тільки він мусить бути поведений відповідно широко. Тому нехай не здивується читач при першім погляді, коли в цій політичній книжці знайде статтю на таку нібито педагогічну тему, як навчання історії. Прочитавши її в зв'язку з попереднім, він, я думаю, зрозуміє, чому я вмістив її тут...

Лютий-март 1918 р.

НА ПЕРЕЛОМІ

25 січня, під час бомбардування Києва, більшовики запальними снарядами розстріляли дім, де я жив — наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком. Кільканадцять запальних снарядів, що влетіли один за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька хвиль обернули в одне вогнище весь дім. Згоріли мої рукописи й матеріали, бібліотека і переписка колекції українських старожитностей, що збирав я стільки літ, збірки килимів, вишивок,

зброї, посуди, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...

Згоріла між іншим і недописана книжка "На порозі нової України", котру я писав як свого роду політичний заповіт. Того, що там було, я вже не напишу. Не тому, що не міг би пригадати собі написаного там — це може було б можливо, коли б останні тижні не вирвали б такого глибокого провалля, не зробили б такого спустошення в нашому житті, в нашому мисленні.

Розстріл, зайняття і знищення Києва більшовиками були вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередивсь цей великий, просто необчислимий в своїх наслідках перелом в історії України, вчинений більшовицьким нападом. І для мене цей перелом конкретизується ще гостріше в цім зруйнованні моєї хати, мого кабінету, з ними всього мого майна, мого духовного добутку, всього дорогого, що я зібрав навколо себе, всього передуманого і перестражданого за останні найтяжчі і найзначніші роки мого життя. Мені прийдеться починати все знову — не продовжувати або відновлювати, а таки починати повторювати вже ні рука, ні думка не повернеться по тім страшеннім потрясінні, котре пережилось в цій руїні. І мені здається, що те, що переживаю я так гостро в цім моменті, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в цім огнищі, в цій руїні, в могилах своїх дітей, забитих рукою більшовиків, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожару і вона за кілька день умерла від цих страшних заворушень і потрясінь. Що Україна, як і я, стоїть на цій руїні тепер, новими очима розглядаючись в цих згарищах. І перед нею встають зовсім нові перспективи і види не тільки тому, що змінились реальні умови життя, але й тому, що око бачить їх і мозок приймає їх інакше.

В одній з статей, писаних під час нашого відходу на Волинь, я писав, що в тій новій руїні України розстрілювали не тільки людей, а й ідеї, руйнувались не тільки міста, а й традиції. Коли мені доводиться тепер оцінювати відносини і перспективи, і я пригадую, як оцінював я їх ще кілька місяців тому, — я ясно відчуваю різницю в тім, як підходить тепер моя мисль, моє почуття до них тепер і як підходила тоді. Коли доводиться тепер відступати від тих мірок, від тих критеріїв, від тих принципів, котрих ми трималися так недавно, я кажу, що вони згоріли в моєму кабінеті разом з моїми рукописами й матеріалами.

Я, розуміється, не хотів би, щоб мене зрозуміли так, нібито я говорю про впливи тих почувань — скажім прямо, помсти, гніву, роздратування, котрі викликала в нас ця руїна. Емоціональна сторона не повинна мішатись до наших міркувань, не повинна зводити нас з твердого ґрунту реального мислення в такий важний і відповідальний момент.

Всі наші утрати, які б вони не були болючі й невідшкодовані, ми запишемо на рахунок відбудови державного життя нашого народу, забезпечення його економічних і культурних потреб, інтересів наших трудових мас, утвердження нашого національного існування — і приймемо цей рахунок до уваги в нашій дальшій діяльності. Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в котрих ми опинились в результаті революції й війни за українську самостійність — не піддаючись роздратуванню, але не керуючись і старими поглядами, відносинами й зв'язками. В тім лихім і тяжкім, що нам довелось пережити, є, безперечно, і ця добра сторона, що воно прискорило процес визволення від старих пережитків і упереджень, від спадщини старих звичок і поглядів, яка в обставинах більш нормальних ще довго б тяжіла над нами і гальмувала нову творчу роботу.

Це взагалі та позитивна сторона всяких великих суспільних катастроф, котру здавна висували в оправдання переворотів і війн їх прихильники. Безперечно, в тім є правда. На новім будувати не тільки легше, ніж поправляти плохе, але краще можна вибудувати по новому плану, ніж поправляти старе. Сила старих поглядів і відносин в громадянстві не тільки гальмує темп його поступу, але й викривляє його хід, і це особливо буває небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній.

Україна й український народ переживають хвилі, які випадають народові раз і на всю його історію, або й зовсім не випадають. Не тільки злетіли з них кайда-

ни і з'явилась можливість відновити свою державну самостійність, але обставини дали змогу розгорнути також на всю ширину і соціальну програму, про котру мріяли цілими століттями українські трудові маси. Таке нагромадження великих вартостей, чи можливостей, накладає особливо великі обов'язки на сучасне українське громадянство. Може це воно вважати своїм щастям — що йому судилося творити це велике історичне діло. Може плакатися, що цей присуд долі позбавив його права, чи можливості звичайного обивательського життя і поклав на нього такий тяжкий хрест, такий важкий обов'язок. Але увільнення від нього нема — під страхом вічної ганьби й осуду пізніших поколінь. І для того, щоб це відповідальне діло зробити, наше громадянство мусить відкласти все й дати підпорядкувати себе йому і тільки йому. Всі звичні погляди, затерті формули, традицією передані ідеї, всі плани, складені в інших обставинах, всі зобов'язання, дані в інших умовах, все це мусить бути відкладене. Або краще сказати — до грунту переоцінене, розібране, наскільки воно відповідає цьому черговому завданню, поставленому перед нами історією, і все, що заважає його здійсненню, не годиться з ним, не помагає йому, — мусить бути без милосердя відкинене, відкладене, сховане до інших часів, коли воно буде можливе.

Я чую велику відповідальність цих слів. Я розумію, який твердий зміст в них закладений, як багато вони вимагають. Але я пишу їх в повній свідомості і кличу до всіх, для кого вони являються неприємними:

Ви, люди боязкої душі і невідважної мислі! Ви всі, хто цінить над усе незакаламучений спокій свого серця і своєї голови, над усе боїться відступити від раз прийнятої догми і перекласти невитримання своєї програми в інших обставинах і умовах уложених принципів. Ви, що хочете проїхати безплатними пасажирами до будучої України, не віддавши нічого тій страшенній боротьбі, котрою вона здобувається, не побивши святочних черевиків на тій груді, на котрій тягнеться тяжкий обоз цього походу. Ви краще відійдіть, коли не маєте охоти піддатись твердим вимогам цього страшного часу. Зійдіть з політичної, з громадської арени — і не перешкоджайте тим, хто має сміливість працювати й творити нове життя тими методами, котрими воно може творитись в даний момент. Не заважайте їм, поки не зможете самі приступити до роботи!

Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодухість, моральну розхристаність. Навпаки, я ще нижче буду говорити про це — я вважаю, що та стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українських громадян. Хто не може відповісти цим вимогам, той не гідний того великого часу, який ми переживаємо. Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути з себе ці моральні сили. Царство свободи здобувається також сильним примусом над собою, як і Царство Боже, обіцяне колись вірним християнам. Менше всього годиться для вступу до нього моральний чи політичний індиферентизм, принцип "моя хата з краю"... Але так само не відповідає моментові і всяке переобтяження спадщиною старого, пережитого. З сими тягарами за плечима ми не далеко зайдемо по дорозі будучого. Полишім мертвим ховати небіжчиків. Будучина належить живим, і за тим, що грозило в цім вогні очищення, нема чого оглядатись і пригадувати його собі — оскільки воно зв'язане з минулим, а не з будучим. Мусимо дивитись вперед, а не назад!

КІНЕЦЬ МОСКОВСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, "що згоріло в моїм кабінеті", це наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває, — справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства.

Вона була підірвана російською революцією, що ослабила той московський примус, який тяжів за старого режиму над Україною. Але тільки ослабила, а не знищила. Навіть для лівих груп нашого громадянства те, що було втрачене в примусовості цього зв'язку, було до певної міри врівноважене ідеями "спільного революційного фронту" українсько-російського, здобутка-

ми спільної революції і спільними інтересами революційної демократії. Провідники українського життя довго стояли під владою цих гасл, і я сам не відрікаюсь її. Тільки коли російське керівництво після угоди з Україною перейшло до революційних соціалістичних кіл, і вони у відносинах до України виявили себе твердолобими централістами і об'єдинителями, нездібними чого-небудь навчитись від революції, це сильно захитало пієтизм спільної революції. Ну а війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над цією ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чиїх-небудь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права "особо благопріятствуемой" нації й дала почуття права керуватись в своїх відносинах до неї єдине добром українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчизни чи що.

Я вважаю таке визволення від "песього обов'язку" супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над цим моментом, я думаю, що не даремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молодіжи, коли вона принесла чи закріпила духовне визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духовного чи морального закріпачення. Я скажу різко, але справжніми словами: це духовне холопство, холуйство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом. Російські белетристи закріпили в художній формі тип такого холопа, і я ще раз вибачаюсь за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту службесність не за страх, а за совість, глибоку і небориму, поколіннями виховану, яку українське громадянство виявляло — в одних частях менше, в інших більше — супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу.

Початки її лежали в мотивах дуже не ідеальних: користі й страху. Заходи коло московської милостині для церков і монастирів, царського "жалування" для козацького війська були першим початком. За цим, по з'єднанню України з Москвою, пішли вислужування перед московськими правителями для своєї приватної користі — для маєткових надань, для жалування. Ще далі — забігання коло урядів в козацькім війську, яким фактично стали розпоряджатись московські правителі, а потім — з заведенням московського урядування, вся та неутолима "охота до урядів, а особливо до жалування", яка всю українську інтелігенцію перетворила в одну масу кандидатів на царські посади, затопила Петербург хмарою земляків-поганців, описаних Шевченком у його "Сні", і покоління українського громадянства стала виховувати в переконанні, що зміст і завдання життя — це "служба", "царська служба", щастя чоловіка — це вислужитись, найгірше нещастя — необачним учинком, нелояльністю, "хохломанством" чи "українофільством" загородити собі дорогу до цього, зіпсувати свою службову кар'єру.

В тім же напрямі впливав інший невисокої моральної вартості мотив — страх. Від перших своїх стріч з українською людністю московські правителі тероризували її незвичайно. Карна система на Україні від початків історичного життя у всі часи не визначалась суворістю. Чужоземні карні кодекси, які містили в собі суворі кари на тілі, калічення, кару смерті в різних нелюдських формах, — візантійські, середньовічні німецькі не приймались українським життям. Кара смерті практикувалась рідко, звичайно заступалась в'язницею або вигнанням, і такі кари московські, як "нещадне биття" батогами або палицями за найрізніші, зовсім несерйозні провини, калічення, засилання в Сибір з відібранням маєтку "на государя" для української людності були чимось жахливим невимовно. Можливість впасти в руки московської адміністрації й підпасти таким карам лякала українців незвичайно. А такі факти московської кари "за зраду" почали вживатись незвичайно широко і робили на українську людність враження вельми гнітюче.

Спомини "Історії Русів" про ці московські кари й екзекуції на Україні в першій половині XVIII ст. передають ці почуття страху й огиди перед цим московським "таїнством", яким було перейняте українське громадянство. З покоління в

покоління виховуючись в панічнім страху перед цим терором, психологічно незрозумілим і органічно противним українській природі, українська людність втрачала кінець кінцем всяку психічну відпорність перед ним і виявляла незвичайну податливість на вимоги московської політики, за котрими стояла ця система кар. І от поставлене перед вибором між московським катуванням і московським жалуванням українське громадянство й виробляє у себе цей ганебний тип "самовідреченого" служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під це ідеологічні підстави.

Виступають українські ідеологи монархізму, від різних Шельменків до геніального Гоголя, одного з найбільш яскравих зразків — при всій геніальній інтуїції — цієї громадсько-політичної деморалізації українського громадянства, "роздвоєння» його душі. У Гоголя воно веде свій початок ще з дитячих літ (як показує його листування) — з виховання в поняттях тодішньої служальської української старшини. Він і вмирає жертвою цього психологічного надлому. Але менш тонкі духовні організми живуть, процвітають, плодяться і множаться, заповняють українську землю і володіють нею. Інші розпинаються за єдинство руського народу і Російської держави, доводять, що всякі традиції української політичної окремішності давно пережились і трудно відроджувати їх — це робота реакційна, не демократична, бо розвій демократизму і освіти, поступу взагалі веде Україну до європеїзму через російську культуру, тільки через неї, і всяке ухиляння від неї являється гріхом проти культури взагалі. Доказують, що російська культура так глибоко ввійшла в українське життя, в українську плоть і кров, що Тургенєв і Пушкін для українця являються такими ж близькими, національними письменниками, як Шевченко, і російська літературна мова українцям ближча, ніж "видумана" українська" і т. д.

Всіми цими парадоксами й натяжками, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете, межу, яка від віків розділила Україну від Московщини, український народ від московського. Недобачати її могли тільки люди в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами. Реальні факти на кожнім кроці говорили про глибоку антитезу цих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і мабуть, аж нинішнє "велике потрясіння", цей кривавий напад більшовиків на "хохлів" і вогонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватись в реальних фактах.

НАША ЗАХІДНА ОРІЄНТАЦІЯ

В одній з ненадрукованих статей, які згоріли в моїм кабінеті, містивсь написаний два роки тому для задуманого Горьким збірника української літератури огляд українського питання з історичного становища (друга копія повинна бути в петербурзькій редакції цих збірників, коли не згоріла й там). В цім огляді, спиняючись на різних відмінах, які глибоко відрізняють український народ від великоруського, я, між іншим, вказував на те, що в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури — одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним, тим часом як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії. Я постараюсь відновити в пам'яті те, що писав в тій статті про історичний процес, який держав українця в тісному зв'язку з Заходом, його життям і культурою.

Полишаючи на боці ті факти й дані, які вказують на тісні зв'язки нашої України з германською й кельтською культурою Подунав'я ще в часах передісторичних, ми маємо перед собою масовий наплив скандинавського елементу в добі формування Київської держави, потім в часах її розквіту, в добі Ярослава і за його синів і внуків — незвичайно широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами і всякими іншими державами й державками,

які стояли в сфері німецької культури. Поруч з тим розвивались зносини культурні й торговельні, і в міру того, як слабли зносини чорноморські — з балканськими краями, Візантією, Малою Азією, в XII і XIII ст. зносини з німецькими землями набирали все більше значення.

Коли ж з упадком Києва, при кінці XII ст. центр тяжіння переходить у нас на Галицько-волинську державу, це означає повну перевагу західних впливів над тією комбінацією впливів візантійських і східних, котрі переважали в період формування Київської держави. Тим часом як Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більше наповнюючи її елементами фінськими, татарськими, монгольськими, Західна Україна, в котрій з XIII ст. зосередилось українське життя, входить вповні в круг західноєвропейського життя. Галицько-волинська держава XIII - XIV ст. не ввійшла формально в систему імперії, як Чехія, скажімо, але все коло політичних і культурних інтересів її орієнтувало на Захід.

В її головніших містах з'являються великі західні колонії, особливо німецькі, які служать живими посередниками з заходом, провідниками західних впливів. Це почалось ще з галицько-волинських князів, далі скріплюється й росте з переходом цих земель під власть Польщі. З кінцем XIV ст. Львів, наприклад, — це чисто німецьке місто (говорячи про саме привілейоване місто, а не про його передмістя), і таким був він все XV ст. і навіть частину XVI ст., а тим часом він в цім часі — культурний центр України, "митрополія механіків (ремісників)". Ці "механіки" і у Львові, і по інших містах України організовані в цехи на західноєвропейський взірець, і подорож до західноєвропейських міст вимагається обов'язково для стажу майстра того чи іншого ремесла. Поруч того розвиваються безпосередні зносини торговельні і всякі інші культурні зв'язки.

Таким чином, зв'язана тісно і безпосередньо з Західною Європою — Німеччиною в першу голову, а далі — з Італією також, Україна перейшла, з деяким тільки спізненням, добу італійсько-німецького відродження (ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі з кінцем XVI ст. Тим часом як Московщина все більш розгублювала спадщину, одержану від Київської держави, і все глибше поринала в східних, вірніше — середньо- і північноазійських впливах, Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури.

Правда, вони не запозичались невільничо. Вони переходили через призму присвоєння і перетворення. Старі східні й візантійські традиції, вірніше — та оригінальна комбінація, яку витворила українська творчість часів Київської держави, не зоставалась і тепер пасивною. Вона брала участь в переробленні нових західних здобутків і впливів, привносила до них свої оригінальні нюанси. В цім на погляд західноєвропейської людини, власне, лежить оригінальність і чар українського мистецтва XV - XVIII ст., народного мистецтва, яке виросло з нього, і взагалі української культури, що західні елементи й впливи в ній вона стрічає в новім одягу, в новій комбінації, яка дає зовсім нову закраску, нову красу цим елементам західної культури. Але в кожнім разі, коли українську культуру й мистецтво епохи передкиївської можна назвати східними — бо переважають в них східні елементи, а культуру й мистецтво київської візантійськими, — не в тім розумінні, що це було чисте запозичення, а в тім, що певна течія вибивалась особливо яскраво й надавала свою переважну закраску, — то культуру й мистецтво XVII - XVIII ст., до самого кінця гетьманщини, треба назвати західними. Головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що проходили і безпосередньо і посередньо — через польську верству.

Вроцлав і Гданськ, два історичні ринки українського експорту (зруйнованого тільки силоміць російським правительством в XVIII ст.), були головними посередниками й джерелами цих західних, німецьких впливів. Поруч них дотичність розвивалася широко, в різних інших пунктах і моментах. Починаючи від закордонних, головно німецьких, університетів, куди так вчащали українські спудеї до кінця гетьманщини, і кінчаючи тими ярмарками, куди йшли гурти українських волів, транспорти спирту, коноплі, лою і т. ін. І звідки

вивозилось все, почавши від бакалії й аптеки й кінчаючи книжкою, гравюрою, малюнком. Побут і життя старої України з цього погляду не простудійовані добре, але чи в пам'ятках українського мистецтва й побуту XVIII ст., чи в записках і листуванні тодішніх людей, ми на кожнім кроку стрічаємось з тісними зв'язками з Заходом. Тільки з кінцем XVIII ст., з упадком гетьманщини (я кажу тут не про момент скасування гетьманства, а про упадок автономного строю і установ українських і повну нівеляцію їх в 1780-х рр.) вони слабнуть і занепадають під тиском примусового російщення українського життя, і українське життя й культура вступають в період російський, великоруський.

Російська торговельна і митна політика доклала всі старання, не спиняючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю й віддати український торг в руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до півночі, до великоруських центрів — Петербурга й Москви. Російська політика національна доклала руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції з закордонними західними краями й попхнути її до Великоросії, ослабити або й дощенту знищити всяке культурне життя на Україні: друкарство, літературну продукцію, не дати розвинутись там вищій школі нових типів на місце старої пережитої, схоластичної, а притягнути українську молодіж до російських шкіл, закладених в Петербурзі й Москві, до діяльності в тутешніх установах, до російської служби. В цій справі давались спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм орудувати в цім напрямі "і лисячим хвостом і вовчим зубом", пускаючи в рух підкуп, терор, всякого роду натиск, що хочете — дійсно результат був досягнений. Україна XIX ст. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури й життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський грунт, на потік і розграбування.

ОРІЄНТАЦІЯ ЧОРНОМОРСЬКА

Історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували і орієнтують на Південь, на Чорне море — "еже море словеть руськоє", як каже київський літописець XVII ст. — українське, говорячи теперішньою термінологією. З того часу, як полудневі, східнослов'янські племена, з котрих вийшов український народ, півтори тисячі літ тому пробились до Чорного моря, йдучи за тим потягом, що непереможно пхає взагалі всі народи у всі часи на південь до сонця, в легші умови існування, — вони тим самим мусили ввійти в сферу чорноморських зв'язків і впливів, того, що я означаю отим виразом — "чорноморська орієнтація".

З цього боку Чорне море здавна грало дуже велику роль. Чорноморські степи служили від непам'ятних часів битим шляхом з Подунав'я, з Середньої Європи, з балканських країв до Туркестану, Середньої Азії і звідти до Індії, через Афганістан, і до Китаю. В переказанім у Геродота оповіданні "Арістея" дуже правдоподібно добачають передану в поетичній формі звістку про караванну путь з чорноморських портів до Середньої Азії. Археологічний матеріал не полишає сумнівів щодо старих тісних зв'язків між Подунав'ям і Кавказом, Чорномор'я з Туркестаном і північною Персією (напр., в поширенні так званої передмікенської культури, або типів бронзових виробів). Цим пояснюється перехід в наші степи і типів явно середньоазійських, з одного боку — глибокої Середньої Азії, яка вже стояла в сфері впливів Китаю, політичних і культурних, а з другого — різних предметів з побереж Індійського океану.

Пізніше історично відомі мандрівки з глибини Середньої Азії таких орд як Гуни або Авари не полишають сумніву, що культурні, торговельні зносини з Чорномор'я могли сягати кордонів Монголії й Китаю, а з другого боку через Іран, котрого впливи і відгомони ми стрічаємо у нас на кожнім кроці, могли йти до Афганістану й Індії.

На півдні Чорне море тісно зв'язувало наше побережжя з малоазійським, а че-

рез нього з сферами старих культур — месопотамської, єгипетської, егейської. Чорне море таке невелике, що, незважаючи на брак на нім островів, плавати ним з північного берега на південний було дуже легко — за поміччю берегових вітрів, під простим парусом, улучаючи час так, щоб проплисти до середини моря під вітром, що дме з берега, а там попасти під вітер, що дме до протилежного берега. Нема сумніву, що цей секрет був побережним мешканцям відомий від непам'ятних часів, і комунікація північного берега з південним була дуже жвава. Оцим пояснюються й такі, на перший погляд, може, й дивні факти, як тісні зв'язки грецьких колоній Криму і нашого чорноморського побережжя з Понтом, державою Мітрідатів, пізніше — з Трапезунтською імперією. Чорне море не ділило, а зв'язувало побережні краї.

Азовсько-каспійські степи відкривали нашому Чорномор'ю дорогу через "Залізні ворота", теперешній Дербент і Дагестан, до Персії, Перської затоки й Індійського океану. Сюди ходили київські князі по здобич, сюди тікає від них половецький хан Отрок, оспіваний відомою нашою піснею, тут товклись за володіння хозари з арабами. Дорога була "бита" з кожного погляду.

На Заході таким же битим шляхом була теперішня Бесарабія й Молдова. Хто володів Чорномор'ям, стихійно, непереможно мусив пхатись кінець кінцем сюди, на Дунай, не тільки тому, що в східній частині цих степів кінець кінцем все мусив явитись з часом новий приходень зі Сходу і потіснити його на Захід, а й тому також, що степ, чим далі на захід, тим вогкіший, родючіший, багатший, і тому, хто міг з Подніпров'я сягнути за Дністер і Дунай, мусив пробувати зробити це. Але сягаючи туди, ослабляв свої сили в краях на схід від Дністра і мусив боротися з збільшеним натиском східних сусідів, поки вони нарешті не випирали його звідти.

Українські племена пробились до Дунаю і довго тут трималися над морем, освоюючи море і дунайські гирла після того, як вже в степах поширились турецькі орди, а в Подунав'ї розвинулась волоська (румунська) колонізація й покрила слов'янську (болгарську й українську). Ще при кінці XVI ст. папському нунцієві Комуловичеві оповідали про велику й сильну людність "руську" в околицях нижнього Дунаю, і пізніше політичні пертурбації в сусідніх молдавських і українських землях — що жили рівно ж неспокійним і авантюрним життям — то гнали українську людність з України "в Волохи", то волоську з Бесарабії й Молдови на Україну. Багато тут інколи бувало її. При таких тісних колонізаційних взаєминах Західна Україна і Молдова були тісно зв'язані між собою й економічно, і культурно. Молдова служила посередником в торгу зі Сходом, українські торговельні міста посередничали в торгу Молдови з західними ринками й постачали її західними товарами й своїми. В культурній сфері — в церковнім житті, в мистецтві, в літературі обопільні зв'язки їх були також дуже великі. В сфері політики Молдова служила спеціальною ареною для різних українських політичних діячів і авантюристів, вони брали дуже діяльну участь в тутешніх усобицях і часом захоплювали в свої руки владу.

Взагалі, коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським побережжям і стати тут міцною ногою. На перешкоді стояло суперництво з іншими державами — Візантією, турками, а головно ті удари кочових орд, що від часу до часу спадали з страшною силою на Чорномор'я. Вони розбивали всі політичні конструкції, всі економічні плани на Чорномор'ї. Нарешті в XVIII ст. ослабла остання з тутешніх орд — Кримська. Україна могла б тепер розгорнути свою колонізаційну культурну енергію. Дещо дуже цінне й позитивне в цім напрямі й стало виявляти Запорожжя, в руках котрого опинилось Чорномор'я — дарма що січове братсво менше всього, як би здавалось, було створене для економічної й культурної роботи. Але скоро виявилось, що політична й економічна енергія України вже паралізована московською політикою, яка зарубала їй всі шляхи і силоміць, як я вже сказав, загнала в глибокий кут українське життя.

НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ

Коли українське життя розвиває нав'язану їй московською політикою, мос-

ковським насильством північну орієнтацію, воно може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом. Це не тільки диктують йому старі традиції, старі навики, а й те духовне споріднення, яке, без сумніву, єсть між українським народним, етнічним елементом і життям західноєвропейським. Український народ належить до західноєвропейського, чи коротше сказати — просто таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язали українське життя з західним, а й самим складом народного характеру.

Є з того погляду глибока різниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського. Цю відмінність підкреслювали свого часу московські слов'янофіли, протиставляючи великоруську патріархальність, відносини довір'я "на совість" і неохоту до якої-небудь форми. Вони бачили в тім певну моральну вищість великоруського народу над бездушною, формалістичною "гниллю" західної культури. Інші прихильники великоруської стихії виставляли взагалі її байдужість до справ практичного будівництва життя і підвищений інтерес до проблем моральних "народа богоносця".

В цім є трохи правди, — тільки ці прикмети краще було б не прибирати в гарні назви й не ідеалізувати, бо до "богоношення" дуже рідко підіймаються вони, ці прикмети: брак власної людської гідності і непошанування гідності іншої людини; брак смаку до зручного, доброго, урегульованого життя для себе і непошанування чужих інтересів і потреб в такім житті та чужих здобутків на сім полі; брак волі до організованого громадського і політичного життя, нахил до анархізму і навіть руйнництва соціального і культурного; легковажання культурних і громадських вартостей і величання своєю некультурністю й неорганізованістю супроти цих вартостей; вічне хитання між громадським і моральним максималізмом і повним нігілізмом, часто аж до повної втрати моральних критеріїв — все це мало гарного має в собі, і перед цими хибами соціального характеру на другий план відступають різні добрі, навіть дуже добрі прикмети індивідуального характеру, оскільки й вони теж не заслонюються, не затроюються теж грубістю й індиферентизмом.

Ці прикмети глибоко противні всякому європейському організованому індивідові — з цього становища, наприклад, їх гаряче й різко осудив такий знавець великоруського життя, як Горький. Вони ж являються повною антитезою народним прикметам українським, з їх високим розвитком гідності своєї, пошануванням гідності чужої, любові до певних усталених зверхніх форм, "законних речей", етикету й добрих манер, любов'ю до чистоти, порядку, краси життя, прив'язанням до культурних і громадських вартостей життя і т. ін. Це все прикмети, які роблять українця дуже близьким по духу, по характеру до західноєвропейської стихії — де в чім до германської, з її солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти, достатності, до рівноваги і стоїцизму, в іншім до романської — наприклад, оцим потягом до форми, елеганції, бажанням внести в усе красу, освітити нею всяку сферу життя, взагалі світлим і ясним, радісним поглядом на життя.

Цією співзвучністю пояснюються тісні зв'язки й потяги українців до західної культури, легке й глибоке її засвоєння — не через зверхній примус і тиск, а власне, завдяки цьому внутрішньому спорідненню.

Відчужена від цієї культури, від західного світу взагалі штучними, насильними заходами московськими, Україна зможе тепер вернутись з новою, навіть — по реакції — з дещо перебільшеною силою до цього близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу — до світу германського, німецького, з котрим і в минувшині у неї було найбільше зв'язків, найбільше перейнять і запозичень, і тепер обставини так складаються, що найбільш легко буде тут зв'язатись з західним світом, користати з його запасів знання культури, громадського інстинкту й дисципліни.

На перешкоді стоїть тільки також російським життям переданий гріх — незвичайно слабо розвинене знання мови. Ця перешкода мусить бути усунена якнайскоріше, негайно — не тільки наукою живої німецької й англійської мови по школах, але й через так звану "виміну дітей" — широко практикований на Заході спосіб поси-

лання навзаєм дітей з одної країни в другу; я вважаю незвичайно корисним таке посилання дітей, звідти й звідси, на піврік, на два, на три, не тільки для навчання мови, але й для засвоєння цінних прикмет з чужої культури і способу життя. Для людей дорослих мусять бути заведені також курси мов — німецької й інших, і для службовців певних вищих категорій мусить навіть бути визнане обов'язковим засвоєння котроїсь мови до визначеного терміну.

Тією дорогою вийде наша суспільність в безпосередню дотичність з західною культурою — особливо багатою науковою й технічною німецькою літературою, котрою вона досі користувалась з різних випадкових, запізнених і часто зовсім лихих перекладів, або ще гірше — російських переробок. Тією дорогою наші спеціалісти ввійдуть в саму лабораторію цієї техніки: дружні відносини з Німеччиною обіцяють нам, що двері й фабрик, лабораторій, дослідних станцій, спеціальних шкіл будуть відкриті перед нашою молодіжжю й усякого роду спеціалістами. Буде се відновленням, в нових формах, того майстерського стажу, який наші "механіки»" переходили тому триста і чотириста літ в своїх мандрівках до Німеччини.

Але я далекий від гадки бачити завдання нашої молоді, наших людей взагалі, в тім тільки, щоб іти слідами німецького життя, присвоювати його здобутки, бути його учнями нині і навіки.

Ні, завдання наші, чи потреби наші, краще сказати, далеко ширші й складніші. Я вище зазначив, що і в минулім німецька культурна стихія не покривала нашої культури — деякі форми її були ближчі до культури романської, яка свого часу також дала свої вкладки в наше життя. Далі дуже сильною і діяльною в нашім житті була і зосталась стихія східна, дуже складна в своїх елементах.

Про це я говоритиму далі, тут підкреслю, що так як перші кроки нашого нинішнього політичного відродження мали в собі багато оригінального, що не вкладається в звичайні рамки тієї чи іншої західної революції, так і далі не треба підганяти нашого життя до котрого-небудь західноєвропейського взірця, хоч би й німецького. Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоч би й добровільною. Українське життя повинно емансипуватися взагалі — так би сказати, випростуватись, як випростується людина, якій довелось довго сидіти в якійсь стуленій позиції — розпростувати своє тіло, щоб потім укластися в найбільш вигідній позі.

Українське життя, здавлене дотеперішньою неволею, виправлюване різними примусовими впливами і репресивними заходами, в нинішній хвилі само ще не відчуває вповні своїх потреб і потягів. Воно повинно насамперед "найти себе". Вияснити свої засоби, завдання й потреби, а тим часом не спішити замикатись в який-небудь один круг зв'язків, відносин і впливів, а брати як можна ширше широкоотвертою рукою все, що може бути корисним для нього. Не зв'язуючись ніякими симпатіями чи антипатіями, ніякими упередженнями, за французьким прислів'ям "беру своє добро скрізь, де я його знаходжу", брати і в сфері старих зв'язків колишньої Російської держави, і нових зв'язків з Центральними державами і поза ними.

Далеко цінніше розгорнути своє індивідуально-корисне з місцевих і власних задатків і засобів, ніж укластися в готову чужу форму. Тому не тільки в сфері духовної, а навіть і матеріальної культури та технічної освіти наші люди повинні брати з усіх усюд те, що може здатись корисним, — в Швейцарії, Бельгії, Швеції, Франції, Англії, а особливо в Америці.

Ця країна для нашої будучини, безсумнівно, матиме величезне значення — і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей, будучих поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників. Більш демократичний, ніж який-небудь з європейських народів, більш ініціативний, більш сміливий в замислі й виконанню, цей народ може дуже багато чому навчити наші кадри робітників і діячів. Німеччина і Сполучені Держави Америки — це дві великі школи для них, Німеччина більш теоретична, Америка більш практична. Німецький підручник буде, без сумніву, українським підручником передусім, і всі, хто шукатимуть більш загального усвідомлення і поглиблення в

своїй спеціальності, звертатимуться туди. Але як практична робітня, практична школа переважатиме, мабуть, Америка і та українська колонізація, яка зібралась досі в Америці, дуже значна і під теперішню хвилю перейнята гарячим бажанням чимсь послужити нашому відродженню, вона в цій сфері як посередниця з американським світом — відповідно направлена і усвідомлена, зможе справді зробити чималі послуги Новій Україні.

Але коли школою для нас мусять бути ці краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які подібно, як і Україна, виросли у впливах чи зв'язках східної культури — краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й різнорідних культурних і політичних взаємин. Та східна спадщина, котра так глибоко залягла в нашім житті, перероблена, перетравлена реактивами західного нашого духу, але зовсім не витравлена, являється настільки цінною складовою частиною української культури, українського життя, що ми зовсім не маємо причини її цуратись, послаблювати чи хоч би ігнорувати в планах нашого будучого життя.

Ми являємось одним з найбільш орієнталізованих (дозволю собі так назвати) західних народів — подібно як болгари, серби, іспанці, — і ми повинні не забивати, а розвивати і використовувати те корисне і цінне, що дала нам ця орієнтальна стихія.

Вона не тільки збагатила нашу етнографію, нашу творчість, наше мистецтво, не тільки, без сумніву, влила різні цінні прикмети в нашу вдачу, в нашу психіку, — вона полегшує нам зв'язки з нашими сусідами, ближчими і дальшими, які перейшли через подібні орієнтальні впливи, творить грунт для спільного порозуміння, для певної моральної близькості в тій області, на котру звертають нас географічні умови нашого краю. Коли народність наша, дух нашого народу тягне нас на захід, край завертає нашу енергію, нашу працю на схід і полудень, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки і повинні б були повести всі наші дороги, коли б вони будувались нами, в орієнтуванні нашими інтересами, а не мали своєю метою, навпаки, боротись з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя.

Я боюсь, що в моїх словах хто-небудь схоче побачити те, чого в них зовсім нема — імперіалістичних забаганок до захоплення чужих ринків, до експлуатації культурно відсталих країв як своїх колоній, взагалі до політики економічної експансії. Я не хочу цього. Я не бажаю своєму народові *панування*, бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво-демократичним устроєм. З тих же мотивів я навіть не вважаю корисною для нашого народу сильно виражену *гегемонію*. Я не хочу українського імперіалізму. Не вважаю як перед тим, так і тепер, самітнього державного відокремлення за політичний ідеал. Я був і зостаюсь і далі федералістом.

Тільки маючи на меті завжди, як кінцеву мету, федерацію *світову*, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневолі, на тій підставі, що ми колись разом були пiймані при різних оказіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною й культурною спільністю, я вважаю економічне й культрне співробітництво, кооперацію народів Чорного моря.

Це співробітництво може бути незвичайно корисне. Чорне море об'єднує й зв'язує докупи краї з дуже відмінними фізичними й господарськими умовами, які незвичайно добре можуть себе доповняти. В одних дуже гарні умови для продукції збіжжя, інші можуть дати вовну, бавовну (хлопок), вино, овочі. Одні багаті деревом і углем, інші його потребують. Одні містять в собі невичерпані поклади залізної руди (як Україна), інші мають мідь, срібло, нафту, сіль.

Тісно зв'язавшись між собою, ці чорноморські краї можуть сотворити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу, і елементарне піклування про добро народне вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на цій базі велась власними заходами. Щоб продукти цих країв не вивозились з чорноморських портів всякими іншими сто-

ронніми кораблями — французькими, англійськими, данськими, норвезькими, тільки не українськими, не болгарськими. Щоб коли через ці краї йшли старі природні торговельні шляхи до Індії, до середньої Азії й Китаю, до Перської затоки, Сірійського побережжя, Аравії й Єгипту, щоб ці шляхи були відновлені й наладжені в сучасних технічних формах засобами самих тутешніх народів. Щоб коли через ці краї будуть іти великі транзитні дороги на схід, то при них наші люди, чи інші місцеві не були тільки носіями або мазчиками, а щоб цей транзит був в руках цих країв, через котрі він веде.

Я не хочу, шоб наш народ, чи турецький, чи якийсь інший, займавсь на своїй землі тільки моральним удосконаленням, укладанням гарних пісень чи компонованням оригінальної східної музики, а щоб він повною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові. Щоб він зужиткував їх вповні для себе, для своїх широких трудящих мас, а не давав їх використовувати чужоземному капіталізмові.

В цім напрямі нашому громадянству й нашому народові, коли до його високих стихійних прикмет додати quantum satis, скільки треба усвідомлення, освіти й організації, можна зробити незвичайно багато. Історія поставила перед ним дуже вдячне завдання, і не треба його відсувати від себе.

УКРАЇНА І СВІТ

Іван Дзюба

Україна і світ. Тема давня, як світ, і безліч разів обговорена. Але щоразу вона набирає нового значення, як тільки Україна вертається до життя і самовизначається. І в своїй приналежності до світу людства шукає опертя і стимулів.

Починаючи з достарокиївських часів, наші предки не тільки спілкувалися з багатьма ближчими й дальшими сусідами — торгували, воювали, боронилися, нападали, вчилися і вчили, — а й осмислювали ці стосунки. На рівні побутової свідомості — в стереотипах обра, половчина, грека, поганина, турка, татарина, німця, волоха, ляха, москаля тощо. На рівні історіософському — в літописних версіях світовлаштування та місця нашого народу серед інших. На рівні поетичному — в космогонічних мітах, у билинах, думах та історичних піснях, породжених потребою етносу в самоусвідомленні серед інших етносів: у непростих стосунках з ними. Пізніше відбувалася як диференціація знань про світ реакцій на нього (в площинах політичної думки, культурних контактів, духовних впливів, практичної діяльності), так і інтеграція, узагальнена інтерпретація теми: *ми і світ*, що викристалізувалася в окрему спеціальну проблему. У певні історичні періоди (релігійна боротьба XVI-XVII століть, Визвольний рух середини XVII століття, національний рух кінця XIX — початку XX століття, 20-ті роки) ця проблема виходила на перший план. У післявоєнні роки інтерес до неї раз-у-раз спалахує з новою силою.

Неважко помітити просту закономірність: спілкування нашого народу з іншими в різних сферах господарського і духовного життя було інтенсивним у періоди повної або неповної державності і занепадало при втраті державності. Тоді Україна із суб'єкта міжнародних відносин перетворювалася в його об'єкт. Через це було багато втрачено і для України, і для світу.

В осмисленні теми "Україна і світ" нам, мабуть, треба бути тверезими і самокритичними, враховувати сучасні критерії і навіть прагматизм сучасного людства. Бо часто ми звертаємося до неї в мелодраматичному настрої, ладні нарікати на весь

світ за байдужість до наших бід, плачемо і просимо уваги, або ж хвалимося тим, що сьогодні для інших не має реальної ваги.

Певно, має йтися не про це, а про те, що ми взяли від світу і чого не взяли. Що дали і чого не дали? Чим могли бути і чим стали? Як зможемо вижити у світі і сприяти його виживанню?

Я спробую висловити дещо зі своїх дуже суб'єктивних міркувань на цю тему, пов'язавши їх з нинішнім етапом боротьби за національний суверенітет і, отже, можливість бодай трохи змінити на краще наше незавидне місце у світі.

Торкнуся таких аспектів теми: геополітичного, етнічного, економічного, ідеополітичного, культурного та мовного.

Щодо першого з цих аспектів, *геополітичного*, то його вписаність у міжнародний масштаб самозрозуміла.

Не буду говорити про те, що щасливе географічне положення України обернулося для неї бідою, — це не таке вже й специфічне, оскільки в такому ж становищі в різні часи опинялося багато народів і країв. Що її природні багатства завжди розпалювали чужі апетити — це теж типова ситуація у світовій історії. Як і те, що Україна була постійно предметом прямого або прихованого суперництва тих держав, які претендували на гегемонію в Європі, і жертвою їхніх інтриг. Це теж річ світова.

Трохи специфічнішою є та обставина, що Україна, не маючи природного бар'єра супроти двох найбільших її захланних сусідів — Польщі й Росії, водночас не мала і скільки-небудь високого етнічного та мовного бар'єра. Це розширювало можливості колонізації та політико-стратегічного, ідеологічного, духовно-культурного "обгрунтування" і відповідно послаблювало спротив. Користуючись цим, країни-колонізатори не тільки ідентифікували колонізовану Україну як частину самих себе, а й зуміли зробити таку ідентифікацію прийнятною для певних шарів колонізованого населення, а неприйняття її кваліфікували як державний злочин.

Геополітична ситуація в Європі ніколи не була надто сприятливою для України. Великі західноєвропейські держави, хоч і боялися могутньої Російської імперії, але водночас і потребували її і як гаранта стабільності на Сході, і як джерело сировини та ринок збуту, і з династичних мотивів і, головне, як дипломатичного та мілітарного партнера в боротьбі між собою за гегемонію на європейському континенті. А радянська дипломатія вміло підтримувала баланс ворогів і друзів. Тому український "сепаратизм" або не знаходив підтримки (також і через свою слабкість), або в окремі моменти ненадовго привертав увагу з надією використати його у власних інтересах.

Що ж до ліберальної громадськості, то вона в одних випадках сама не була вільною від імперського мислення, в інших — мало знала про Україну. Але були й періоди підвищеного інтересу до неї, як правило, пов'язані із збуреннями в ній самій. І тоді громадськість устами гуманістичних письменників, філософів, учених, мандрівників, дипломатів висловлювала симпатії до України і розуміння того, що без розв'язання українського питання не може бути спокою в Європі. Найвиразніше цю думку висловив К.Гавлічек-Боровський: "Малорусь-Україна — це постійне прокляття, яке самі над собою проголосили її гнобителі. Так над ними мститься пригноблена воля України... Доки не буде направлена кривда, зроблена українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій і слов'янське порозуміння".

Проте реальна політика європейських держав мало враховувала цей фактор як недостатньо виражений... Можна зрозуміти мотиви західних держав, але вони не є обов'язковими для України. З української точки зору (та й не тільки української) саме бездержавність України була джерелом нестабільності на сході Європи. Вона породжувала міжнародні політичні спекуляції та інтриги, і ця міжнародна політична гра навколо України була постійним джерелом небезпек і для її внутрішньополітичного життя. Протягом трьох століть Москва і її сатрапи використовували цей міжнародний чинник для шантажування українських патріотів і для мотивації своєї антиукраїнської політики. Був він головним і при проведенні політичних процесів проти української інтелігенції — від процесу над СВУ до процесів 70-х років.

Важко передбачити відносини України — в разі її конституювання як самостійної держави з невеликими державами Європи, насамперед із безпосередніми сусідами на заході та південному заході. Можливі якісь регіональні асоціації чи угоди.

Найприроднішими нашими спільниками є сьогодні інші колишні республіки Союзу. І дуже прикро, що ми, проживши 70 років у одній державі під гаслами дружби народів та інтернаціоналізму, так мало знаємо одні одних, так мало створили структур прямих зв'язків — політичних, економічних, культурних. Негативним чинником тут є, крім слабкості горизонтальних зв'язків, також психологічні упередження й стереотипи, підтримувані, зокрема, участю українців у русифікації інших народів та в спрямованій проти цих народів діяльності "інтерфронтів".

Але вирішальною мірою майбутнє України залежатиме від урегулювання відносин з Росією. Окреслюються три нові фактори. Перший: внаслідок глобальних економічних, мілітарних та інших змін, існування Росії як великої держави стає можливим без України, ресурси якої вже майже вичерпані, — ми вже не є золотим дном для великодержави, і це пом'якшує силу претензій до нас. Другий: значна частина громадських і політичних рухів у Росії зрозуміла, що за імперські апетити доводиться тяжко розплачуватися і що російський народ не стане жити вільно, заможно, і зберігаючи власне національне обличчя, поки не дістануть свободу інші народи. Третій: поява на політичній арені Росії неординарного лідера, яким став Єльцин і який уособив сили, що захотіли поєднати національні інтереси Росії з національними інтересами інших народів на шляхах демократичного розвитку.

Таким чином, рух за суверенність України може знайти розуміння, і вперше за три століття з'явиться можливість прийнятного для обох сторін мирного розлучення і переходу на рівноправні стосунки.

І все-таки ситуація залишається неоднозначною і суперечливою. Поряд з національно-демократичним рухом у Росії дуже сильний націонал-шовіністичний рух, що змикається з партократією на грунті великодержавництва та імперських амбіцій. Не виключена і перспектива нового самоототожнення демократичної Росії з Совєтською великодержавою.

Величезним негативним фактором у розвитку як Союзу, так і у світовому масштабі є те, що українська партократія була і залишається найреакційнішою силою в усьому Союзі, за винятком хіба що деяких середньоазіатських кланів. Це було зумовлене її роллю обласної організації ВКП(б) та КПРС у стратегічно найвідповідальнішому та національно ризикованому регіоні, її титанічними зусиллями по боротьбі з українством та відповідним добором і гартуванням кадрів. Прочитаймо протоколи з'їздів КП(б)У та КПУ — усі вони починалися і закінчувалися колективними клятвами в тому, що вона є найвірнішим і найнадійнішим бойовим загоном сталінської ВКП(б), хрущовсько-брежнєвської КПРС і т.д., що вона завжди давала і даватиме нищівну відсіч будь-яким відхиленням від курсу московського керівництва, будь-яким опозиціям, ухилам і ревізіям догм. І це було правдою — у всякому разі після усунення Шумського та Скрипника. І фактично єдина опозиція, яка гордо заявила про себе в КПУ і з якою КПУ зворушливо мириться, — це реакційна опозиція до реформ Горбачова, що так яскраво виявилася на останньому з'їзді КПУ.

Не можна не враховувати також і морального стану українського суспільства, зумовленого століттями протинаціональної політики і терору. Це один із елементарних законів історії, що денаціоналізоване суспільство стає джерелом сервілізму та політичної реакції і залишається ним, аж поки не прокинеться. Правда, в ньому ж можуть народжуватися і вибухові революційні сили, але з небезпекою набрати анархічного характеру. Звичайно, не все українське суспільство було денаціоналізоване, і нині навіть денаціоналізовані суспільні групи та географічні регіони починають пробуджуватися, але цей процес не скрізь іде однаково успішно, а подекуди і взагалі ще не дав результатів.

Етнічний аспект. Маю на увазі не етногенезу українців, а етнічну картину сучасної України. На її території нині живуть представники багатьох сусідніх і несусідніх народів — і розсіяно, і етнічними групами. І співжиття українців з ними —

це також один із рівнів перебування у світі людства, а характер цього співжиття має міжнародну вагу і впливає на створення образу України у світі. З другого ж боку, етнічна картина України вирішальним чином пов'язана із питанням про нашу національну долю і майбуття.

Офіційна пропаганда активно експлуатує визначення типу: "народи України", "Україна — багатонаціональна республіка", вони переходять і в повсякденний вжиток. Сенс таких формул зрозумілий — поставити під сумнів право українського народу вирішувати долю своєї вітчизни. Але чи існує "російський народ України"? Є російське населення на Україні, яке становить частину єдиного російського народу. Так само немає і болгарського, угорського, білоруського чи грузинського *народу* України. Навіть єврейського *народу* України немає, а є євреї, які живуть на Україні і є частиною єврейського народу, що живе в багатьох країнах світу. Водночас усі ці люди різних національностей та національні групи є не лише громадянами України, а й складовою частиною *народу України*, але не в етнічному, а в державному значенні. Якщо ж говорити про *народи* України в етнічному значенні, то ними є ті, для яких Україна є єдиною вітчизною і корінною землею поселення — тобто, крім українців, ще кримські татари, караїми, гагаузи, можливо, донецькі греки, як відмінний від середземноморських етнос.

Тепер про багатонаціональність. Ще М.Скрипник аргументовано заперечував формулу України як багатонаціональної держави, справедливо вбачаючи в ній завуальовану спробу поставити під сумнів право нашого народу на власну державу. З того часу значно змінився національний спектр населення, процент росіян зріс із 7 до 21, збільшився приплив населення з Білорусії, Закавказзя, Середньої Азії. І все-таки питома вага українців становить три чверті від усього населення республіки, а це в сучасному світі високий показник. Україна залишається однією з найбільш етнічно стабільних республік у Союзі, державою, в якій корінне населення абсолютно переважає. Україна — не багатонаціональна держава, як, скажімо, Югославія, Індія чи Індонезія, а держава з багатонаціональним складом населення, як більшість європейських держав. А це принципово різні речі.

Такий висновок треба зробити не для того, щоб ігнорувати національні меншості та групи на Україні, а для того, щоб заперечити антиукраїнські політичні спекуляції на цьому питанні, підкопи під суверенітет українського народу.

Що ж до самих національних меншостей та груп, то історія показала, що їхня доля тісно пов'язана з долею самого українського народу. Періоди його придушення були і періодами придушення їх, а його національне відродження допомагало і їхньому. Це ми бачимо і нині.

Від того, як житиметься на Україні людям усіх національностей, як задовольнятимуться їхні національні, культурні, соціально-економічні потреби й інтереси, великою мірою залежатиме не лише репутація України у світі, а й її стосунки з іншими державами. Але цілковите забезпечення тих інтересів неможливе доти, доки Україна не стане володарем своєї долі.

Це стосується і російського населення на Україні. Його нинішній фактичний статус — не національна меншість на Україні, а національна більшість у Союзі. Історично в багатьох росіян виробилося не завжди усвідомлене відчуття своєї домінантності на Україні та в інших республіках, і всякий крок до урівняння в реальних національних і мовно-культурних можливостях такі люди сприймають як своє ущемлення. А у відповідь маємо гостру реакцію з боку частини українців.

З досягненням фактичної національної і державної рівності зникатимуть ці ненормальності.

Питання становища деяких національних меншостей, на мій погляд, потребує, так би мовити, інтернаціоналізації. Що я маю на увазі? Історична несправедливість щодо кримських татар повинна бути усунута. Але Україні, киненій напризволяще з чорнобильським горем, із спустошеною казною, тяжко нести всі витрати, пов'язані з трагедією кримських татар. Аморально і злочинно, що центральні відомства ухиляються від своєї відповідальності, що кремлівська влада, яка змогла виселити

сотні тисяч людей за одну ніч, повернути їх не може десятиліттями. Можливо, потрібна допомога мусульманських країн.

Що ж до єврейського питання, то воно інтернаціональне своєю суттю. Чума антисемітизму — хвороба світова, і лікувати її треба спільними силами. Потрібна міжнародна співпраця в цій справі, зокрема з Ізраїлем. Потрібна чесна інформація — світова громадськість повинна знати про ті зусилля, яких докладає свідоме українство для викорінення антисемітизму. Їй, світовій громадськості, не робить честі абсолютизація стереотипу українця як антисеміта.

Економічний аспект. Україна з давніх давен була помітною економічною величиною у Євразії і підтримувала — особливо у князівські та козацько-гетьманські часи — інтенсивні торговельні стосунки з країнами Середземномор'я, Передньої Азії, Кавказу і Закавказзя, Середньої і Західної Європи, з балтійськими і дунайсько-балканськими країнами. Цілеспрямовані заходи Петра І та Катерини II підірвали українську торгівлю і ремісництво. Народне господарство України втрачає більшість зв'язків із сусідніми країнами, зате збільшуються зв'язки з Росією, набуваючи дедалі більше нерівноправного характеру.

Самостійний характер зовнішньоекономічних зв'язків України відновлювався в часи української державності (1917-1920) та почасти зберігався у 20-ті роки. Починаючи з 30-х років, Україна не мала можливостей для самостійної зовнішньоекономічної діяльності, хоч її участь у загальносоюзних економічних зносинах дуже значна.

Закон про економічну самостійність Української РСР відкриває великі можливості і для оптимізації структур її економічних зносин. Насамперед ішлося б про зміну структури економічних зносин з Росією та іншими республіками, яка була невигідною для України. Україна може сама переробляти значно більшу частину своєї сировини, розвивати точне приладобудування й електроніку, легку промисловість, мати прибутки від авіабудування, від експорту тепловозів і потужних пресів; експортувати до Росії та інших республік руди, метали, цукор, хліб за світовими цінами, а не в багато разів меншими, — і це цілком компенсувало б витрати на імпорт нафти, газу й лісу, якими нас тепер лякають. Особливе значення матиме зміна волюнтаристських принципів ціноутворення, що часто було просто державною формою грабіжництва.

Нині противники суверенітету республіки — приховані й одверті — посилено експлуатують тезу про те, що не можна розривати економічні зв'язки в Союзі, які склалися за 70 років. Звичайно, будь-які зв'язки розривати безглуздо, а економічні просто неможливо, якщо вони справді економічні, зумовлені економічною доцільністю та ефективністю, а не імперською політичною стратегією, намаганням обплутати всіх і вся імперськими віжками і прив'язати до імперського воза. Відомо, що в нас широкомасштабні народно-господарські та демографічні маніпуляції були підпорядковані далекосяжній політичній стратегії перемішування народів, гіркі плоди якої ми бачимо нині у складностях самовизначення республік та в загостренні міжнаціональної ворожнечі.

Очевидно, змінюватиметься і характер економічних зносин з країнами Східної та Центральної Європи. Можливо, вони тепер будуть менше зацікавлені в торгівлі з Україною, більше орієнтуючись на Захід. Але без українських руд, вугілля, металу й електроенергії їм не просто обійтися. Так що й тут наші економічні перспективи не безнадійні.

Рано чи пізно постане питання і про самостійні економічні зносини України з Європейським Економічним Співтовариством. Але сьогодні ми мало що можемо йому запропонувати, крім руд, металів та ще деяких видів сировини і товарів. Ілюзії про швидке в майбутньому приєднання до ЄЕС поки що безпідставні. Навіть початкова адаптація до європейського ринку буде складним і тривалим процесом. Адже йдеться не лише про конвертованість валюти і якість продукції, і не лише про те, що наша економіка ще й не розпочала переходу на ринкові відносини. Йдеться про глибокий стадіальний розрив: ми й досі перебуваємо у варварських формах індустріальної ери, тоді як Захід — у постіндустріальній, більше того — на її вищому ступені: технотронному. Отже,

різні історичні етапи розвитку...

У зменшенні цього майже нездоланного розриву певну допомогу можуть, мабуть, надати українці діаспори. Але чи будуть на Україні створені ефективні структури для співпраці з закордонним українським бізнесом, комерційними і технологічними ініціативами? Час уже переходити від епізодичних допомогових і жертовних акцій (які, звичайно, мають і зберігають своє значення) до стимулювання економічної, господарської діяльності в самій Україні та підготовки господарських і управлінських кадрів.

Ідеополітичний аспект. У різні часи Україна опинялася то в центрі європейського політичного життя, то на узбіччі. Її політична думка також знає періоди розквіту і деградації. Як у формах громадянського самоврядування, так і в політичних ідеях, Україна часом синтезувала ідеї західного і східного походження, нерідко народжувала глибоко самобутні явища, але також ставала ареною випробовування нав'язуваних моделей, жертвою чужих експериментів. Визначальним фактором для характеристики політичної історії та громадського життя українського народу є його тривала бездержавність, і залишається відкритим давно і палко дискутоване питання про те, чи ця бездержавність є наслідком недостатності державотворчої волі, чи, навпаки, накинена бездержавність призвела до атрофії державницького інстинкту.

Це, однак, не означає, що українська історія не мала своїх політичних параметрів. Попри все, вона є однією з найцікавіших граней історії європейської і світової, а не периферійним додатком до історії російської, як це нам подавалося. У ній народжувалися суспільні моделі й цінності, які збагачували або могли збагатити світовий досвід демократичної самоорганізації людства. Досить згадати про діяльність релігійно-культурних міщанських братств XVI-XVII століть, Запорозьку Січ, навіть Гетьманщину, яка за всіх своїх вад була все-таки однією з найдемократичніших на той час форм національної державності і не тільки у Східній Європі; нарешті, про короткобіжний феномен УНР. Можна було б говорити про демократичні традиції українського самоврядування і судочинства в козацько-гетьманські часи, про рівноправний статус української жінки та ряд інших особливостей, що непогано атестували наш народ у тогочасній Європі.

На Україні народжувалися і деякі передові для свого часу, а то й випереджальні ідеї. Їх можна знайти і в козацьких літописах та "Історії Русів", і в конституції Пилипа Орлика, і у Василя Капніста, й українських делегатів до катерининської "Комиссии по составленію уложенія". Широке ідеологічне поле Кирило-Мефодіївського Братства глибоко вписується в коло європейських ідеологій. Антимонархічні, антиколоніалістські і демократично-самостійницькі ідеї Т.Шевченка не тільки співвідносні з "Молодою Німеччиною", "Молодою Італією", а й де в чому послідовніші за ідеї, скажімо, Маццінї, Петеф, Гюго, — зокрема в тому, що Шевченко пов'язував визволення свого народу з визволенням усіх народів. Самобутніми явищами європейської думки стали демократично-федералістська концепція М.Драгоманова, тверезі бездогматичні ідеї І.Франка, програми українських демократичних і соціалістичних рухів кінця XIX — початку XX століття. В палітрі світової політичної думки не безнадійно блідими виглядатимуть і боротьбисти та укапісти. Нарешті і в деяких ідеях В.Винниченка, а пізніше М.Хвильового можна бачити провіщення єврокомунізму та націонал-комунізму (останнє також і в Скрипника). А коли говориться про різні концепції об'єднання Європи, можна згадати, що були вони в того ж Винниченка; можна згадати і книжку В.Панейка (1922 р.) "З'єднані Штати Східньої Европи" — втім, модна тоді тема.

Не можна сказати, що це таке ідейне багатство, яким ми можемо, безсумнівно, рівнятися з великими культурними націями. Але це все-таки чимала спадщина, яку не сором покласти до спільної скарбниці людства. Проте і від цієї ідейно-політичної спадщини наш народ був відлучений, як був відлучений і від власного, бодай невеликого, досвіду державності і політичного життя.

Тому нинішнє національно-політичне і державне відродження починалося майже з нуля — не лише на рівні політичних структур, а й на рівні політичних концепцій.

Якщо на першому етапі Програма Руху могла задовольнити демократичну громадськість широким і кваліфікованим викладом загальнодемократичних принципів і вимог (хоч і не позбавлена була еклектизму та епігонства щодо програм прибалтійських народних фронтів), то від програм нових політичних партій, що ростуть як гриби, вимагається вже глибока концепційність. На жаль, у них переважали загальникові декларації, не підкріплені ні глибоким аналізом історичного процесу, ні конкретною відповіддю на пекучі запити людей, ні науковим прогнозом. Треба оцінити героїчну нерівну боротьбу наших демократичних депутатів у парламенті, але треба чесно визнати, що у виступах декого з них переважає риторика, а не аргументація, і часом бракує політичності мислення. Скажімо, висувається гасло "Ніякого договору" як альтернатива ідеї нового союзного договору. Чому "ніякого"? Це ж мова не політиків, а обструкціоністів і катастрофістів. Ми можемо скільки завгодно декларувати свій вихід з імперії, але *реально* вийти з неї ми можемо тільки через якісь договірні форми, через переговори.

Політична наука сама до нас не прийде. По неї треба йти і в глибини нашої національної спадщини, і в обшири світового політичного досвіду та філософського й історіософського думання. "Самвидав" і подібне при всьому його значенні все-таки не є вершиною мудрості людства, як і ті кілька донедавна нелегальних текстів, на яких дехто вибудовує весь свій світогляд.

Коли ми обговорюємо перспективи входження України в сім'ю європейських демократій, бачимо велику перешкоду в соціально-економічній несумісності та технологічній неспівмірності. Але є ще не менша несумісність ідейно-політична і неспівмірність інтелектуальна. Це не лише та неоформленість демократичних структур і кволість демократичного мислення, про які йшлося, але також і догматичний, безкритичний спосіб мислення, який ледве чи не увігнався в наші гени. На хвилі емоційного патріотизму відбувається зниження і так низького інтелектуального рівня і критицизму. Власне, критицизм, упродовж 70-ти років витравлюваний більшовизмом, уже потрапляє під гостру моральну заборону і в деяких антибільшовицьких колах, коли йдеться про національні і патріотичні міти. Можливо, що міти сьогодні ще не такі небезпечні, як нелюдські міти офіційної ідеології, але безкритичне їх сприйняття може створити загрозу нової тоталітаризації політичного мислення і духовного життя. І ми повинні цю новонароджувану небезпеку бачити й сигналізувати про неї. Інакше з чим ми йтимемо у світ? Сучасний інтелектуальний світ не прийме нашого безкритичного способу мислення, нашої готовності брати на віру все, що нам здається виграшним. І якщо більшовицькому догматизмові, нетерпимості і кровожерності протистоятиме новий догматизм, нетерпимість і кровожерність, навіть під прапорами визволення і демократизму ми ніколи не ввійдемо в сім'ю демократій людства.

Культурний аспект. Міра ізоляції від світових процесів завжди була і буде мірою не лише економічного, а й духовного зубожіння. Міра і характер контактів будь-якої культури з культурами інших народів є свідченням її власного рівня розвитку і водночас залежить від нього. Малорозвинена культура не здатна на плідні контакти, бо не спроможна резонувати на високі явища, приречена на пасивну роль у духовній взаємодії, на запозичення й наслідування.

У новітній історії великого значення набирає фактор державності, що вирішальним чином впливає на обсяг і спрямованість культурних контактів.

У минулому маємо періоди інтенсивних культурних обмінів нашого народу з іншими.

Культура наших предків докиївської доби поєднувала елементи давньоіранські з тими, що розвинулися під впливом культур Греції і Переднього Сходу. Величезний культурний субстрат, що таким чином утворився на території нинішньої України, бувши відкритим для найрізноманітніших впливів і допливів, водночас мав риси автохтонної стійкості. Культура Київської Русі входила в систему візантійсько-болгарсько-східнослов'янської спільності, але також була пов'язана з культурами Хазарії, країн Центральної і Західної Європи, Південного Кавказу і Закавказзя.

У козацькі й гетьманські часи українська культура виступає як пряма спадкоє-

миця культури Київської Русі, а її своєрідність і багатоємність визначаються тим, що Україна й далі залишається не лише торговельним, а й духовним перехрестям Заходу і Сходу, перехрестям ліній, що йшли з Туреччини, Близького Сходу, Індії до Скандинавії, з Італії до Росії, з країн Західної Європи через Польщу. Із Заходу йшли впливи європейського гуманізму, Ренесансу, Реформації, Бароко і Просвітництва — політичного і літературного. Створювалася культура нового типу насамперед у сфері ідей та форм Реформації і Бароко, але з орієнтацією на ренесансні тенденції.

Хоч творчий потенціал українського бароко не вигасав і у XVIII ст., загалом це було століття остаточного руйнування царизмом самобутніх соціальних і культурних структур, які склалися на Україні в козацькі й гетьманські часи. Відповідно занепадали й міжнародні контакти української культури, а в контактах з Росією на зміну українській культурній експансії спочатку приходить механічне відловлювання талантів з України, потім їх пересаджування на російський грунт і природна адаптація, а потім починається і зворотний духовний рух з Росії на Україну внаслідок зміни культурних потенціалів та виразного переважання незрівнянно могутнішої вже на той час російської культури як культури великої державної нації. А втім, і в цей час Україна дає постаті, що зберігають національну виразність і вписуються в загальноєвропейську духовність — Г.Сковорода, Д.Бортнянський, М.Березовський, А.Ведель, Г.Левицький, В.Боровиковський та інші.

Українське відродження першої половини XIX ст. відбувалося в контексті європейських політичних рухів XIX ст. (досі недостатньо вивчено вплив наполеонівських воєн та викликаних ними національно-консолідаційних рухів у Європі), європейського романтизму, політичного і літературного; слов'янських відроджень.

Починаючи з 60-х років, відбувається новий вихід української літератури на європейські обрії, насамперед через слов'янське середовище.

Особливістю взаємодії української культури з навколишнім культурним світом, власне, з культурами більш розвиненими, є те, що в періоди, коли вона інтенсивно компенсувала своє запізнення, відбувалася оригінальна творча контамінація різних великих стилів, які європейські культури проходили в різні часи, — їх "згущення". Так було у кінці XVI — на початку XVIII століть, коли створювалася культура нового типу, насамперед у сфері ідей та форм Реформації і Бароко, але з орієнтацією на ренесансні тенденції. Так було і з романтичним відродженням першої половини XIX століття, коли українська культура використала моделі раніших західно- і південнослов'янських відроджень, але вийшла на повнішу взаємодію фольклористичних, науково-лінгвістичних, історіософських і літературних рівнів; так було і в літературному процесі середини XIX століття, коли "наклалися" одна на одну сентименталістські, романтичні і реалістичні тенденції; так було і в 20-ті роки, коли українське мистецтво хотіло "за одним разом" пройти школу багатьох стилів європейського мистецтва і коли в орієнтації на мистецьку Європу об'єднувалися, змагалися і ворогували між собою найрізноманітніші творчі напрямки, від футуристів і авангардистів до неокласиків. Цей останній випадок особливо підкреслює множинність можливих напрямків міжнародних контактів і водночас їхню вибірковість, зумовлену іманентними потребами самого національного мистецтва чи окремих його відгалужень.

Тривалий час наша наука не надавала належного значення вивченню української культури у світовому контексті, а в масовій свідомості взагалі панувало "хатнє" її сприйняття, уявлення про її неспівмірність і непорівнянність з культурами «історичних націй». Це заважало нам належно побачити навіть значення її для нас самих. І саме відтворення європейського та світового контексту показує нам, що наші класики, скажімо, не тільки не випадали з нього, а часом і виходили за його межі вперед. Феміністичні ідеї Ольги Кобилянської виграють у порівнянні не лише з феміністичними ідеями Жорж Санд, а й скандинавських авторів, а також Ромена Роллана й Стефана Цвейга: вони радикальніші й життєвіші, психологічно повнокровніші за рахунок болючого національного наповнення. Михайло Коцюбинський глибоко психологічно розкрив тему страху

як екзистенціального почуття до того, як вона широко ввійшла в європейські літератури; в нього ж можна знайти зародкові елементи того методу, що дістав назву "потоку свідомості". Я вже не кажу про Т.Шевченка, І.Франка, Лесю Українку, В.Стефаника, в яких немало моментів випередження сучасного їм рівня ідейного та художнього мислення, так само як і в Курбаса, Архипенка, Леонтовича, М.Бойчука, К.Малевича, О.Довженка, раннього П.Тичини, М.Зерова. Українська філософська думка в особі не лише Г.Сковороди, а й П.Юркевича, В.Лесевича, надто ж О.Потебні далеко не бліда сторінка в історії світової філософії. У різні періоди нашого мистецтва знайдемо і енергійні новаторські зусилля "модерністів", виходи на нові рівні художнього мислення. Сьогодні це і музика Сильвестрова, Грабовського, Станкевича та ін., і фільми Параджанова та Іллєнка, і живопис І.Марчука, Гуменюка та багатьох раніше "підпільних" художників, і поезія "шестидесятників" та "вісімдесятників".

Розгляд української культури у світовому і європейському контексті допоможе звільнитися від низки нав'язаних і глибоко закорінених стереотипів її сприйняття у масовій, а почасти й науковій свідомості, як-от: стереотип сільськості, стереотип філологічності, стереотип вторинності, стереотип непрестижності, стереотип провінціалізму та ін.

Окрема тема — література, мистецтво, наука української діаспори та їхня роль в освоєнні досвіду світової культури, адаптації до неї та в транспортуванні західної духовності на материзну. Наявність цього духовного мосту дуже істотно збільшує можливості активної ролі української культури у світі.

Треба сказати, що дослідження міжнародного контексту і міжнародних зв'язків української культури сьогодні ведеться досить широко і набирає розмаху. Зібрано й описано великий матеріал, насамперед у літературознавстві й мистецтвознавстві, висловлено багато цінних спостережень. Однак переважає описовий і лише почасти компаративістський підхід, а не системний чи на рівні типології (хіба що за винятком праць Д.Чижевського та ще деяких зарубіжних учених, а також О.Білецького). Поки що не маємо, так би мовити, карти «ізоліній» світової культури та їхнього проходження на терені української духовості.

Спроби окреслити українську культуру як цілісність, українську духовість у зв'язку із своєрідністю національного характеру та історії також мали переважно есеїстичний характер. При всій повазі до блискучого і глибокого публіцистичного таланту Д.Донцова, Є.Маланюка, Ю.Липи, може, й Ю.Русова, доводиться визнати, що на їхніх концепціях української духовості виразно помітна печать політичної тенденційності. Набагато збалансованіший М.Шлемкевич, а бездоганна об'єктивність І.Лисяка-Рудницького змушує жалкувати, що він менше займався історією саме культури.

У дослідженнях і розважаннях про міжнародні рівні функціонування української культури віддається перевага одному напрямку культурного обміну — західному. Тим часом "східний напрям" мав для нашої культури не набагато менше значення. І не тільки в найдавніші часи. Особливо, коли мати на увазі не лише емпіричні факти впливів та запозичень, а типологію культурних явищ. Так, релігійну полеміку на Україні XVI-XVII століть варто співвіднести з релігійними полеміками того ж часу у Вірменії та Грузії (насамперед тут дуже вдячна постать І.Вишенського). Те ж саме стосується і проникнення ренесансних ідей, хоч, правда, у Вірменії та особливо у Грузії вони були виражені яскравіше.

Починаючи з кінця XIX століття, наша культура, насамперед література, виявляє вже свідомий політично мотивований інтерес до Сходу як спорідненої частини пригнобленого світу, що має близькі до українських завдання пробудження і визволення. Дальше поглиблення цієї орієнтаці ми зрозуміємо, оглянувши панораму народження демократичних визвольних рухів та новітніх національних літератур на самому початку XX століття, особливо після революції 1905-1907 років, яка знаменувала вихід на історичну арену десятків народів сходу Російської імперії та поза нею, — панораму національних рухів і літератур у Персії, Туреччині, Азербайджані, Вірменії, Таджикистані, Казахстані, Татарії, Башкирії.

Так що призабута нині ідея Миколи Хвильового про "азіатський ренесанс" та революційну Україну як його лідера (ідея, надовго затінена для нас іншими його гаслами — "психологічної Європи" та ін.), ця ідея не є волюнтаристською візією чи екзотичною вигадкою. За нею — коли не реальна геополітична і культурна роль України, то реальна можливість такої ролі (можливість, на жаль, тоді втрачена). За нею — реальні тенденції визвольних рухів і культурно-відродженських процесів.

У зв'язку із зростаючою популярністю теми світового контексту української культури та збільшенням літератури на цю тему, особливої ваги набирає науковість критеріїв і науковий критицизм. Нашими постійними супутниками тут не раз були і часом знову стають патріотичні емоції, безкритичні захоплення і натхнений гіперболізм не лише як результат міфологічної стадії мислення, а й як зворотний бік нашого комплексу неповноцінності. Заниженість мірок і смаку, самохвальство не в останню чергу зумовлені відірваністю від загальнолюдської культурної і наукової атмосфери, відключеністю від світових культурних потенціалів. А в свою чергу такий наш стан заважатиме нашому гармонійному входженню в культурний світ, де панують поважні критерії та суворі вимоги, підриватиме довіру до нас та до нашої здатності на адекватну самооцінку.

Певна — відносна, звичайно, — несумісність із західним культурним світом може виникати також у зв'язку з тією ще не проаналізованою обставиною, що ми не мали цілої низки форм духовного життя, через які пройшли західноєвропейські суспільства, — від, скажімо, галантної і преціозної літератури, культу дами та ін. до культури індивідуалізму, як і цілого спектру філософських шукань.

Замість висновків. Ризиковано робити якісь висновки з такої побіжної розмови на таку складну і неосяжну тему. Та вже ж не уникнути бодай кількох підсумкових штрихів.

Отже, як виглядає Україна сьогодні на світовому тлі?

Бувши за своїми об'єктивними ресурсними можливостями здатною до високого розвитку, вона перебуває сьогодні на рівні середньорозвинених країн...

А яке наше місце в одному з наймогутніших і найхарактерніших процесів сучасності — процесі реабілітації національних культур, відновлення цілісності національної культури як національної індивідуальності людства? У цьому світовому процесі ми, на мою думку, примикаємо до тих країн, де поєднуються три чинники:

- процес деколонізації;
- тривале збереження ролі домінантної в імперії культури і мови;
- наявність різнонаціональних культурних ареалів.

Тобто, при всьому тяжінні до європейської цивілізації, ми муситимемо проходити деякі етапи того шляху, який пройшли або ще проходять такі країни, як Індія, Алжир, африканський континент.

Якщо наш рух до справжньої незалежності в мирних — тобто в єдино можливих і прийнятних сьогодні — формах дасть сподіваний результат, то народ України, ставши господарем своєї долі, зможе невдовзі посісти гідне місце в сім'ї європейських народів. Гідне, але не якесь особливе.

А чи можемо мріяти про щось більше?

Україну можна назвати землею ще ряду несправджених надій.

...Не справдилося пророцтво Гердера про те, що вона стане новою Елладою.

Не справдилося пророцтво Кирило-Мефодіївських братчиків про те, що камінь, який відкинули будівничі, стане наріжним.

Не справдилося Шевченкове: "І мене в сім'ї великій..."

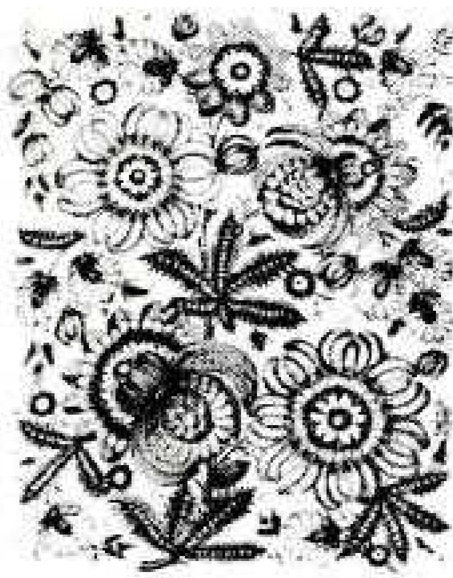
Не справдилися мрії провідників національного відродження початку XX століття про те, що Україна стане найгуманнішою демократією землі.

Не справдилися надії тих, хто бачив історичну місію України в примиренні двох відламів християнства.

Не справдилося ще багато чого.

Але — історія триває...

м. Київ, 1992

ТВОРЧИЙ ВНЕСОК У СКАРБНИЦЮ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ І КУЛЬТУРИ

Ірина Сікорська

Наукова діяльність відомого українського музикознавця Богдани Фільц тісно пов'язана з Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського. Сюди прийшла вона у 1959 році в аспірантуру до славетного Левка Ревуцького, і в 1962 р., по її закінченні, залишилася працювати. Тут пройшла шлях від молодшого до провідного наукового співробітника відділу музикознавства, захистила кандидатську дисертацію "Методи хорових обробок українських народних пісень у творчості українських композиторів" (1964). Перу Богдани Фільц належить кілька монографій, зокрема "Хорові обробки українських народних пісень" (1965), "Фортепіанна творчість В.Косенка" (1965), "Український радянський романс" (1970), "Гармонія солоспіву" (1979) та ін., розділи до "Історії української музики", численні статті й розвідки.

Але в широких мистецьких колах Богдана Фільц відома насамперед як талановитий і плідний композитор з яскравим індивідуальним стилем, неповторним ліричним світовідчуттям, що проявляється насамперед через самобутній, міцно пов'язаний із західноукраїнським фольклором мелос. Її творчий доробок нараховує понад 350 творів (у тому числі 14 збірок). Серед них — композиції для симфонічного оркестру ("Верховинська рапсодія", Фортепіанний концерт), фортепіанні цикли "Карпатські новелетти", "Лемківські варіації", "Київський триптих", "Візерунки", "Музичний калейдоскоп" та ін., романси на слова Тараса Шевченка, Івана Франка, Максима Рильського та інших українських поетів, обробки народних пісень, хорові твори для різних складів, багато вокально-хорової та інструментальної музики для дітей. Саме за свою композиторську працю та три монографії по вокальній музиці стала вона лауреатом премії ім. М.Лисенка (1993), стипендіатом Фонду інтелектуальної співпраці "Україна — XXI століття" (2000), носить високе звання заслуженого діяча мистецтв України (1999).

Богдана Михайлівна належить до тих щасливих авторів, чия музика постійно звучить у музичному просторі України: в концертах і фестивалях, по радіо і телебаченню, в дитячих садочках і консерваторіях. Її нових творів з нетерпінням чекають піаністи, скрипалі, хормейстери — свіжі, щойно занотовані рукописи миттєво беруться до роботи, ксерокопії розповсюджуються не лише по містах України, а й по країнах близького й далекого зарубіжжя. Композиції Богдани Фільц звучать в Естонії, Латвії, Росії, Польщі, Німеччині, США, Аргентині та ін. Щойно прийшла звістка з далекої Канади: тут побачила світ збірка "Святкова серія" (Канада, Онтаріо, 2001), до якої увійшла фортепіанна п'єса Богдани Михайлівни "Давня казка", її також записано на CD. На жаль, йдеться здебільшого саме про рукописи, адже вітчизняне нотодрукування переживає в останні роки глибоку кризу. Тим цінніша поява чотирьох збірок творів Богдани Фільц, що одна за одною вийшли друком у Тернополі та Дрогобичі.

Перша — "Жива криниця" — хорові твори для дітей. Сюди увійшли мініатюри різних років, об'єднані характерною для творчості майстра ідеєю любові до рідної землі, її природи, людей. Показовою, і навіть знаковою з цього погляду, є композиція, що відкриває збірку, "Любіть Україну" на знаменитий вірш Володимира Сосюри — піднесена, заклична, пафосна, але водночас дуже щира (як все, що народжує натхнення композиторки).

Особливо теплою, поетичною інтонацією перейняті два вокальні цикли на слова Ліни Костенко — "Весняні сценки" та "Осінні сюжети". Тут і майстерні пейзажні замальовки ("Берізки по коліна у воді"), і казкові образи ("Бабуся-Ягуся"), і жанрові сценки ("Білочка восени"). А з яким захопленням виспівують їх наймолодші артисти Великого дитячого хору Національної радіокомпанії України (художній керівник Тетяна Копилова)! Прості й лаконічні, напрочуд красиві, просвітлені, прозорі за музикою, ці мініатюри близькі й зрозумілі малечі, але водночас вони є втіленням найвищої професійної майстерності.

Богдана Фільц тісно співпрацює з ба-

гатьма хоровими колективами, в тому числі й дитячими — "Щедриком" (худ. кер. Іраїда Сабліна), "Вогником» (худ. кер. Світлана Степаненко), «Дзвіночком" (худ. кер. Елеонора Виноградова), "Дударико" (худ. кер. Микола Кацал) та ін. Та як вже згадувалося, Великий дитячий хор Національної радіокомпанії України посідає в житті Богдани Михайлівни осібне місце. Саме для нього композиторка написала багато творів — як для найменших, так і для старшої групи — і всі вони стали окрасою багатющого репертуару широковідомого у світі колективу. І цей факт вже сам по собі є найвищою оцінкою композиторського доробку Богдани Фільц. Діти ж бо найкращий "каталізатор справжності" музики, а бути "озвученим" саме Великим дитячим хором — мрія багатьох сучасних майстрів музичного цеху.

І природно, що збірка творів для дитячого хору "Світе тихий" має присвяту Великому хору та осібно його керівникові — Тетяні Копиловій. Ця збірка — ілюстрація ще однієї образно-смислової грані творчості Богдани Фільц: вона містить доробок двох останніх років — духовні композиції для дитячого хору, об'єднані в цикл "Світе тихий" (на текст із Вечірньої Літургії Великого посту), "Богородице, Діво" (із Святої Літургії), "Преславна Богородице, Діво" (щоденна молитва), "Під твою милість прибігаємо" (із Святої Літургії) та "Достойно є" (звідти ж). Стриманість тону й водночас емоційність, романтична піднесеність притаманна цим висохудожнім зразкам, які можна віднести до найкращих надбань вітчизняної духовної музики. Принагідно зазначу, що твори на канонічні тексти композиторка пише не лише для дітей. У 2001 році її твір "Господи, Владико наш" (на текст Псалому №67) був відзначений 2-ю премією Всеукраїнського конкурсу композиторів духовних псалмів на фестивалі "Золотоверхий Київ", а на згадку про цю подію Богдана Михайлівна дістала Молитовник з дарчим написом патріарха всієї України святійшого Філарета.

Хорові акварелі на слова Олександра Олеся, що продовжують збірку "Світе тихий", аж ніяк не суперечать, а навпаки, доповнюють емоційний настрій попередньої частини. Їх вибагливий імпресіоністичний звукопис прекрасно втілює найтоншу лірику Олесевих поезій і цілковито вписується в загальний емоційно-піднесений настрій.

Вокальний цикл на слова Олександра Олеся "Срібні струни" (третя збірка) був написаний до 100-річчя від дня народження Станіслава Людкевича — улюбленого вчителя, мудрого наставника, спілкування з яким освітило весь подальший творчий шлях Богдани Фільц. Станіславу Пилиповичу, який викладав композицію у Богдани Михайлівни в консерваторії, був присвячений цей цикл. Вперше він виконувався на сцені Великого залу Львівської консерваторії на урочистому вечорі з нагоди ювілею Майстра (нагадаю, що славетний ювіляр особисто його тоді слухав).

У ювілейний для Людкевича 1998-й рік його 120-річчя широко відзначалося в Галичині та в Польщі, і зокрема в Ярославі, на батьківщині композитора. Найактивнішу участь у всіх заходах брала і Богдана Фільц: виступала з доповідями на наукових конференціях, зі спогадами, з концертами, статтями. Нова збірка (до речі, всі три видані значною мірою коштом авторки) стала ще одним вагомим внеском до загального вінка in memoriam.

Вокальний цикл "Срібні струни" включає шість солоспівів — моментів ліричного натхнення, які і сьогодні вражають тонким мереживом фактури, делікатною вибагливістю мелодичної лінії, ніжністю й багатством емоційних відтінків — власне і тим, що притаманне гуманістичній творчості Богдани Фільц.

І ось нова, ще зовсім свіжа збірочка Богдани Фільц "Сонце в жменьці" — цикл хорових пісень для дітей. Вона теж має свою передісторію... Вже понад 20 років Богдана Михайлівна Фільц приїздить на творчі зустрічі до Дрогобича (і не тільки, географія її подорожей досить широка, адже спілку-

Зліва направо: Виноградова Е.О., Фільц Б.М., Копилова Т.М., Ратушнюк С.

вання зі слухачами — постійна складова її творчого життя). Якось на одному з таких вечорів був присутній місцевий поет і журналіст Йосип Фиштик. Зачарований музикою київської авторки, він подарував Богдані Фільц свою поетичну збірочку "Жменька сонця". І ось через деякий час симпатичні дитячі віршики зазвучали чарівними мелодіями. Народився новий дитячий (вже восьмий за рахунком) цикл...

З одинадцяти віршів поетичної збірки Богдана Фільц використала сім. Назва циклу (суголосна одному з віршиків) відображає загальний настрій музики — святковість, урочисту піднесеність, сонячність почуттів. "Дивовижне плетиво цілого, — відзначає у вступному слові ініціатор видання збірки музикознавець Володимир Грабовський, — твориться з окремих, достатньо зрозумілих образів та тем". Вони звичні і разом з тим вічні: "Для тебе, Україно" (у збірці подано 2 варіанти 2- та більш складний 3-голосний), "Батьківська мова", "Твоє багатство". Ми вже відзначали дивовижну здатність композиторки простою й дохідливою музичною мовою говорити про високе. Уповні проявилося це вміння в останній збірочці. Тут є звичні марш, вальс, пісня-балада, оформлені простими, але напрочуд виразними гармоніями з елементами поліфонії, мелодії добре запам'ятовуються і легко (зазначу — з великим задоволенням) наспівуються і наймолодшими, і дорослими. Недарма ж, виконаний фрагментами на декількох фестивалях, цикл мав успіх і був тепло сприйнятий слухачами.

"Можна бути впевненим, що твори, поміщені у збірниках, знайдуть своїх вдячних слухачів і виконавців, допоможуть їм заглибитись у чарівний світ прекрасного", — написала у вступному слові до "Живої криниці" доктор мистецтвознавства, професор Марія Загайкевич. І те, що всі чотири збірки миттєво розійшлися, підтвердило слушність цих пророкувань. Зустріч з прекрасною музикою Богдани Фільц — завжди свято. Свято зустрічі з прекрасним. Тож побажаємо собі й авторці, щоб таких зустрічей було якомога більше.

Київ

УКРАЇНСЬКЕ МУЗИКОЗНАВСТВО НА ПОРОЗІ ТРЕТЬОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ

Антон Муха

Унікальний і символічний за своєю значущістю акт переходу музикознавства як складової частини культури людства у нове століття і тисячоліття спонукає почати виступ з міркувань найзагальнішого порядку.

Як відомо, генеза мистецтва сучасною наукою відсувається все далі і далі в глиб віків. Можна припустити, що музика, створена людиною, існує взагалі стільки ж, скільки існує людина, і виникла як відлуння первинної і вічної "музики природи".

Закономірно, що розвиток музики в її специфічно-звуковій іпостасі здавна супроводжувався формуванням певних, спочатку розосереджених уявлень і знань про неї, виражених переважно засобами слова, а згодом, на різних етапах, з допомогою різного роду умовних символів, графічних знаків, чисел, схем тощо. Зрештою, на основі узгодження і систематизації

різноспрямованих уявлень і знань, об'єднаних навколо свого спільного музично-звукового об'єкта, музикознавство утвердилось як особлива інтегративна, відносно самостійна галузь знань на перетині науки і мистецтва з виходами у різні суміжні сфери теорії і практики.

Відносини власне музики (композиторської творчості) і музикознавства (суджень про музику) були і є взаємно необхідними, але часом досить суперечливими. В одних випадках музикознавець шанобливо схиляється перед самодостатніми, замкненими у собі загадковими музичними феноменами, більш чи менш успішно пізнаючи їхні окремі сторони, якості, закономірності, характеризуючи їх з позиції історика чи аналітика, педагога чи коментатора-лектора. В інших випадках дослідник вважає себе здатним "доконечно" пізнати природу музики, повністю перекласти її сокровенний зміст на мову слова чи математичних символів, або, зрештою, використовує музику як привід для викладу власних поетичних, філософських, математичних, фізико-акустичних та інших концепцій, гіпотез, уявлень. Однак справа не лише в суб'єктивній позиції автора щодо суджень про музику, а й у складності і динамічності природи останньої. Адже, по-перше, навіть окремий музичний твір може суттєво змінювати свій характер залежно від виконавської інтерпретації. По-друге, музика в цілому, наче живий організм, невпинно розвивається і змінюється, в ній з часом виявляються цілком нові, непередбачувані раніше жанрово-стильові риси, якості, закономірності (порівняймо, скажімо, творчість Куперена і Вагнера). Ці зміни, начебто перекреслюючи попередні досягнення, зрештою доповнюють їх і збагачують загальну скарбницю культури людства. Таким чином, музика виступає в єдності незмінного і змінного, інваріантного і варіантного, стабільного і динамічного.

Зміни в музиці знаходять відображення і в музикознавстві, певною мірою стимулюються ним. Поряд із зовнішніми, мистецькими й іншими впливами, музикознавство розвивається в силу власних внутрішніх закономірностей. У ньому теж виявляються стабільні й динамічні показники, свої історично зумовлені національні відміни стосовно його складових і рівня їх розвитку.

Музикознавство звично поділяють на історичне і теоретичне, відмежовуючи від нього музичну критику (що, в кращому разі, здатна виступати як "рухома етика"). Але, на мій погляд, є підстави відносити названу критико-естетичну (інакше кажучи, аксіологічну) галузь саме до музикознавства. Адже будь-який історичний опис, чи теоретичний аналіз музичних явищ передбачає їх якісну, естетичну оцінку, тобто прямо чи опосередковано ми визначаємо: яким певне музичне явище було і стало, як доконаний факт, реально; яким воно може і могло бути потенційно; яким має бути в ідеалі. Тісно межують із власне музикознавством, якщо не включаються в нього, музичні педагогіка, психологія, соціологія та ін., у музикознавчому аспекті розглядаються актуальні питання менеджменту, звукозапису, авторського права тощо.

За цих умов зростає дедалі вужча спеціалізація музикознавців і, водночас, потреба в інтеграції цих знань. Єдино реальний вихід з даної суперечності вбачається у якомога щільнішій координації зусиль музичних фахівців різного профілю і, по можливості, збагачення ерудиції кожного з них. Істотні зрушення у цьому плані передбачаються також із ширшим впровадженням новітніх технічних досягнень.

Відділ музикознавства діє за вже досить усталеною специфікацією, зосереджуючись, головним чином, на дослідженні проблем історії вітчизняної музики. Показово, однак, що в його "надрах" зусиллями ряду провідних науковців свого часу розроблялись чітко виражені напрями музичної естетики, психології, соціології, частково музичної теорії, до сфери інтересу відділу входили й питання музичної фольклористики, якими "опікувалися" інші відділи. Отже, на цьому частковому прикладі видно, що в українському музикознавстві вже склались і так чи інакше виявляються риси багатогалузевої системи, хоч не всі її ланки розвинуті однаково чітко і послідовно.

Найбільш повно й зріло (з урахуванням відносності таких оцінок) виступає історичне музикознавство. Ми вже маємо менш чи більш докладні й досконалі пано-

рамні огляди шляхів розвитку української музики в цілому, якщо згадати про видання подібних праць від книжки М.Грінченка до чотирьох з шести томів, підготовлених колективом нашого відділу, та серії консерваторських підручників. Як відомо, планується перевидання 4-томної Історії української музики, завершується підготовка до друку нової редакції 5-го тому, видання якого було свого часу відкладено через брак коштів. Продовжується робота над 6-м томом, де буде висвітлено хронологічно триваліший і надзвичайно насичений за змістом подальший період від 60-х рр. Очевидно, спроби створення історично-оглядових праць, присвячених, зокрема, даному періодові, будуть ініціюватись й іншими колективами, але написання такої праці на високому, справді академічному рівні — це справа честі й обов'язку саме нашого академічного Інституту.

Стосовно окремих хронологічних періодів і стильових епох спільними зусиллями висвітлено основні віхи, постаті, творчі здобутки вітчизняної класики, революційно-романтичної доби 10-20-х років XX ст., подальших 30-х -50-х років, пов'язаних з пануванням соцреалізму, досить детально й різнопланово розглянуто проростання й утвердження (від 60-х рр.) нових стильових течій. Однак найбільш фундаментально представлена розробка доби українського музичного бароко (тут, зокрема, значним є внесок науковців-педагогів Києва і Львова).

Паралельно розгорталось вивчення окремих родів і жанрів української музичної творчості, явищ культури і мистецтва: з'явились монографії і нариси про визначних композиторів, деяких виконавців, диригентів, музикознавців, музичних діячів, про видатні художні колективи і музичні театри, учбові заклади, виконавські школи тощо, складаються перспективні галузі музичного краєзнавства, вивчення генеалогії визначних митців, розробки музичної історіографії тощо.

Теоретичне музикознавство як таке тісно пов'язане з музично-педагогічним процесом, активно розвивається передусім у вищих та середніх музично-учбових закладах країни, в координації з нашим Інститутом, Спілкою композиторів та ін. На сьогодні воно посідає гідні позиції у світі, конкуруючи з безсумнівними здобутками дослідників старовинної вітчизняної музики. Частково, власне, музично-теоретична проблематика розроблялась і в нашому Інституті, при тому що цей аспект так чи інакше є присутнім практично у всіх дослідженнях.

Належний рівень історико-теоретичної підготовки є важливою складовою і вирішальною передумовою успішної діяльності також у сфері музичної критики. Це наочно простежується зокрема у практиці рецензування сучасного концертно-театрального життя, вельми насиченого, різнобарвного, але неоднозначного за художнім рівнем. Багато наших співробітників та їхніх колег з інших інституцій віддають цій справі максимум можливого. В даній сфері час від часу виникають гострі, нерідко методологічні проблеми, які потребують спеціального розгляду (наприклад, щодо оцінки стану української музики 40-50-х років). У цілому ж правильно оцінити справжні здобутки національної культури — а вони таки є! — і не впадати в ейфорію самозакоханості — це, очевидно, залежить не тільки від рівня особистого таланту, знань і досвіду критика, а й від загального коректного осмислення чи не в першу чергу категорії національного. Як показала недавно проведена конференція "Етнос, нація, культура", у цьому відношенні потрібне уточнення і узгодження позицій.

Відрадним фактом є виявлений за останні роки інтерес до створення музично-довідкової літератури. Вже видано низку спеціалізованих довідників (про вокалістів, піаністів тощо), побачили світ або готуються загальномистецькі енциклопедії та довідники. Наш відділ працює над завершенням тритомної Української музичної енциклопедії. Вихід її, за сприятливих обставин, може стати важливою подією в культурному житті країни. Адже ця праця, розпочата з ініціативи незабутнього Олександра Григоровича Костюка і керована ним до останньої трагічної днини, є першою в історії вітчизняної музики, покликаною дати різнобічні відомості про її здобутки й особливості. Виконання праці здійснюється силами відділу з частковим залученням сторонніх авторів. У свою чергу співробітники відділу запрошуються до

участі у підготовці "Шевченківської енциклопедії", "Енциклопедії Сучасної України" та інших праць подібного характеру.

Кілька співробітників відділу, його докторанти та аспіранти готують індивідуальні праці, присвячені історико-теоретичній проблематиці української музики XX століття. Продовжуючи і розширюючи тематику таких досліджень, очевидно, слід мати на увазі необхідність заповнення деяких "білих плям" музичної культури попередніх століть. Впадає в око непропорційність висвітлення культури різних регіонів країни. Обійдено належною увагою ряд визначних постатей, таких як Петро Селецький, Микола Тутовський, Володимир Пухальський, Євген Риб, Борис Яновський, Павло Печеніга-Углицький та інші. В боргу ми й перед Федором Якименком. Втім, як не дивно, поки що немає навіть "нормальної" повноцінної монографії про Бориса Лятошинського за наявності великої кількості розробок окремих аспектів його життя і творчості та стислих нарисів про композитора, те ж стосується Станіслава Людкевича, Левка Ревуцького, інших видатних митців.

Загалом кажучи, поки що музична культура України взагалі у вітчизняному музикознавстві за своїми джерелами, проявами, особливостями висвітлена досить однобічно, переважно як селянська («справжня українська»), в силу дії традиційних канонів, як слушно зауважує С.Й.Грица, "народницької ідеології". Є й такий момент: культура міста, великого чи малого, в її нехай різнонаціональних і різносоціальних проявах, є, підкреслю, так чи інакше культурою українського міста. Та, на жаль, за деякими винятками вона мало вивчена.

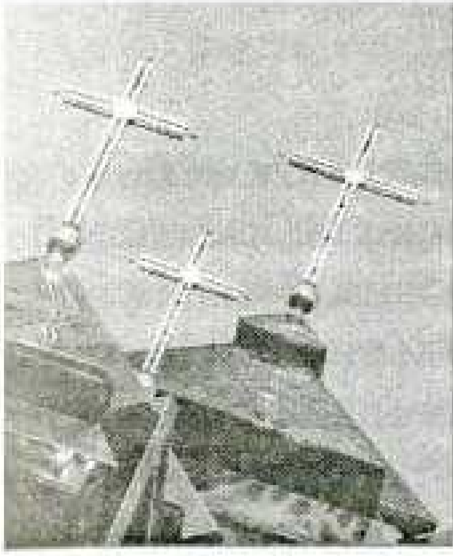
Дослідження історії музичної культури українського етносу було й лишається незмінним природним завданням вітчизняного музикознавства. Разом з тим дедалі актуальнішою буде проблема висвітлення музичних здобутків інших етносів усередині єдиної української нації в її політичному розумінні як держави. З іншого боку, потребують дальшого поглибленого розгляду міжнаціональні музичні зв'язки України з культурами інших країн і континентів. Окремою важливою ділянкою наукових інтересів є музичне життя, мистецтво і творчість світової української діаспори у різних часових вимірах.

Найгостріша проблема пов'язана з функціонуванням величезного пласту сучасної, так би мовити, позаакадемічної музики (поп, рок тощо), що належить чи то до стихійної масової культури, чи то до ще не організованого шоу-бізнесу в рамках його становлення. Ця музика, що звучить по телебаченню і радіо, на дискотеках і стадіонах, потрапляє в поле зору передусім журналістики чи публіцистики, частково — естетики, культурології, соціології та ін. Однак якою мірою цими питаннями може і чи повинно опікуватись традиційне музикознавство і, головне, чи здатне воно якось впливати на цей процес — поки що дати чітку і втішну відповідь важко.

Інтенсивно розгортається дослідницька діяльність у сферах музичного виконавства і педагогіки з комплексною чи спеціальною розробкою історичного, теоретико-методичного і естетичного аспектів.

Вкрай важливим є продовження, попри значні, передусім, кадрові труднощі, міждисциплінарних досліджень, на перетині музики з суміжними дисциплінами, а вивчення проблем музичної фольклористики розгортати на ширшому матеріалі. Корисно було б провести обговорення представниками різних галузей знання проблеми "музика і етика". Новим актуальним завданням є створення банку універсальних музичних даних насамперед у царині розгорнутої системи музичної україніки. Відповідно має активізуватись вивчення державних і приватних архівів.

Усе це потребує підготовки фахівців різного профілю, досконалішої координації наукових і творчих зусиль, органічного поєднання теоретичних досліджень з поточною практичною діяльністю. В нових політичних і економічних умовах доведеться активізувати пошук нових шляхів і засобів для реалізації названих — і тих, що можуть бути додані — різнопланових завдань.

ПРОВІСНИК ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ

(Значення духовної спадщини Димитрія Туптала в українській церкві і в українській культурі)

Іван Огієнко

Святитель Димитрій Туптало — це великий і невтомний працівник на ниві Господній, а тим самим і в культурі українській. Час, коли жив і працював Святитель Димитрій, — це дуже важливий час в історії України, коли вирішувалася остаточна доля її. Святитель брав участь у всьому, зо всіма, хто керував Україною чи її духовним життям, він був у близьких стосунках.

Опис життя Святителя Димитрія — це опис одного з тих, що будували Українську православну церкву та її духовну культуру. Святитель зоставив по собі труди й діла, яких Українська церква й український народ повіки не забудуть.

Головна праця Святителя — це його "Життя Святих", і на неї він віддав усе своє життя. Власне ця праця пішла до всіх слов'янських народів і до сьогоднішнього дня вона скрізь невмируща. І це вона вкрила славою своєю і Україну, і Українську церкву, і український народ.

І в цьому значення Святителя: його праця була на велику славу і народові, і церкві. Україна знає великих своїх працівників шопіввіку: Костянтин Острозький (1608), митрополит Петро Могила (1648), митрополит Димитрій Туптало (1709). Але коли перші два були багаті й мали багато помічників у своїй національній праці, Святитель Туптало був бідак, якого й поховати не було за що, і не мав жодних помічників у своїй великій праці...

Святитель Димитрій Туптало, як людина високоосвічена, був прихильником західної освіти. В одному з своїх творів він писав: "Хвалю добрий звичай теперішнього часу, що багато хто вдаються до інших держав ради науки, і вертаються навченими. Навчатися тільки в себе — то мало, треба побувати і в чужих краях"[1].

Історик Трачевський підкреслює, що "в творах Димитрія Ростовського, як у проповідях його і в драмах, повних чуття і образів, уже стільки світського, що для цілковитого розриву з давньою Руссю оставалося» небагато. Святитель наблизив до західного навіть іконопис[2].

Видавці твору Святителя "Разсужденіє о Образі Божії" 1714 року так писали у Вступі: "Димитрій, Преосвященный Митрополит Ростовскій и Ярославскій, мужъ благочестія и разума исполненъ, о немъ же свидѣтельствують труды его въ Четьихъ Минеяхъ и въ различныхъ поученіяхъ сотворенныя"[3].Так само високо ставлять нашого Святителя й інші вчені. Історик М.Костомарів пише: "Св. Димитрій, з походження українець, займає одне з найблискучіших місць серед київських учених, які ширили в Росії освіту, що почав її Петро Могила"[4].

Проф. Казанської духовної академії А.Преображенський пише про Святителя Димитрія (звичаєм російським зачислюючи його до росіян): "Ім'я Святителя вічними літерами вписане як в історію Російської церкви, так і в історію правдивої православної культури". Святитель — це "могутній богатир Руської церкви", це "ясна зоря, що прийшла з Києва", "Російській духовній освіті Святитель приніс незабутні послуги", "він був правдивою фортецею православної думки в тяжкий час XVIII століття". Святитель має повне право вважатися одним з найбільше впливових виховників найсвітліших, найгуманніших рис нашого національного Благочестя".

"Ім'я Св. Димитрія вписане невитеральними літерами як в історію Російської церкви, так і в історію правдивої православної культури... Багато часу минуло з дня упокоєння Св. Димитрія, але не затемнився духовно-величний образ могутнього богатиря Церкви... Це була "ясна зоря, що прийшла з Києва"... Він став відомий на всю Росію, і був найвпливовішим виховником найсвітліших, найгу-

манніших рис нашого Благочестя...»[5] Благочестя — це Православіє.

"За жорстокої доби Петрових новин, — каже він ще, — Святитель був охоронцем вікового добра Св. Руси, живої, любовної й милосердної Православної Віри"[6].

2. Наукова глибина Димитрія Тупталенка

Святитель Димитрій Туптало був для свого часу великим і глибоким ученим. І за що б він не брався, усе писав з науковим поглибленням. У свої праці, такі як "Життя Святих" або "Розиск про Бринську віру", Святитель уклав багато наукового поглиблення.

Те саме бачимо і по інших його працях. Так, у "Келейному Літопису" Святитель перший підняв справу, що наша хронологія невідповідна. Він ясно бачив, що наше літочислення поплутане, і перший спробував вияснити її. Це була велика заслуга Святителя в царині історії. Свою працю митрополит давав читати вченим мужам, а вони йому вказали, що це не історія, а те, що Святитель позоставляє без розрішення рік Різдва Христового, це буде спокусою для розкольників...

На це Святитель відповів:

"Так, це справді не історія, а тільки оглав будучої історії, в якій буде не сумнівне, але будуть показані помилки, в яких наші вперто стоять.

А щодо спокуси розкольників, то мені й хочеться показати, що в нас неправильне літочислення на основі хронографів. Чому грецькі хронографи не згідні з думкою наших? Чи ж то про таку незгоду мовчати і, що ложне, того не виявляти і мирволити людській упертості? А щодо розкольників, то їм ніхто нічим не догодить: вони спокушуються і добрими, і корисними, і святими речами!"[7]

Як же глибоко Святитель Туптало поставив справу хронології! І як знаємо, наука пізніше докладно довела, що наше літочислення помилкове, на чотири роки спізнене.

Історики все підкреслюють критичний характер "Літопису". О.Трачевський особливо підкреслює, що наш Святитель "почав правдивий Літопис, в якому висловив сумнів у році народження Христа"[8].

Це була дуже цінна перша спроба дати історію світу, головно біблійну, від початку світу і до Ісуса Христа. На жаль, вона не закінчена — доведена до боротьби Якова з Богом.

Академік А.Пипін у своїй «Історії русской літератури» пише про цю працю: "Ніхто з московських книжників не був у стані на такий труд"[9].

Дуже високо ставить цю працю і перший наш історик літератури митрополит Київський Євгеній Болховитинів. Він пише, що коли б ця праця була закінчена, то вона була б "єдиною для біблійної історії в нашій церковній літературі"[10].

Науковий світогляд Святителя Димитрія був дуже широким. Навіть у своєму приватному листуванні о. Туптало цитує Вергілія, Ювенана, Марціяла, Авзонія й інших. А в його приватній бібліотеці були твори Бекона Веруламського "чи не вперше в Московській Русі"[11].

3. Святитель Димитрій як філософ

Святитель Димитрій був глибокий мислитель, першорядний філософ. Його філософія базується, головно, на Святому Писанні — це основа всіх його роздумувань.

Святитель — глибокий логік. Розум у нього гострий і проникливий — у всьому він знаходить причину.

Коли зібрати всі твори Святителя й відповідно їх розкласти, перед нами відкривається велика філософська система, глибокий розум, який правдиво навчає людину, як їй жити на цьому світі, щоб пізнати Господа й злитися з Ним.

І треба тільки дивуватися, чому його соплеменник Григорій Сковорода здобув собі признання філософа, а Дмитро Тупталенко з цього погляду забутий. Причина хіба така: Григорій Сковорода свою науку міг провадити в життя, а о. Тупталенкові духовний сан не давав змоги це робити.

По смерті святителя року 1710-го в Києві вийшов його твір "Алфавит Духовний". Це глибоко філософський труд, але написаний зовсім ясно. Це поважна книжка на тему, як жити в цьому світі, щоб досягну-

ти найвищого духовного стану — зіллятися з Господом. Це твір з 33 розділів (за числом років життя Ісуса Христа), а кожен розділ з 10 параграфів. Книжка розрахована на те, щоб читач бодай один розділ прочитував щоденно. "Алфавіт", хоч і простий, але глибоко філософський, нагадує "Наслідування Христу" Фоми Аквінського. Цей твір Святителя Дмитра — найглибший філософський твір у всій нашій літературі, включаючи в них і твори Григорія Сковороди.

Твір цей багато раз перевидавався, звичайно, в перекладі на російську мову[12]. Фома Аквінський у перекладі на українську мову в нас вийшов (переклала Наталена Королева), а про свого власного великого філософа Димитрія Туптала українці забули.

На жаль, оригіналу цього твору, здається, вже не маємо, а маємо тільки російський переклад. Постійна трагедія з творами Святителя Туптала!

4. Трагедія великого українця

Але, скажемо, в Костянтина Острозького ніхто не відбирає його національної приналежності, тоді як з Святителя Димитрія двісті літ уже уперто роблять росіянина і всю його величезну культурну працю відбирають від українського народу...

Велика трагедія вірного сина України...

Бо ж це не Святитель винний у тому, що його твори поперекладали на мову російську і видають їх за культурні цінності російські. І не Святитель винний у тому, що його, українського патріота, росіяни обманно зробили росіянином. І не Святитель винний у тому, що його, святого українського, фальшиво записують до святих самої Російської церкви.

Як письменник, як людина, навіть як святий Дмитро Туптало переживав і переживає велику трагедію...

Навіть тепер "Большая Советская Энциклопедия" в "Алфавитному указатели", том І, с.351, подає: "Димитрій Ростовскій — русскій церковный писатель"...

Характером своїм Святитель Димитрій не відповідав тій ролі, яка йому випала в Росії. Але тихо ніс важкого тягара, якого наклали на нього. "Лагідна, про себе забуваюча натура, — каже історик О.Трачевський, — опікун скривджених та нещасних, великий постник, Димитрій моральним життям і впливами стояв вище за всіх: Церква зарахувала його до Хору Святих.

Але час був такий, що цей від народження монах став найкориснішим членом суспільства, як рідкий зразок освітнього добродійства".

Він був одним з найталановитіших і найосвіченіших вихованців Могилянської колегії. Цей козацький син з 18-ти літ "поклав на себе послух": показувати народові дорогу живим словом, ширим пером і поширенням освіти[13].

Так високо оцінює нашого Святителя славний історик Олександер Семенович Трачевський (1838—1906), — українець по праці, проф. Одеського університету.

5. Святитель мусив покинути Україну не з волі своєї

Опис життя Святителя Туптала — це опис класичного українського трудящого духовного робітника на ниві Господній. Він усі сили свої віддавав на працю для Української Церкви, а тим і для українського народу. Але на кінці свого життя (1700—1709), коли досвід та ум були в нього найбільші, мусив скоритися грізному й жорстокому цареві Петрові й їхати на Сибір. І тільки випадок допоміг, що глибоко освічену людину, людину високого духу не запроторили в сибірські тайги, але віддали в Ростов, до мері, у бринські ліси...

Життя Святителя Туптала — це життя довгих десятків подібних великих українців до нього і по ньому, яких обставини або насильний царський наказ гнав на далеку північ, у чужу Росію, і вони найкращі сили свої й найкращі літа віддавали на освіту чужого народу, у чужих обставинах, у чужому оточенні...

І їх, українських святителів, часто в Москові катували, розстригали, замуровували в каземати-в'язниці на віки, мечем голову сікли, бо вони, де б не були, боронили волю святої православної церкви, стояли за неї, життя своє віддавали за неї!..

Духовенство в Росії було тоді темне,

неосвічене, а народ ще темніший. Вище ми показали, якою була Ростовська митрополія, коли на неї прийшов Святитель Димитрій, — "у такому сумному стані була тоді більша частина великоруських єпархій"[14], свідчить російський учений. І туди силою гнали українських святителів.

Для прикладу покажу тут, як за того часу сам цар Петро рядив призначенням архиєреїв на російські єпархії. Року 1700-го митрополит Київський Варлаам Ясинський прислав у Москву ігумена Никольського Пустинського монастиря в Києві Стефана Яворського разом з ігуменом Михайлівського монастиря Захарієм Корниловичем і просив патріарха Адріяна, щоб він висвятив одного з них на нову Переяславську (українську) єпархію.

Цар Петро відразу побачив велику духовну силу в ігумені Стефані, і наказав висвятити його на митрополита Рязанського, бо попередній митрополит пішов на спокій через старість та недугу.

Ігумен Стефан став рішуче відмовлятися, але патріарх його відмови не прийняв, і призначив хіротонію на 16 березня.

Настав день хіротонії, послали на Малоросійське подвір'я в Москві привезти кандидата, але його не застали там: ніби поїхав у Донський монастир... Послали туди — не хоче їхати...

А дзвони в Кремлі дзвонять та й дзвонять уже дві години... Скликають народ на висвячення нового митрополита.

Послали знову в Донський монастир, але ігумен Стефан рішуче зрікся їхати на хіротонію: "Не можу бути архиєреєм!"

Патріарх наказав нікуди не випускати іг. Стефана і послав до царя Петра, що робити. Петро запитався о. Стефана, чому він таке робить. І ігумен відповів, що митрополит Київський наказав йому вернутися і не кидати його в старості та в недугах... А крім того, йому не дано часу приготовитися на такий високий сан...

Цар Петро наказав негайно таки висвятити о. Стефана...[15]

Насильно пересаджений на північ творити Російську церкву й культуру, ограбований і оголений, Святитель Димитрій згинув у найтяжчих обставинах... І навіть не поховали достойно Святителя: на труну його накидали здоровенних тяжких колод, а одна з них пробила труну і трохи відірвала Святителеву голову від шиї, чи, як каже офіційний протокол 1752 р., "глава от выи составов мало отстала, уповательно от тяжести насипавшейся земли и шору"[16].

Оце і все, чого заслужився великий український син і святий Святитель Димитрій: тяжкі колоди на труну й на тіло...

6. Академік А.Пипін про Святителя

Великий російський учений, член Академії наук А.Н.Пипін так оцінює нашого Святителя Димитрія. Він каже, розповівши про некультурний стан російського духовенства:

"Від московської "науки", від церковного фанатизму, ворожого до науки, упертого застою, морального одичавіння й ожорсточення історик може з полегченням перейти до особи, якої характер носить інші риси, риси м'якої вдачі, християнської добродушності, старанного книжного труду не в царині злобного схоластичного спору, а в царині мирної легенди, християнського навчання, а також науки, поскільки вона тоді була доступною, — такою була в загальних рисах особа Данила Туптала, пізніше Св. Димитрія Ростовського"[17].

Далі академік А.Пипін пише про нашого Святителя: "Усе життя Димитрія — це неперервний книжний труд у келії, постійне зацікавлення наукою та християнською побожністю, ухиляння від тривожної суспільної діяльності, в якій він брав участь тільки з необхідності..."[18]

7. Історик Є.Поселянин про Святителя

А ось об'єктивний голос другого російського ученого, фахового історика Російської церкви Є.Поселянина. Він пише:

"Святитель Димитрій — це одна з найкращих осіб нашої церковної історії. Він блискуче поєднав любов до освіти з особистою праведністю, пильне усне проповідництво з широкою невтомною літературною діяльністю[19].

Усе те, що цінне в письменникові,

усе те мав Святитель Димитрій, вірність своїм переконанням, гарячість їх, правдива щирість і правда, що ні перед чим не спинюється, глибока людяність і жагуче бажання добра ближньому, гаряче співчуття кожному життєвому стражданню і віра в те, що життя може стати світлішим, теплішим та кращим, — це внутрішні вартості Святителя письменника. Потім — блискуча освіта, живий і ясний виклад, мальовничість, новина та оригінальність зворотів, надзвичайна сила слова — це зовнішня вартість його творів. А все це відводить для Святителя Димитрія одне з перших місць серед осіб, які служили Батьківщині пером, серед осіб, пером яких говорила їх чуйна й велика, сильно любляча рідний народ душа.

Святитель Димитрій — це найсвітліша особа в церковному світі XVIII віку"[20].

8. Україна про Святителя

В Україні ігумена Дмитра Туптала, тихого ідеаліста й ясного релігійного поета, глибоко шанували. Глибокоосвічений архимандрит Печерський, пізніше митрополит Київський Варлаам Ясинський року 1689-го зве о. Дмитра "вправним і благорозумним проповідником Слова Божого".

Козацький літописець Величко під 1700 роком записав, що вийшов III том "Житій Святих", уложених "працею Боговатхненого мужа ієромонаха Димитрія Савича Тупталенка".

Підкреслимо це — про вихід праці о. Тупталенка записується до Літопису як про історичну подію в житті України.

Уже згадуваний російський учений Є.Поселянин пише про "Життя Святих", що це було "найбільше діло всього життя Димитрія, це був подвиг, яким з роду в рід, поки житиме Православіє, буде славне ім'я Димитрія"[21].

І може, й сам о. Туптало чув своєю душею, і писав свої «Життя Святих" так, щоб їх розуміли всі слов'янські народи!

Святитель Димитрій був і пізніше став всеукраїнським учителем — багато осіб виховувались на його "Життях Святих" чи "Мінеях". Ці "Життя" любила й шанувала вся Україна, залюбки читала їх, і на них виховувалась, і на них трималася й зростала чеснотність всеукраїнська. "Мінея" давала безконечне число великих прикладів та зразків життя по Бозі в світі.

Знаємо, що багато-пребагато видатних українців перебували під сильним впливом "Міней" Святителя Тупталенка і під їхнім впливом творили свій світогляд. Так виростав, скажемо, наш Тарас Шевченко.

Проф. Павло Зайців пише про молодече виховання Тараса:

"Глибока вразливість і добра пам'ять відкривали Шевченкові інший, таємничий світ яскравих, небуденних образів і подій, щодалі ширший і різноманітніший. Батько Тарасів Григорій був людина розумна й письменна. По святах, особливо зимовими місяцями, він читав уголос "Мінею". Книга ця була серед письменних людей в Україні дуже популярна. Для вразливого Тараса слухання писаних урочистою церковною мовою оповідань про Святих Мучеників, що, не вагаючись, віддавали життя своє за Христову Віру, про Євангельські події, розцвічені повними живої поезії народними апокрифічними молитвами, відкривало давній світ, світ далекий, але повний жахливих подій і чудес та зворушливих, осяяних моральною красою образів, — світ героїчних змагань"[22].

Другий Шевченків мемуарист також оповідає, що Тарас "по вечорах повторював Псалми і "Життя Святих" — була це знову або "Мінея", або "Київський Патерик"[23].

Таких свідчень про глибокий вплив "Міней" Святителя Димитрія можна б подати тут про багатьох видатних українських осіб — на "Мінеях" зростала духовність України.

І це було аж до наших часів. Наприклад, молодого Івана Огієнка сильно тягли до себе 12 грубих книжок "Життя Святих" Св. Димитрія, що лежали в бібліотеці міністерської чотирикласної школи в м. Брусилові й лякали учнів. Я довго не відважувався їх брати. Але нарешті взяв і читав їх з небувалим тремтінням і захопленням... Мені відкрився зовсім інший світ, світ ясний та блискучий, і саме буденне життя моє стало іншим... Я ходив, як заворожений... "Очманів хлопець!" — скаржилась моя мати... Але я ясно відчув, що з того часу я зрозумів по іншо-

му цілий світ і всі свої обов'язки в ньому. У мене виросла воля й розум, і вся бідна наша хатинка перетворилася на Небесну Палату, і я виразно відчув в собі душу, що незалежна ані від убогості, ані від бідних обставин...

І я зрозумів велику мудрість моєї мами, що завжди обривала мене, коли я скаржився їй на нашу разячу бідність:

— Чорт бідний, бо душі не має! А ми маємо душу...

"Життя Святих" Димитрія Туптала перетворила бідного хлопця на свідому людину й вказали йому на його безцінну основу — на душу живу і безсмертну!

9. Церква про Святителя

Як ми розповіли вже вище, канонізація Святителя Димитрія офіційно відбулася 1 квітня 1757 року. І зараз же тодішній митрополит Ростовський Арсен Мацієвич (родом з Волині), з участю архимандрита Бонифатія Борецького (галичанин) склали службу Св. Димитрію, яка 1758 року увійшла в життя з благословення Синоду.

У цій службі складений був Тропар і Кондак Святителю, в якому церква висловила свій погляд на його значення та заслуги. Ось ці Тропар і Кондак.

Тропар, на голос 1-ий:

"Православія поборнику і розкола викорінителю, Ростовський Зцілителю і новий до Бога Молитвенику, Ти своїми писаннями безумних до повного розуму навернув.

Сопілко духовная, Блаженний Димитріє, благай Христа Бога, шоб спаслися страждення земля наша[24] і благочестиві[25] люди її!"

Кондак, на голос 1-ий:

"Ти наша Зоря, що від Києва засяяла і через Новгород-Сіверський Ростова досягла, що всю землю цю науками й чудами осяяла.

Прославмо ж золотословного учителя Димитрія, бо він усім усе написав для навчання, шоб усіх привести, як Павел, до Христа, і спасти Правовір'ям душі наші!"

Як бачимо, церква зве Святителя "...поборником православія", бо ж він усе життя своє звеличував його, та "викорінителем розкола" — це вже боротьба Святителя з розколом і розкольниками в Ростовській єпархії. Про розкольників свідчить і речення Тропаря: "Ти своїми писаннями безумних до повного розуму навернув".

Друге, на що звертає увагу автор Тропаря, сучасник митрополит Арсеній Мацієвич, — це "Сопілко духовная", — це прославлення Святителя як поета. На жаль, поетичні твори митрополита в більшості загинули.

Кондак починається знаменитим "Ти руська Зоря, що від Києва засяяла", — автор волиняк виявив тут свій національний патріотизм.

"Зоря, що всю цю землю (Росію) науками й чудами осяяла" — показує величезне значення Святителя не тільки для Ростовської митрополії, але й для всієї Росії, тоді зовсім темної.

Кондак зве Святителя "Золотословним учителем" — це визнання великої слави митрополита як проповідника.

Кінчається Кондак порівнянням Святителя Димитрія з апостолом Павлом — найвища оцінка церкви, якої вона нікому ще не давала.

Тропар і Кондак написані 1757 року, поблагословлені 1758 року, — вони показують Святителя як славу Росії, що зорею засяяла з Києва. Про заслуги митрополита Димитрія перед Україною зовсім промовчано, бо про це не вільно було тоді говорити. Цебто, в Тропар і Кондак таки занесена й політика...

10. Всеслов'янська слава Святителя Димитрія

Твори Святителя Димитрія Тупталенка були такого характеру, що рано розійшлися по всьому слов'янському православному світі. Серед слов'янських народів нема православного монастиря, який не мав би в своїй бібліотеці творів Митрополита Димитрія, а особливо його "Житій Святих".

Святитель Димитрій глибоко шанувався і за кордонами України. Великий старець, родом з Полтави, архимандрит Паісій Величковський (12.XII.1722 — 15.XI.1794) провадив у Молдавії великим Нямецьким монастирем, і кожного року 21

вересня — день відкриття мощів Святителя Димитрія — в Нямці правилась урочиста служба Святителеві. Архимандрит Паісій Величковський у своїх писаннях часто підкреслює, що він "родимець малоросійський", святкував у своєму славному монастирі оцих українських Святих: Антонія і Феодосія Печерських, Димитрія Ростовського, княгині Ольги і князя Володимира[26]. Половина ченців Нямецького монастиря були українці та росіяни, половина — молдавани, і вони святкували пам'ять Св. Димитрія Туптала. Видно, праці Святителя архимандрит Паісій добре знав і розумів значення великого й святого Димитрія.

11. Українські святі

Господь покликав до свого хору святих найвірнішого сина України, і він широ молиться за її долю перед ним. Він укрив нев'янучою віковічною славою і Українську церкву, і український народ, і українську богословську науку, і українську культуру.

Українська церква має численний хор своїх святих, які ніколи не переводилися й не переведуться. Року 1651-го упокоївся в Бозі славний волинський молільник ігумен Почаївський Іов Залізо[27], і того ж року під Києвом народився новий всеукраїнський, більше того — всеслов'янський Святитель Дмитро Тупталенко. І навіть одного дня — 28-го жовтня — вони й упокоїлися в Бозі.

Бо Господь не зменшує, а все збільшує хор українських Святих!

І зовсім невідповідно робить Російська Церква, називаючи українських Святих російськими.

Література про святителя Димитрія

Література про Святителя Димитрія Тупталенка дуже велика. Я тут подаю тільки головніше. Багато з цієї літератури вже подано вище в самому тексті цієї монографії і їх я тут не повторюю.

Праці подаю в хронологічному порядкові їх виходу в світ.

Митрополит Евгеній (Болховитинов). Словарь ситорическій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина Греко-россійской Церкви. СПб, 1827. - Вид. 2. — Т. І. — С. 116—137.

Макарій (Булгаков). Догматическое ученіе Св. Димитрія Ростовскаго // "Христ. Чтеніе", 1842.

Свящ. В.Нечаевъ. Св. Димитрій Ростовський. — Москва, 1849. (Дає докладний аналіз джерел "Житій Святих").

С.М. Соловьевъ. Исторія Россіи съ древнейшихъ временъ. Появилася в 29 томах 1851—1879 рр. Тут цитуємо за виданням "Общественная Польза" в Петербурзі в шести книгах. Див. кн. III, с. 1365—1366, а кн. IV С. 22—25.

Филаретъ (Гумилевський). Архіепископъ Черниговскій. "Русскіе Святые". 1865 р. Див.: "Житія Святыхъ". — Вид. 3, 1903 р., жовтень. — С. 279-292.

Закревскій Николай. Описаніе Кіева. — Москва, 1868. — 950 с. Про Димитрія Тупталенка див. особливо сторінки 197, 352—353, 389, 581, 883 і ін. Про дім Сави Туптала на Подолі с. 581, про його портрети с. 581.

"Ярославскія Епархіальныя Ведомости" за 1872 р. подає багато цінних матеріалів.

Костомаровъ Н.Ростовскій Митрополитъ Димитрій Туптало. Див.: Русская Исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнейшихъ деятелей.— СПб.,1886. — Вид.3. — Т. II.— С. 519—536.

Платоновъ С.Ф. Взгляды Св. Димитрія // "Библіографъ". — 1888. — Ч. 1.

Проф. И.А. Шляпкинъ. Святый Димитрий Ростовский и его время. 1651—1709 // Записки историко-филологического факультета СПб. университета, том 275. Це єдина головна монографія, написана на оригінальних матеріалах. Святитель вивчається з підкресленням його українського духа.

Проф. Н.Сумцовъ. Димитрій Туптало // "Энцикл. Словарь" Брокгауза. Півтом 20. — С. 608—609. 1893 р.

А.А. Титовъ. Св. Димитрій, Митрополитъ Ростовскій // "Архивъ" Барсова 1895 р., кн. 8.

Архиєп. Варфоломей. О пастыреводительном характере творений Святителя

Димитрия, Митрополита Ростовского // "Журн. Моск. Патр." — 1949. — Кн. 1.

Проф. Е.Голубинскій. Исторія канонизации Святыхъ въ Русской Церкви. — М., 1903.— Вид.2. — С.170—174, 475—484. *Дуже цінна праця.*

Димитрій Св. Митрополит Ростовскій// "Православная богословская энциклопедія". - СПб., 1903. - Т. IV. — С. 1038—1050.

П.Смирновъ. Св. Димитрій Ростовскій, какъ борецъ противъ раскола // "Прав. богосл. энц.". — СПб., 1903. — Т. IV. — С. 1045—1050.

Заседаніе Черниговской губернской ученой Архивной Комиссіи, посвященное памяти Святителя Димитрія, Митрополита Ростовскаго. Тут реферати: *В.Круковського, А.Верзилова, П.Дорошенка, М.Добрагаєва й А.Єфимова* // "Труды Черн. АК". —Том VIII.

Е.Поселянинъ. Святитель Димитрій Ростовскій // "Русскіе подвижники XVIII века". — СПб., 1905. — С. 35—52.

Акад. А.Н.Пыпинъ. Св. Димитрій Ростовскій // "Исторія русской литературы". — СПб., 1907. — Вид. 3. — Т. II. — С. 380—397, 403.

А.Никольський. Несколько словъ о житіи и сочиненіяхъ Св. Димитрія Ростовскаго // "Известія Отд. А. Наук". — 1909. — Кн. 1.

М.Поповъ. Святитель Димитрій Ростовскій и его труды. — СПб., 1910.

И.Огієнко. "Руно Орошенное" Св. Димитрія Ростовскаго // "Кіев. Унив. Известія". — 1912.

Н.Костомаровъ. Ростовскій Митрополитъ Димитрій Туптало // "Русская исторія въ жизнеописаніяхъ". — СПб., 1886. — Вид. 3.

Н.Василенко. Димитрій Ростовскій и его литературная деятельность // "Чтенія Об. Н. Лет.". Київ, 1912. — Кн. 3.

Проф. Ів. Огієнко. "Руно Орошенноє Св. Димитрія Ростовскаго" // "Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету». — 1920. — Т. I. — С. 71-76.

М.Возняк. Дмитро Тупталенко // "Історія української літератури". Львів, 1921. — Т. II. — С. 342—355.

Прот. Гр. Шутак. Святитель Димитрій Ростовскій Чедотворец. — Сан-Франциско, 1952. — 12 с. (Слабеньке писання, повне помилок.)

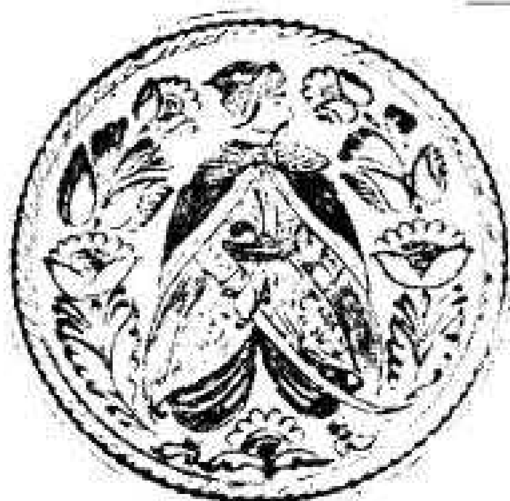
М.Іларіон. Димитрій Тупталенко // Українська Церква за час Руїни. Вінніпег, 1956. — С. 323—326.

Свящ. П.Викторов. Святитель Димитрий Ростовский // Журнал Моск. Патр. — 1959. — Кн. 2. — С. 64—73.

М.Іларіон. На чужині. Упокоєння в Бозі Святителя Димитрія Туптала. Драматична поема на сім сцен. // Вікові наші рани. — 1960. — С. 89—143.

1 *Шляпкин*. Св. Димитрій Ростовській. – 1891.
2 Історія Россіи. Т. II. – С. 364 і 382.
3 *Голубинський Є.* Канонізація. – С. 477.
4 Русская історія въ жизнеописаніяхъ. – СПб, 1886. – Т. II. – С. 519.
5 Св. Димитрій Ростовскій, какъ проповедникъ. – Казань, 1909. – С. 3–4.
6 *Там само*. – С. 5.
7 Св. Димитрій Ростовскій, как проповедникъ. – Кн. IV. – С. 23.
8 Русская исторія. – СПБ., 1895. Видання друге. – Т. II. – С. 132.
9 *Там само*. – С. 391.
10 Словарь историческій.– Вид. 2, 1827 р. – С. 116–137.
11 *Проф. о. А.Преображенский*. Св. Димитрий Ростовский. – 1905. – С. 4.
12 У мене під рукою видання Афонського Пантелеймонового монастиря, 1901 р., у перекладі на російську Єпископа Юстина, 276 сторінок. У "Вірі й Культурі" за 1959 рік, ч. 7, я подав уривок з цього твору в моєму перекладі на українську мову.
13 Русская исторія. – СПб., 1895. – Т. II. – С. 132, видання друге.
14 *Поселянинъ Е.* Русская Церковь і русскіе подвижники XVIII века. – СПб., 1905. – С. 39.
15 *Соловйов*. Кн. III. – С. 1361.
16 *Проф. Е.Голубинскій*. Исторія Канонизаци Святых. – М., 1903. – С. 482.
17 "Исторія россійськой литературы". – СПб., 1907. – Т. II. – С. 370–381.
18 *Там само*. – С. 381.
19 "Русскіе подвижники XVIII века". – СПб., 1905. – С. 35.
20 *Там само*. – С. 52.

21 *Там само.* – С. 36.
22 "Життя Тараса Шевченка". – Мюнхен, 1955. – С. 12.
23 *Там само.* – С. 26.
24 В оригіналі: російська.
25 "Благочестиві" – православні.
26 *Прот. С.Четвериковъ.* Молдавскій старецъ Пансий Величковский. – Естонія, 1938. – С. 121.
27 *Іларіон.* Преподобний Іов Почаївський. – Вінніпег, 1957.

ГЕТЬМАН СКОРОПАДСЬКИЙ ТА ПЕРША КАПЕЛА КОБЗАРІВ

Василь Ємець

Присвячую моїм
Дорогим Батькові й Неньці
на світлий спогад

Не раз тепер трапляється читати або й на власні вуха чути, що ось, мовляв, у 1918 році Україна вже мала велику кількість українських середніх шкіл, два повних і два неповних українських державних університети, Українську Державну Академію Наук; що того ж року почалося утворення Української державної військової академії; що 16 жовтня 1918 року відроджувалось українське козацтво, коли Україна була вже поділена на вісім козацьких кошів, коли були повторені кошові ради й уже попризначувано кошових, що складалися з цвіту українського фахового, освіченого полковництва та генералітету, та почалося вписування в козацькі реєстри; що мав розпочинатись набір до восьмох корпусів Української Регулярної Армії, які вже мали поготів старшинські й підстаршинські кадри, зброю, коней та найрізноманітніше військове спорядження тощо. У тих писаннях, часом іще й у чужомовних друках, відчувається іноді зрозуміла гордість, що ось, мовляв, був час, коли ми, українці, отак славно розбудовували своє державне життя. Але, як правило, в тих друках не згадується про те, що все це й дуже багато дечого іншого конструктивно-творчого осягнено в Україні за влади гетьмана Павла Скоропадського.

Але про той світанок нашої державної величі й слави, про ті величезні початки державної розбудови України у нас тепер, як правило, пишеться й оповідається, що таке, мовляв, діялось в Україні 1918 року... Але за якої саме влади – замовчується.

Мабуть, ось такою тактикою треба пояснювати і той факт, що й за створену за Гетьманщини першу в історії новітньої України капелу "видющих" кобзарів, крім гетьманських друків, мені понад 40 років ніде не доводилося читати, так ніби її взагалі ніколи не було. А що особливо сумне, що і в друкованих працях новітніх кобзарів теж ніде не траплялося найкоротшої про неї згадки. Тут деякі емігранти перевишили навіть більшовиків, бо останні все ж згадують про самий факт існування першої Капели бандуристів (хоч і зменшили її склад та промовчали про її засновника і про те, що це було за Гетьманщини) такими словами:

"Заснована (капела) 1918 року в складі семи чоловік, вона зростала, мужніла і вже 1936 року... виступала з величезним успіхом» ("Дзвенять бандури". Журнал "Україна". Ч.17. Вересень 1960).

Не виключено, що про неї на еміграції взагалі замовчується не лише через те, що вона була створена за Гетьманщини, але ще й через велику прихильність до першої Капели кобзарів самого Гетьмана.

Та які б причини такого ставлення не були, дорожачи понад усе правдою та задля майбутньої історії новітнього кобзарства, я подаю тут короткий спогад про першу за нашої доби Капелу кобзарів. А

разом із цим згадую "незлим, тихим словом" про її щирого прихильника, як і великого добродія кобзарства взагалі, світлої пам'яті Павла Скоропадського – Гетьмана всієї України, Козацьких військ та Державного флоту.

I

Всенародне значення кобзарів-бандуристів полягає у тому, що вони спопуляризували (поширили між народом) козацькі думи та вберегли від забуття навіть після занепаду козацтва, що через пітьму панщинної неволі й утисків рідного слова донесли до наших часів цей культурний доробок, цей народний скарб, із якого й нинішнє покоління може черпати духовну силу для відбудови української державності.

Др. Філарет Колесса

Думка почути більший ансамбль кобзарів зацікавила мене ще тоді, як був гімназійним учнем та коли вперше почув гуртову гру на кобзі чотирьох кобзарів, а саме: Івана Кучеренка з козацької слободи Мурахви Богодухівського повіту, Павла Гащенка з села Костянтинівки цього ж повіту, Петра Древченка з села Залютина Харківського повіту та Олександра Гамалії, що був видющим кобзарем із міста Харкова. Отож, усі згадані кобзарі походили зі Слобожанщини й були представниками слобідської школи гри на бандурі.

Було це 20 серпня 1911 року на прилюдному кобзарському концерті, організованому Юрієм Милославським, тоді студентом Петербурзької Політехніки. Він брав у поліції дозвіл, винаймав театр і був відповідальним за концерт перед поліційною владою, а автор цих спогадів, гімназійний учень, дбав за спровадження кобзарів, поселення їх та харчування. Концерт відбувся в Охтирці, на Слобожанщині, в колишнім полковім місті Слобідського Козацтва, населення якого ще й досі, навіть за московської більшовицької займанщини, зберігає старий козацький адміністративний поділ міста на сотні.

Отой концерт узагалі, зокрема ж – спільна гра чотирьох кобзарів, а в деяких номерах ще й за участі лірника Самсона Веселого, був для мене, тоді молодого юнака-ентузіаста, що вже кілька років грав на кобзі, достоту великим святом. Коли б тоді ще й не був гімназистом та не мусив за тих царських часів критися зі своїм кобзарством – ота гуртова гра кобзарів, напевно, збагатилася б ще й додатковою кобзою.

Замість цього пізніше я лише спричинився до увічнення тієї гуртової гри кобзарів тисячею листівок, надрукованих у чеській Празі (тоді належала до Австро-Угорщини) зі зробленої по концерті світлини. В цьому допоміг мені один чех, Отокар Бем, що в Охтирській гімназії був начальником чеської сокільської групи. Відбиток з тієї світлини, як і відбиток зі світлини моєї першої Капели кобзарів, утвореної за Гетьмана й реставрованої у Києві десь у 1921 чи 1922 році, видрукувані в цьому спогаді. Відтоді в мене зародилася мрія – створити кобзарську капелу зрячих виконавців, що й пощастило здійснити аж за Гетьманщини, вдруге – на еміграції в Чехо-Словаччині.

По закінченні гімназійної освіти я вступив до Харківського університету, де з головою поринув у таємне організаційне життя свідомішої й ідейнішої частини українського студентського загалу. Але водночас із цим не лишав і кобзи та виступав із нею по різних студентських концертах й інших імпрезах. Більш того, в 1913 році після пробного виступу мене заангажовано до одного з харківських кінотеатрів, а саме – до театру "Свічадо життя", що, певна річ, у ті царські часи, мав напис "Зеркало жизні".

Оті виступи робили мені все більший розголос, то й почали до мене зголошуватися бажаючі вчитись грати на кобзі. Були вони люди різного фаху, але більшість складали мої студентські колеги. У моїй пам'яті залишилися такі ймення та прізвища, як вельми близький мені Олекса Синявський (пізніше професор-філолог Харківського університету), Василь Обломський, Андрій Сивокінь, Іван Христенко й інші, прізвищ яких уже не пригадую. Поза ними був один урядовець та, здається, кілька робітників.

Здавалося, що за яких пару років створю з цих учнів бодай невеличку капе-

лу. Але до того не дійшло. Перевантажені навчанням в університеті, працею в таємних українських організаціях та по різних легальних студентських гуртках, мої учні, за малим винятком, не в змозі були бути пильними в кобзарськім навчанні, часто робили перерви, що іноді тривали місяць або й довше. Тож, за винятком двох, а саме Василя Обломського та Івана Христенка, решта мало або й нічому не навчилась. Таким чином, мрія створити в Харкові бодай невеличкий гурток зрячих кобзарів для гуртової гри на кобзі залишилась мрією на майбутнє.

Більша надія була на моїх учнів, кубанських козаків у Катеринодарі, яких я навчав протягом літа 1913 року, закликаний до того урядовцем Управи Кубансько-чорноморської залізниці Миколою Богуславським, великим прихильником кобзарського мистецтва, якого пізніше молоді запорізькі нащадки й новітні козаки-бандурники оклికали бандурним батьком. Було за що, бо в своєму житті не здибав я ще такого прихильника кобзарства, що за власні гроші купував би кобзи й роздаровував біднішим козакам, які не мали змоги придбати дорогу, порівняно з іншими струнними музичними інструментами, бандуру.

Та що ж, коли мої вакації, які використав для навчання гри на кобзі запорізьких нащадків, по парі місяців перебування в Катеринодарі закінчувалися, й треба було повертатися до Харкова продовжувати університетські студії. Отож, і на Кубанщині, посеред милого моєму серцю козацтва, моя мрія про гуртову гру на бандурі не здійснилась. Це сталося аж п'ять років пізніше, а саме 1918 року, за новітньої Гетьманщини.

Хто з українців не мріяв бодай раз побачити найвеличнішу красу України – її пречудову столицю, в ті часи ще справді золотоверхий Київ!? А особливо, хто з нас, дорослих, не прагнув цього особливо в 1917–1918 роках, коли не лише українське південне сонце, але й упала немов із неба воля опромінювала чаром його безмежної радості всіх, хто в ті часи відчув у собі українське серце й душу, та вже особливо в тих, що почували себе українцями ще за царських часів і, працюючи для України, не раз за неї потерпіли! Отож, до тих закоханих у природну вроду Києва, у його колишню великокняжу державницьку велич і славу та в її на ті часи ще чисельні дорогоцінні пам'ятки з Гетьмансько-козацької доби, вже не кажучи про рідкого в світі вродливця, козацький Дніпро-Славуту, належав і автор цих рядків.

Отож, уже в квітні 1917 року як один із делегатів Слобожанщини на Перший Український Конгрес, що вилонив із себе Українську Центральну Раду, я опинивсь у Києві. Та Конгрес скінчився і треба було виїздити. Але мрія затриматись у Києві надовше стала ближчою до здійснення, коли записався до Козацького полку імені Гетьмана Петра Дорошенка. Це давало можливість увійти у зв'язок із київськими кобзарями. Та і цього разу не пощастило побути довше в столиці.

Справа в тому, що більшовицька агітація, що вільно діяла за Центральної Ради та й наших соціалістів, починала робити своє. Ототожнювання української визвольної справи з "соціалізацією" та "єдиним революційним фронтом" із пролетарями Московщини розхитувало військову підготовку. А з другого боку, чулися в Києві нарікання, що всі хочуть бути в Києві, а в провінції нема свідомого елементу й нема по школах вчителів, що викладали б українською мовою тощо. Отож, сталось таке, що мене покликано до дівочої гімназії в місто Сосницю, до глухого повітового закутка на Чернігівщині. Перспектива залишити Київ розбивала мої мрії і я спершу відмовлявся, покликаючись на те, що щойно вписався до козацтва й не можу нікуди виїздити. Відповідь була, що мені дадуть відпустку або й зовсім звільнять.

Але того звільнення не дуже було й потрібно, бо я міг би покинути полк, коли б тільки цього бажав. Справа була така, що противійськова настанова Центральної Ради вже давалася взнаки, а особливо вільна більшовицька агітація ще дужче спричинювалася до руйнування військової підготовки. Муштри в полку майже не відбувались, а замість них без кінця й краю велись політичні дискусії та різного роду віча.

З другого ж боку, мене переконувано, що українські патріоти мають бути скрізь, де їх треба. А як же з військом? — питав я. На це мав відповідь, що Петлюра мене звільнить. Симон Петлюра, мій знайомий із Москви (де він працював урядовцем в асекураційному товаристві "Россія"), коли я прийшов до нього, відразу мовчки підписав відповідного папірця, навіть нічого не спитавши. Отак і довелось виїхати з Києва, не побачившись навіть ані з одним кобзарем.

Із жалем залишив я Київ та до Різдва викладав у вищезгаданій гімназії. А за кілька днів до Різдвяних Свят, вбравши козацького жупана та чудову сиву смушкову козацьку шапку з малиновим шликом та срібною китицею, я поїхав до своєї Шарівки, довідався, що Московщина вже в поході на Україну та не тільки Харків, але й більша частина Слобожанщини, чи точніше — слобожанських залізниць, уже була зайнята червоними військами. Довго не затримуючись, попрощався з батьками та, захопивши козацького жупана й шапку, гайнув до Києва, де й приєднався до війська, вступивши до "Бойового Куріня Військового Міністерства УНР". Бо тоді вже від мого полку майже нічого не лишилось...

Хоч знову був у Києві, але тоді було не до мрії про музику кобз, бо з великої провини самих українців на вулицях нашої столиці грала інша музика. Тоді доводилось наслухати як пискали кулі, як литаврами торохкотіли скоростріли та з пекельним гуркотом вибухали гарматні постріли. Ні! На жаль, і тоді не довелось довше затриматись у Києві: чудом урятувавшись від розстрілу та перебравшись у цивільний одяг, мусив я лишати Київ та переховуватись у Полтаві. Повернувся до Києва аж тоді, коли запоріжці, що йшли попереду німців, звільнили його.

Аж тепер усе промовляло за те, що вже не стало окупації в нашій столиці та здійсню свою мрію. Для цього треба було підшукати якоїсь праці, що незабаром й вдалось осягнути. Як колишньому гімназійному начальникові й членові головної управи Всеукраїнської Спілки "Просвіт", а до того ще й маючи за знайомих визначних українських соціалістів, мені без зайвих труднощів пощастило влаштуватись у Міністерстві народної освіти УНР, де й розпочав секретарську працю.

Негайно по цім починаю розпитувати та взагалі довідуватись про київських кобзарів. Однак життя в столиці було ще досить розбурхане червоною окупацією та тими страхіттями, що полишило воно по собі. Та й знову відновлене соціалістичне будівництво України повертало часи Центральної Ради, що, на жаль, не дуже сприяло конструктивно-творчій праці. Тож і моя скромна праця для організації капели кобзарів розпочалася щойно тоді, коли настало відродження перерваної гетьмансько-козацької традиції.

II

Якщо не помиляюсь, десь у початках травня 1918 року я позасилав оголошення до таких українських газет столиці як "Відродження" — великий щоденник, що заступав державні справи України й редактором якого був др. Дмитро Донцов до соціалістично-демократичного щоденника "Робітнича газета" до соціалістично-революційного щоденника "Народна Воля" (за Гетьмана соціалістична преса не була скасована й існувала до самого протигетьманського повстання!), і ще десь, хоч де саме — не пригадую.

В оголошеннях я закликав усіх кобзарів столиці і взагалі всіх, хто бодай трохи грав на кобзі (бандурі), подати на моє ймення свою адресу. Відповідь була над несподіванку рясна, бо дістав либонь зо два десятки адрес. Невідкладно — було це в кінці травня або в початках червня — скликав перші сходини видющих кобзарів. Зійшлося їх вісімнадцять душ. Поміж ними можна було здибати урядовців, робітників, був фаховий музика, що грав у мисливський ріг в оркестрі Українського народного театру Миколи Садовського, один фельдшер і один поштівник (вільний козак) та два кубанські козаки.

Почав я з перевірки, як хто грає, що саме грає, якого штабу гра та якої кобзарської школи дотримується той чи інший бандурист. Виявилось, що не в усіх і не в усенькому була однаковість. А були й такі кобзарі, що нічого не забажали за-

грати, можливо, відчували свою невпевненість, ба, може, й зовсім іще не вміли грати. Узагальнивши вислухане, висловив я думку, що треба насамперед встановити, на якій саме школі гри маємо зупинитись та який лад завести.

Не всім це припало до смаку. Пролунали голоси: "...то це, можливо, треба буде перенавчатись", "...я звик до такого ладу й хотів би його й надалі триматись", "...мені б довелось починати всеньке знову, коли невідомо, чи що ще з того вийде"... Це десь такі, чи їм подібні вислови, були відгуком на мою думку. А проте по якомусь часі спільного мізкування ухвалили: зупинитись на чернігівській школі гри, як легшій від школи слобідської (це та школа, якої дотримуються й на еміграції) чи полтавської та на однаковім ладі. Хоч моя гра мала майже всі прикмети школи слобожанської, але я нічого не мав проти ухвали чи не всенького загалу присутніх кобзарів. Найхутчіш погоджувались із чернігівською школою гри ті, що майже зовсім не вміли грати, отже, не мали потреби перенавчатись.

Наш кобзарський ансамбль ухвалили назвати "Кобзарським хором", а не "Хором бандуристів". Пізніше окликали його й "Капелою кобзарів", лише ніколи не вживали назви "бандуристів". Це тому, що слово "бандуриста" (не "бандурист", як тепер вживається), не було дуже поширене, як слово "кобзарь" чи "кобзар". Воно було й ближче до серця нашим козацьким нащадкам, ніж слово "бандуриста". А щодо самих сліпих кобзарів, яких я знав чимало, то вони майже ніколи не окликали самих себе "бандуристами" лише "кобзарями". Не дармо ж пак і Тарас Шевченко назвав збірку своїх віршів не "Бандуристою" лише "Кобзарем". Зрештою й сама кобза у своїм первіснім вигляді була відома, треба гадати, ще з VIII-IX сторіччя, а вже поза всяким сумнівом була відома в десятому сторіччі, про що свідчить арабський мандрівник Ібн-Даст.

Розпочав я працю з яким десятком кобзарів. Кількість справді невелика, бо навіть на еміграції в Чехо-Словаччині моя друга капела кобзарів, яку створив зі своїх учнів, мала членів замалим не вдвічі. Але ті всі члени капели грали. Бутафорних кобзарів, що лише тримали б кобзу, а тим паче окремих співаків, у ній не було. Мабуть, через те й більш відчувалось урівноваження вокальних первнів із інструментальними. А в суто інструментальних номерах, порівнюючи з кількістю кобзарів, капела гучніла немов би була маленьким оркестром.

Спочатку проби велись у помешканні одного з кобзарів, чудового басиста, Андрія Слідюка — козака вільного козацтва, що за фахом був поштовим урядовцем. Але це місце було незручним, бо покій був невеличкий і влітку, коли сонце вже починало добре припікати, робилось душно. Отож, завдяки дуже прихильному ставленню до мене професора Київської політехніки Олександра Вілинського, що був директором Департаменту професійної освіти — Міністерства народної освіти, великий покій одного з департаментських бюро, де я урядував, зробився місцем наших тренувань.

III

У моїй праці з кобзарями найгіршим було те, що всі ми сходилися на репетиції досить змученими попередньою працею, що давала заробіток на життя. Тож неводнораз траплялося, що не всі кобзарі встигали прибувати на визначену годину, а знову траплялося й таке, що того чи іншого кобзаря зовсім бракувало. То діялось ще й через те, що переважна кількість кобзарів мешкала в передмістях, та й літня спекота далебі добре давалась узнаки. Згадати треба й ті випадки, коли в когось ламалися нігті, що частіше траплялось особливо в одного з кобзарів, який був за фахом теслею. Та все ж пак, нівроку, наша спільна праця не вгавала і вже за яких пару місяців починала набирати певного розголосу й у самій столиці.

Пригадую, як одного разу кобзар Андрій Слідюк повідав нам, що з якоїсь нагоди він був на Комендантськім уряді й там бачився із заступником коменданта гетьманської столиці, полковником Олексою Волошиним. Цей високий гетьманський старшина переповів йому, що Гетьман довідався про існування капели кобзарів й висловив бажання чути капелу в Гетьманських горницях. Та тоді ми як капела були ще

далекі від того, щоб узагалі де виступати, а тим паче перед Гетьманом.

Десь, мабуть, за місяць, а може, й пізніше, ми знову мали запрошення до Гетьманських горниць, на якийсь бенкет чи прийом чужинських амбасадорів, акредитованих при Гетьмані. І хоч ми вже мали дещо й готового до прилюдного виступу, але піти до гетьманської палати відмовилися. А як причину відмови назвали нашу непідготовленість до виступу.

Направду ж, справжня причина відмови не мала нічого спільного з нашою непідготовленістю. Найголовнішою причиною було те, що переважаюча більшість кобзарів мала соціалістичні переконання й, мабуть, відала вже й тоді про плановане повстання проти Гетьмана.

Це тим паче було можливим, бо з самих початків Гетьманщини визначні соціалістичні діячі вели в гетьманській столиці справи з головою московського більшовицького посольства, що приїхало до Гетьмана полагоджувати справу миру й кордонів Української Гетьмансько-Козацької Держави, які Гетьман посунув далеко в межі Курщини, Воронежчини, ба навіть Орловщини.

Це десь у той час, коли з нагоди відродження гетьмансько-козацької державності більшовицькі "Ізвєстія" писали про "залізне коло", що здушуватиме "революційну Росію", про "зморщену Росію", а Ленін казав, що Гетьман Скоропадський замкнув більшовизм у кордонах Московії "з п'ятнадцятого сторіччя" — отже, тоді рівночасно ті справи наших соціалістів із московським більшовицьким посольством ведено для спільної співпраці в справі знищення Гетьманщини.

Та які б не були справжні причини нашої відмови виступати перед Гетьманом, але помічник коменданта Києва ніби нам вірив, що ми таки й справді ще нічого до пуття не вміли заграти і якийсь час нас запросинами до Гетьманської палати не турбували. Але то не тривало довго.

Якось під час однієї з наших репетицій, коли вже гра не зупинялася помилками й по закінченні якогось інструментального виконання, що голосно розлягалося у великому порожньому покої, раптом розчинилися двері на всю їх широчінь, а в них — полковник Волошин:

— Чудово! Чую, що капела вже готова до виступу. Тож дозвольте, від вашого імені доповісти про це ясновельможному панові Гетьманові!

А що ж пак на це наша капела? Чи, може, дала згоду? Ні! Ми вправді щось відповіли. Але зміст відповіді був таким, що помічник коменданта гетьманської столиці, лише покрутив своїм довгим козацьким вусом...

Отож, і по тому візиту цього високого гетьманського старшини наша перша в історії відроджуваного кобзарського мистецтва серед "видющих" кобзарів капела отак ані разу й не виступила перед Гетьманом. Не виступила вона, незважаючи на те, що Гетьман нею цікавився так, як ніхто з інших наших державних мужів. Вона ж мала стати державною, як вже тоді стали Український драматичний театр, Український народний театр Миколи Садовського, Український національний хор, що після цього став Державною капелою, Симфонічний оркестр, а Київська міська опера вже була на шляху до переформування в Державну національну оперу.

Невдовзі по цім ми почали планувати наш перший прилюдний виступ — наш концертний дебют. Всі прагнули арендувати один із найбільших столичних театрів. Але це вимагало значних коштів. Якийсь час сушили ми наші голови тією справою. Аж одного разу, коли хтось із кобзарів згадав про справу арендування театру, інший кобзар запропонував звернутися до вже не раз згадуваного тут гетьманського старшини — полковника Волошина. Він, мовляв, буває на слуханнях у Гетьмана, а одне слово Гетьмана, і ми задурно матимемо такий театр, якого лише забажаємо. Отак ми й ухвалили зробити, зупинившись на найбільшому після Національної опери театрі Бергоньє. Містився він на вулиці Фундуклея, що тоді звалася Фундуклеївська вулиця. В театрі виступала тоді якась московська оперета.

Отже, при першій же нагоді звернулись ми до полковника Волошина. Він ніби здивувався, що ми уже готові до прилюдного виступу та ще й з повним концертом,

бо ще недавно перед тим казали, що були не в змозі виступати. А втім, він виявив добру волю — бути нам у пригоді. І справді незабаром, та ще й на неділю, театр Бергоньє зарезервовано без будь-якої з нашого боку платні. Казали тоді, що московські артисти протестували. Чи справді так було, чи ні, але в цьому театрі 3 листопада 1918 року і відбувся перший прилюдний концерт першої Капели кобзарів чи то Кобзарського хору – цю назву частіше вживали, бо то була офіційна назва.

Програма концерту складалася з таких інструментальних і вокальних творів: "Козацький похід" ("Гей, нум, хлопці до зброї"), "Про Морозенка" (соло), "Та літав орел", "Дума про смерть козака-бандуриста" (соло), "Гей, на горі та женці жнуть", "Ми, гайдамаки", "Я сьогодні щось дуже сумую" (соло), "Виклик", "Гопак" Марка Кропивницького, "Тарасова ніч" (соло), "Ой що ж то за шум учинився", «Киселик» (соло), «Та вже років з двісті», "Гей, не дивуйте, добрії люди", "Ой за гаєм, гаєм", "Горлиця", "Гречаники". Розуміється, не бракувало номерів і на "ще раз". Але здається, коли занадто вже вітали якийсь виступ, його здебільшого повторювали. Якщо не зраджує пам'ять, концерт закінчився "Не пора" або нашим славним "Ще не вмерла Україна".

Велика кількість публіки палко вітала і сольні і гуртові виступи зі співом, чи саму інструментальну музику. Кидали на кін квіти, а мені піднесено велику китицю хризантем. На кону змістовною промовою вітав капелу проф. Олекса Приходько, що був тоді помічником диригента Державного українського хору композитора Кирила Стеценка.

Це якраз той державний хор, що після повалення Гетьманщини, за Директорії УНР, із своєю чималою кількістю співаків покладений в основу Республіканської капели, з якою славний Олександр Кошиць об'їхав усю Європу та всенький американський суходіл. Стеценко почувався скривдженим, що не він очолив ту капелу. Більш того, коли ця республіканська капела виступала в Галичині — було то десь навесні 1919 року, бо я був присутній на одному з концертів у Станіславові — Кирило Стеценко приїздив шукати в Уряді УНР — той тоді вже урядував у Галичині —оборони свого права диригувати тією капелою.

Та повертаюсь до першого виступу моєї капели. Професор Олекса Приходько, вітаючи її, бажав, щоб мистецтво капели спричинилося до гідного відродження нашої кобзи-бандури; щоб усенька Україна, як він казав, зароїлася новими капелами кобзарів.

Чимало людей пройшло й за лаштунки, складаючи вітання капелі, чи вітаючи мене особисто. Мені, зокрема, запам'яталося вітання колишньої співачки італійської опери Мурині (походила з польського роду, що жив в Україні). Здається, тоді вона співала в Київській міській опері, що в той час була на шляху до перетворення в Державну національну оперу, до якої Гетьман стягав наших найславніших співаків з імператорських театрів Москви й Петербурга.

Вітали кобзарів ще й інші відомі й невідомі українські діячі та козацькі старшини з відроджуваного Гетьманом українського козацтва, що були вбрані в чудові козацькі жупани. Одного з них, коли не зраджує пам'ять, сотника Василя Небосенка ще й тепер бачу як живого.

Стоять ті козацькі старшини в моїх очах як незабутні постаті. Згадується все те, як сон, як казка. Згадується навіть і те, що коли ми, кобзарі, вже виходили з театру, ще можна було бачити більші й менші гуртки люду, що стояли коло нього й, видко, обмінювалися враженнями та не хапались додому.

Не було на концерті лиш одного з найбільших прихильників кобзарства Гетьмана Павла. Чи його стримала небезпека замаху на його життя, бо робилися змови для його замордування? Не раз ті змови завчасу розкривали, а підкладувані під гетьманські горниці бомби знешкоджували.

Чи, може, велике напруження, яке тоді переживав Гетьман, бо ж переможна Антанта і чути не хотіла за самостійну Україну, а спільниця України, Німеччина як військова й державна сила швидко скочувалась до свого упадку? Може, перед очима Гетьмана вже тоді маячіла примара ук-

раїнської братовбивчої війни, що лиш одинадцять днів по концерті, отого жахливого для України 14 листопада (точніше ніч із 14 на 15 листопада) розпочалася з Білої Церкви та зачервонила рідну землю українською кров'ю не лише лицарських Гетьманських Сердюків, але й героїчних та відданих Україні Січових Стрільців [...]

Щоб то не було і які саме причини стримали Гетьмана від присутності на концерті Капели кобзарів, але той прихильник і добродій кобзарства ніколи її так і не почув. В одному можна, хіба, бути певним, що в той тривожний час Гетьманові, мабуть, було не до концертів. А все ж, навіть і тоді виявилася його прихильність до кобзарства, зокрема ж до відродженої капели. Бо коли б не дійшло до протигетьманського повстання, вона б уже незабаром була державною установою.

Що така можливість була, свідчить хоч би вже той факт, що музичний відділ Головного управління мистецтва й культури, що був автономною частиною нашого Міністерства народної освіти, казав мені чимшвидше написати законопроект із кошторисом на такі справи:

1. Утримання Капели кобзарів; 2. Відкриття при ній школи гри на бандурі; 3. Заснування притулку для старих та слабих сліпих кобзарів; 4. Заснування майстерні, де виготовлялись би кобзи, ліри (релі) та інші українські музичні інструменти; 5. Заснування кобзарського музею.

Законопроект я склав і передав до вишезгаданого музичного відділу. Здається, тоді вже на чолі його стояв не Кирило Стеценко, лиш Олександр Кошиць. Незабаром була повалена Гетьманщина. А невдовзі загинула і Капела. Коли Капела виступала на бенкеті Директорії УНР на її пошану — було то десь у кінці грудня 1918 року або в початках січня 1919 року — червоні війська вже 5 грудня 1918 року — через два дні після захоплення гетьманської столиці повстанцями — рушили в Україну.

Та повертаюсь до справ Капели кобзарів. По її першому виступі за Гетьманщини вона мала концерти в "Українському робітничому домі" на Лук'янівці чи Шулявці — де саме, не пригадую; в "Українськім молодім театрі" Леся Курбаса, що був напакований військом, у залі "Купецького зібрання" (то був один з кращих концертних залів столиці), на ювілейному концерті-святі на пошану письменника й старого українського діяча Дмитра Маркевича та по інших місцях.

Згадуючи про цей виступ, повім принагідне, що на цьому концерті-святі після виступу Капели кобзарів проф. Людмила Старицька, що викладала в Українськім музичнім інституті ім. Миколи Лисенка (ще з царських часів була музична школа, яку за Гетьмана удержавлено як найвищу музично-драматичну установу України), запросила автора цих рядків очолити в ньому клас бандури. На жаль, я мусив відмовитись, бо праця в Міністерстві народної освіти та з Капелою кобзарів унеможливлювала брати іще нові обов'язки.

Зокрема, чимало концертів дала Капела кобзарів за УНР виключно для українського козацтва, як-от на Печерську, в Олексіївському Парку (в якомусь виставковому павільйоні), в Луцьких касарнях, де був розташований Полк Січових Стрільців. Пам'ятаю, як один із старшин, полковник Василь Кучабський, надзвичайно гарно вітав наш виступ, дякуючи за безкоштовну розвагу для стрілецтва. У своїй промові він ставив нашу зіграність у приклад вояцтву, що, мовляв, коли ми, вояки, душа в душу, нога в ногу будемо змагатись за Україну отак злагоджено, як злагоджено, струна в струну, щойно продзвеніли бандури та пролунали голоси кобзарів — можемо бути певні, що воля України буде забезпечена.

Чи не востаннє Капела кобзарів виступила на вже згаданім вище бенкеті Директорії УНР, що відбувся ще якийсь місяць перед цим у великій залі гетьманського Міністерства народної освіти. Було багато люду й чимало промов. Номери капели гарно зустрічали, не бракувало й особистих вітань. Того вечора найбільшою для Капели кобзарів винагородою за її мистецьке визнання було звернення одного з найвеличніших митців України, її геніального диригента Олександра Кошиця. Після виконаної програми, він, схвильований, швидким кроком

підійшов до нас та захоплено й щиро, по-козацькому обійняв мене й міцно поцілував, а далі перецілував і всіх моїх капелян, похваливши нас так, як Капела кобзарів, мабуть, і не заслужила. До речі сказати, востаннє ми поцілувалися з ним на моєму ювілейному концерті, у 30-ліття мого першого прилюдного виступу, в 1941 році в Нью-Йорку.

IV

Ще коли я подавав законопроект у справі удержавлення Капели кобзарів, у столиці вже відчувалося напруження й поширилася чутка, що вже розпочинається евакуація державних установ Української Народної Республіки та що деякі з них уже й виїхали до Вінниці. То й зібралось наше кобзарське товариство на нараду, що нам робити: залишатись у Києві на Божу Волю, чи й собі евакуюватись. Зупинились на останньому. Отак, мабуть, би й учинили. Аж пару днів по тім десь прилюдно виступав член Директорії Андрій (здається, таке було його ймення) Макаренко й заспокоював розхвильованих киян тим, що в Одесі вже вивантажилось із пароплавів французьке військо, яке має якісь "вогні", що "спалять" напасників, то й, мовляв, нема чого залишати Київ, бо "за два тижні" повернуться й ті установи, що вже розташувались у Вінниці.

Почувши таке, більшість кобзарів ухвалила не виїжджати. Так і сталось. Я ще продовжував ходити на працю до Міністерства народної освіти, хоч з часу повалення Гетьманщини активність її дуже впала. Співробітники більше балакали про різні справи, а найбільш обмірковували різні чутки, що нічого не мали спільного з нашими обов'язками. Чимало співробітників уже й зовсім не приходили.

Одного дня в рахунок платні нам видано трохи шкіри на золі, черевиків та брезентової матерії на їх верх; крім того, видали якісь із теплішої матерії шпитальні халати. По цім наше Міністерство вже майже зовсім спорожніло. Приходити на працю було повним безглуздям. Та й по вулицях уже небезпечно було ходити, особливо вночі, бо лунала все більша стрілянина, що ніч, то гучніша.

Все це насторожило мене. А коли побачив, що вже й військо залишає Київ, запевнення члена Директорії Андрія Макаренка видались мені безпідставними, і одного ранку вхопив я кобзу, коректуру моєї книжечки "Кобза та кобзарі" та, замовивши візника, погнав до залізничного вокзалу, щоб "на два тижні" виїхати з Києва до Вінниці.

Саме на відході стояв потяг, ущерть напакований військом. У дверях вагонів — озброєні до зубів козаки. Цивільних не впускають. Але за яку пару хвиль завважено, що я з бандурою, а можливо, дехто й особисто мене пізнав, — багато ж разів виступав я для війська, — бо раптом із порозчинюваних вікон залунали вигуки: "Впускай кобзаря, впускай!" Одна мить і який десяток козаків уступив мені своє місце. Ще яка хвилина і напакований до неможливого потяг після кількакратного сіпання рушив із Києва. Покидав я місто, віврючи, що за два тижні знов буду в Києві, але не судилось його бачити і по цей день та й чи матиму те щастя ще раз його уздріти...

Ледве рушив потяг, як козаки почали прохати щось заспівати, та серед того тяжкого, задимленого від тютюнового диму повітря, не то співати, але й дихати було тяжко. Вже як доїхали до Вінниці й висіли, то аж там на залізничному подвір'ї відбувся перший імпровізований концерт для війська поза Києвом.

А що ж сталося з рештою моїх капелян? Повіривши, як і я, що Києву не загрожує небезпека, пізніше кожний із них на власний розсуд рятувався як міг. Одні з кобзарів втікали з Києва на села, інші прилучились до війська. Наприклад, кубанський козак Михайло Теліга та поштовий урядовець Андрій Слідюк, що був козаком Вільного козацтва, були тими капелянами, що, як і я, залишили столицю з військом. Слідюк, коли його козацькому загонові треба було відбиватись від червоних, бився поруч тих лицарських козаків, що воліли смерть за Україну, ніж зраду. Коли загін було розбито, розлючені вороги схопили його й розстріляли. Було це десь восени 1919 року біля міста Старокостянтинова на Волині. Там же підняли на багнети й понад шістдесятиріч-

ного члена Генеральної Ради українського вільного козацтва, військового лікаря Івана Луценка, старого самостійника й співробітника Миколи Міхновського при творенні українського війська.

Кобзар Михайло Теліга був довший час щасливішим, бо по нашій поразці дістався до Польщі, де кілька років пробідував за колючими дротами наших польських "спільників". Там разом із рештою нашого козацтва він розділив його сумну долю. А пізніше, якось діставшись до Чехо-Словаччини, був солістом у моїй другій капелі кобзарів, яку я створив із моїх двох кобзарських шкіл Праги та Подєбрадів. За Другої світової війни він повернувся до Києва, де його разом із дружиною, відомою поетесою Оленою Телігою, розстріляли німці. Здається, це було в 1943 році. Доля другого козака з Кубані, кобзаря Федора Діброви, мені невідома. Ніколи й ні від кого не мав про нього жодної вістки.

Що ж до решти членів першої Капели кобзарів, то вони якийсь час переховувались, а коли започаткувався рух, який окликано "українізаційним" рухом, що мав виявити український патріотичний загал, шоб пізніш його винищувати, вони відродили нашу першу капелу, поповнивши її кількома новими членами.

У 1923 році дістав я через мою рідну сестру світлину з тієї відродженої капели й листа від її старого члена Копана (імення не пригадую). Він від імені всенької капели прохав мене повертатися в Україну та знов обіймати провід капелою. Не ймучи віри в можливість вільної праці під більшовицькою займанщиною, я відмовився. До відмови в якійсь мірі спричинилося ще й те, що саме тоді я віддавав свій час і свою снагу моїй другій Капелі кобзарів, що, як згадувалось, була організована на еміграції в Чехо-Словаччині.

Пізніше, вже за часів нової еміграції, в українській пресі я здибав згадки про колишніх членів першої Капели кобзарів, як-ось Дзюбенка, Андрійчика (їхніх імен не пригадую), що належали до якоїсь нової капели, яка діяла в Києві. Ще пізніш, в 1953 році, довідався, що ті кобзарі разом з іншими були заарештовані НКВД в Ленінграді. Чим закінчився їхній арешт, хіба Пан Бог відає. Про інших членів капели, як-от згадуваного вище Капана, Панченка (імення не пригадую), після 1924 року також нізвідки нічого не чув, як не чув і того, як довго проіснувала й коли саме скінчила своє існування моя перша Капела з часів Гетьманщини, про яку згадують більшовики.

На закінчення спогаду про першу Капелу кобзарів, перед якою, завдяки прихильності Гетьмана Павла, стелився шлях до її великої розбудови, згадаю ще хіба про те, що Гетьманова прихильність до кобзарства взагалі не була ні поверховою, ні тим паче випадковою. Вона походила з його свідомості про приналежність до гетьманського роду й козацтва, з-посеред якого зродилось у шістнадцятому сторіччі і нове козацьке кобзарство. Це тому в кобзарях він убачав носіїв гетьмансько-козацької традиції, себто носіїв наших рідних і ні в кого не змавпованих державницьких шляховказів.

Писав, ще либонь за царських часів, др. Філарет Колесса, один із визначніших дослідників кобзарства взагалі, зокрема ж козацьких дум, про велике значення для України кобзарів, яке він називав "всенародним значенням", бо в думах, що вони зберігали, лежав наш, уживаючи його вислову, "народний скарб", із якого й «нинішнє покоління» (себто покоління, що невдовзі мало нагоду відроджувати українську державність) "може черпати силу для відбудови української держави". Це було писане в його книжці "Українські народні думи", що вийшла в світ вже по нашій державницькій катастрофі в 1920 році у Львові.

Слушно, гей як слушно, писав той визначний науковець Галицької землі й усенької України! Бо, мабуть, ніхто так із наших державних мужів часів останніх державницьких змагань, як саме пізніший Гетьман Павло, що з дитячих років часто наслухав козацьких дум й, переймаючись їх рідною нам гетьмансько-козацькою духовістю, черпав із них сили для свого порятунку від утеплення в бездуховності. У великій мірі саме ця гетьмансько-козацька духовість кобзарства, мабуть, зберегла його

для України. Бо це ж у думах, часто співаних кобзарями в горницях його батька, полковника Петра Скоропадського, пізніший Гетьман Усієї України, Козацьких військ та Державного Флоту, а тоді блискучий старшина царської гвардії, черпав не лише духовну снагу, але й натхнення, яке пізніше, певно, штовхнуло його на здійснення вельми героїчного чину — на відродження Української Держави у питомій Україні гетьмансько-козацькій формі.

Що Гетьман слушно розумів справжню духовність кобзарства ще з царських часів та з початків наших останніх визвольних змагань, про ту слушність чи не найкраще свідчить і Тарас Шевченко. Бо як саме вивершено цінував Шевченко кобзарів та якого великого значення їм надавав, свідчить його безсмертна книга, яку він назвав "Кобзарем". Тією книгою найбільший співець наших рідних гетьмансько-козацьких традицій не лише підкреслював значення кобзарів, але й прагнув, шоб, як кобзарі, так само і його "Кобзар" збуджував у душах козацьких нащадків нашу рідну гетьмансько-козацьку духовність. Так тією назвою "Кобзар" — він навіки віддав свою шану мертвим, живим і ненародженим кобзарям.

V

Однак було б найбільшою помилкою стверджувати, що прихильність Гетьмана до кобзарів датується часом, коли він із пороху гетьмансько-козацької минувшини підняв булаву і тим пригадав українському народові, що палкі гетьмансько-козацькі прагнення Шевченка, за які саме його так тяжко покарано, здійснилися! Бо ж року Божого 1918 справді на Вкраїні "блиснула булава" й "ожив козак"! Ні! Прихильність Гетьмана до кобзарства жила взагалі в роді Скоропадських не з 1918 року. В цьому році вона стала лише традиційним виявом тієї прихильності, її втіленням у чині.

У ті далекі часи, коли було заборонене українське друковане слово й вільна праця для України, якою великою втіхою для родини Скоропадських були часті відвідини сліпих кобзарів, що знаходили в цій родині не лише тепле та ласкаве слово. Тож іще з часів Шевченка, та, певно, й раніш, мабуть, не було такого кобзаря, що минав би садибу Скоропадських на Полтавщині. Один із кобзарів навіть сусідував із нею, то й частіше бував у родинних горницях Скоропадських, що знаходились у селі Тростянці Прилуцького повіту на Полтавщині.

А в отих горницях шо лишень не нагадувало за гетьмансько-козацькі часи! Там були стародавні портрети гетьманів, козаків-бандурників, найрізноманітніша козацька зброя, наші рідні музичні інструменти, козацькі шати, килими з гетьманських часів та багато іншого добра, що нагадувало про нашу стару гетьмансько-козацьку добу. Не один музей позаздрив би тим скарбам...

"Свої дитячі роки, — читаємо про це в книзі "За Україну", — провів пізніший Гетьман України в свого батька у Тростянці Прилуцького повіту на Полтавщині. Тут, у будинку, була велика колекція пам'яток української старовини, що переходила, як родинне добро, з покоління до покоління. Тут висіли портрети гетьманів, полковників та іншої старшини; висіла стара козацька зброя, по кімнатах стояли старосвітські меблі, старовинний посуд, на полицях старі книжки. В домі додержувано старосвітських українських звичаїв, шановано давні традиції. Це все мало вплив на духовий розвиток хлопця, виховуючи в ньому любов і пошану до рідної старовини й національної культури". ("За Україну". — Едмонтон, Канада, 1938. — С.15).

Знов, у іншому місці, це стверджується вельми цінним спогадом п. Степана Самійленка, з якого наводимо пару уривків:

"Дід мій, — читаємо в них, — був заможний козак, досить освічений і бувалий..., багато розповідав про родину Скоропадських, та я, будучи тоді малим хлопцем, не в усьому добре орієнтувався, але дещо пам'ятаю і тепер; а до того дід мій не раз брав мене з собою, коли літньою порою їздив до... його (полковника Петра Скоропадського, батька пізнішого Гетьмана — *В.Є.*).

А там час нам (особливо мені) проходив як у байці. Щоб докладно оглянути музей козацької зброї й виряду з най-

давніших і до останніх часів, зачинаючи від луків зі сагайдаками та стрілами (сайгами — *В.Є.*), самопалів, рушниць, бунчуків, литаврів, кульбак, різного козацького одягу, бандур та різної козацької старовини, треба було присвятити не один день...

Розмова... завжди відбувалася в українській мові, не через те, що мій дід не вмів чи уникав говорити по-московському, а, видко так було заведено в Скоропадських при зносинах зі своїми...

Під час нашої гостини в Тростянці, коли старші сидять за чаркою вина, а молодь тихо й розміряно слухає бандуристів на чолі з Остапом Вересаєм, що був родом з сусіднього села Калюжинці.

Це ж заходами і за намовою та, безумовно, й матеріальною допомогою... батька Гетьмана (полковника Петра Скоропадського — *В.Є.*), Остап Вересай зорганізував із кількох чоловіків капелу (сліпих — *В.Є.*) бандуристів, яка не тільки грала на селі для розваги родини Скоропадських, а її возив... до Петербурга, де вона грала в присутності царя і його оточення з великим успіхом» (*Степан Самійленко*. "Садиба Скоропадських". "Батьківщина". —Торонто, Канада, 1956. 10 березня).

Авторові цих рядків, що досліджував життя й кобзарську працю Остапа Вересая, невідомо про те, що він мав якусь сталу капелу кобзарів, як і невідомо, щоб він їздив із нею до Петербурга, тож для майбутньої історії кобзарства це вельми цінне свідчення, якщо вона справді була. Але воно достоту можливе, що до горниць родини Скоропадських не раз сходилося по кілька кобзарів, які й грали гуртом. Що ж пак до виступу Вересая перед царем — це достеменна правда.

З вище процитованого вступу кожний зрозуміє, з-посеред яких саме матеріальних свідків нашого гетьмансько-козацького минулого та з-посеред якої духовості проводив свої дитячі й юнацькі роки пізніший Гетьман. А збагнувши це, не буде дивуватись його великій прихильності до кобзарства, якій не дорівняв жодний український державний муж нашої доби.

Тож було зовсім природним явищем, що як до батька Гетьмана вчащали кобзарі, так і до самого Гетьмана стало навідувався видющий кобзар Данько Щербина, що вважався його придворним кобзарем; Гетьман, далебі, вельми цікавився моєю київською капелою кобзарів, вможливив її перший безкоштовний виступ в одному з кращих київських театрів; кілька разів закликав її до гетьманських горниць, був готовий її удержавнити, а за першої еміграції не раз ставав кобзарям у добрій пригоді; також спричинився до мого виступу в Берліні серед німецької аристократії й німецького генералітету. Це завдяки гетьманському видавництву "Українське слово", що діяло в Берліні на початку першої української еміграції, видано 1922 року мою книжечку «Кобза та кобзарі» ще й з сплаченням гонорару, та що, нарешті, в тім же Берліні, під час одного з моїх виступів, був Гетьман, що не лишень високо цінив мою скромну працю в царині кобзарського мистецтва, але й особисто щиро мене привітав після одного з моїх виступів. Кінцеві слова з вітання Гетьмана Павла на все життя вирізьбились у моїй пам'яті. А тим закінченням було: "Я захоплений вашим мистецтвом і радий вас привітати. Ви робите для України велику роботу. Тож щасти вам, Боже!" Під час тяжких особистих переживань, що часом доводилось їх зазнавати на еміграції, ті його слова не раз були мені великою моральною підтримкою.

Отаким прихильником кобзарства Гетьман лишився до останніх днів свого життя. Бо ж навіть і за непевних часів кінця Другої світової війни Гетьман не одному з кобзарів нової еміграції простягав свою помічну руку. Мало хто відає, що Київську капелу кобзарів Григорія Китастого врятував із жахливого німецького табору ніхто інший, як усе той же, світлого спогаду, Павло Скоропадський, Гетьман усієї України, Козацьких військ та Державного Флоту. Нехай же з розвитком новітнього кобзарства те чисте та славне ймення великого мецената й прихильника кобзарства живе в серцях живих та майбутніх кобзарів так довго, як довго бринітимуть струни нашої козацької кобзи-бандури!

Мал. 1

Мал. 2

Український традиційний одяг. Поділля. Друга половина XIX-XX ст. Детальніше дивись стор. 127

Ia

Iв

Український традиційний одяг. Поділля.

IIa

Друга половина XIX-XX ст. *Детальніше дивись стор.125 - 127*

Мал. 3

Мал. 4

Український традиційний одяг. Поділля. Друга половина XIX-XX ст. *Детальніше дивись стор. 127 - 128*

БІЛЯ ВИТОКІВ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО БУДІВНИЦТВА*

Григорій Логвин

Софійський майдан у Києві. Літографія невідомого художника, кінець 1850 - поч. 1860 рр.

Усе своє довге життя Григорій Логвин присвятив вивченню і популяризації мистецької спадщини українського народу. Наслідком його невпинної і невгамовної дослідницької праці стала ціла низка книжок, які склали надзвичайно вагомий внесок у вітчизняну науку. На його книжках виховувалися покоління мистецтвознавців та архітекторів.

Одна з таких його праць — альбом "Софія Київська" — побачила світ 1971 року. Це була найповніша публікація мозаїк і фресок собору. З того часу Г.Логвин понад чверть віку продовжував ретельне й копітке дослідження видатної пам'ятки світового мистецтва. Без перебільшення можна стверджувати, що він знав архітектуру і малярство Софійського собору краще, ніж будь-хто з його попередників і сучасників. Усі набуті знання про пам'ятку Г.Логвин виклав у новій фундаментальній праці "Собор Св. Софії в Києві", яка підбиває підсумок більш ніж півторастолітніх досліджень всесвітньовідомої пам'ятки. Автор уперше у вітчизняній науці робить принципово важливі висновки щодо історії будівництва собору та створення його мозаїк і фресок. Монографію Г.Логвина включено до Національної програми соціально значущих видань на поточний рік, і хочеться сподіватися, що праця видатного українського мистецтвознавця побачить світ найближчим часом.

Пропонуємо увазі читачів уривки з першого розділу цієї праці, в якому автор розглядає історичні й мистецькі передумови виникнення шедевру середньовічної архітектури і мистецтва – собору Св.Софії у Києві.

Наталя Логвин

У X столітті над Руссю-Україною нависла страшна печенізька загроза. В цих умовах, перед лицем смертельної зовнішньої небезпеки, надзвичайно важливим було згуртувати народи Руси-України. Поганство, яке виникло в умовах родоплемінного ладу, не відповідало ні новим історичним умовам і потребам феодального суспільства, ні зовнішньополітичним завданням. Щоправда, князь Володимир Святославич спробував було об'єднати численних богів окремих племен в єдиний пантеон: "І поставив кумири на пагорбі поза двором теремовим: Перуна дерев'яного із срібною головою і золотими вусами, і Хорса, і Дажьбога, і Стрибога, і Симаргла, і Мокошь"[1]. Подібну політику свого часу провадив Рим, коли звозив до пантеону статуї богів підкорених народів. Але невдовзі князь Володимир переконався в неефективності своїх заходів. Звичайно, літописи тенденційно висвітлюють подію охрещення Руси-України, приписуючи всю заслугу в цьому князю Володимиру, всіляко применшуючи діяльність його попередників на цій ниві. Проте хрещення Руси-України як загальнодержавний акт могло бути здійснене лише за умови, що нова релігія і новий світогляд за більш ніж столітній період проникли в суспільство і, головне, що передові люди феодального суспільства побачили в них дієвий засіб зміцнення єдності народів і могутності держави перед загрозою зовнішньої небезпеки.

Як видно з літописів, вибір віри був вільним і незалежним актом. Розповіді про прихід до Києва представників різних віровизнань свідчать на користь детального ознайомлення з релігіями багатьох народів, з якими Русь-Україна підтримувала постійні контакти. Важливо підкреслити, що естетичний момент відігравав вирішальну роль у виборі віри. Київські посланці князя Володимира оповідали, як вони прийшли "до німців і бачили в храмах різну службу, а краси ніякої не бачили", а коли прийшли "в

Грецьку землю, повели нас туди, де служать богу своєму, і не знали, на небі ми були чи на землі: немає бо на землі такого видовища і краси такої... Не можемо забути краси тієї". І додали бояри останній аргумент: "Якби поганий був закон грецький, то не прийняла би його баба твоя Ольга, а була вона мудріша за всіх"[2].

Ставши єдинодержавним володарем, Володимир Святославич вживає заходів щодо остаточного утвердження нової віри. Він не лише скинув ідолів, але й здійснив величезні, небачені на ті часи містобудівельні, фортифікаційні та архітектурно-мистецькі програми як у столиці держави Києві, так і в інших містах. З цією метою він "звелів рубати церкви і ставити на місцях, де стояли ідоли. І почав ставити церкви у містах... Послав він збирати у кращих людей дітей і віддавати їх у навчання книжне"[3].

На жаль, скупі літописні звістки не дають можливості судити про вигляд цих споруд. Відомо тільки, що до початку будівельної діяльності князя Володимира в Києві було споруджено три мурованих палаци. Один із них, імовірно, було зведено в першій чверті X століття в часи Ігоря, у всякому разі раніше 944 року, коли князь загинув у древлянській землі. Це, очевидно, той палац, що знаходився на княжому дворі в місті. Другий палац був "над горою"[4]. Третій палац було, очевидно, збудовано за князювання Святослава Ігоревича (969—972), оскільки в літописі згадується, що 980 року князь Володимир оволодів Києвом і ввійшов "у двір теремний батьківський"[5]. Нарешті, слід згадати залишки мурованої споруди, виявленої археологами протягом 1970—1981 рр. на Старокиївській горі і помилково визначеної як палацова споруда[6]. У плані вона являє собою ротонду, отже ніяк не може бути палацом. Скоріше за все ця споруда мала культове призначення і була, імовірно, баптистерієм. На користь того, що це була храмова будівля, промовляють численні аналогії центричних каплиць X століття в Італії, Чехії, Моравії, Угорщині й Польщі. Але всі дослідники одностайні в датуванні цієї споруди серединою X століття, принаймні її зведено раніше за Десятинну церкву[7].

Якими були найдавніші християнські храми слов'ян, важко сказати. Але з певністю можна стверджувати, що, з'явившись, храм мусив далі розвиватися й адаптовуватися до місцевих умов, потреб та естетичних уподобань. Християнська символіка суттєво вплинула на планово-просторову структуру храмів. Якщо приватні молитовні могли бути двокамерними, тобто складатися з нави і вівтаря, то у храмах для громади мусив бути ще й притвор (або бабинець). Притвор своїми відкритими дверима символічно натякав на відкритість церкви у світ, і одночасно через них світові відкривалася святая святих — вівтар. Перебування у притворі знаменувало для тих, хто прагнув охрещення, перший ступінь входження у віру, крок до спасіння.

...Вихід на кін світової історії Руси-України збігся в часі з великим піднесенням у розвитку світової культури, архітектури і мистецтва. У Франції, Німеччині, Італії почали будувати великі муровані храми. Як писав французький хроніст початку XI століття Рауль Глабер, ці землі почали вкриватися білими шатами церков. Але існувало дві Європи: одна була пов'язана з традиціями мурованої архітектури Риму та Середземномор'я, а друга — з автохтонною дерев'яною архітектурою, з "дерев'яною цивілізацією, безписемною, але такою ж давньою"[8].

...Творчий геній нашого народу у власному горнилі перетопив у єдиний сплав автохтонні та іноземні здобутки в архітектурі й мистецтві. Безсумнівно, житла, палаци, фортифікаційні споруди будувалися в Руси-Україні за певними автохтонними традиціями, доповненими надбанням візантійської системи пропорційної побудови архітектурних об'ємів, яку місцеві майстри удосконалили певними будівельними прийомами, згідно з нормами народної архітектурної естетики. В Києві ми бачимо ті ж бані, склепіння, арки, ніші, цегляний декор тощо, які були притаманні візантійській архітектурі. Однак усе те, що було створено в Києві, несе на собі яскравий карб своєрідності та індивідуальної неповторності. На нашу думку, це пояснюється тим, що візантійським майстрам, які прибули до Києва ще, можливо, за часів князя Ігоря, довелося рахуватися зі смаками замовників — київської еліти і князів, котрі мали власну думку про те, як

саме повинні виглядати монументальні споруди. Поза сумнівом, на архітектурно-мистецький вигляд збудованих у Києві споруд значний вплив справляло існуюче містобудівне і ландшафтне середовище, а також неабиякий досвід автохтонних майстрів, з якими візантійцям доводилося працювати в співдружності.

Архітектуру Києва кінця X — початку XI століття неможливо зрозуміти, не уявивши тієї "дерев'яної цивілізації", не менш давньої, ніж дописемна культура Руси-України, тобто дерев'яної архітектури Середнього Придніпров'я.

Елементарними складовими дерев'яної споруди є зруби-кліті, квадратні у плані, що зумовлено доцільними засобами заготівлі колод однакової довжини для кожного зрубу. Цією обставиною пояснюється застосування квадратних у плані зрубів протягом усієї історії розвитку дерев'яної архітектури як найбільш звичної, раціональної та естетично досконалої форми. Якщо прямокутні зруби відомі з давніх-давен, то багатокутні у плані зруби — шести- або восьмикутні — є пізнішим здобутком, вони з'явилися тоді, коли для розбивки планів споруд стали користуватися кілочками і шнуром, а для розмітки орнаментів у декоративно-ужитковому мистецтві — циркулем. Шестипроменеві розетки — солярні знаки, побудовані у такий спосіб, відомі з археологічних знахідок, що належать Черняхівській культурі. Отже, не лише квадратна, а й шести- чи восьмикутна форма зрубу цілком відповідала сакральній меті і могла бути використана першими християнськими громадами східнослов'янських племен у будівництві храмів. Абревіатура Ісуса Христа також вписується в шестипроменеву розетку, яка згодом почала символізувати самого Христа.

Перші християни серед східних слов'ян зустрілися з певними трудношами при запозиченні зразків ранньохристиянської архітектури, тому що базиліку з опорними стовпами, які ділять її в плані на три подовжні нави, важко реалізувати у зрубній конструкції, а стовпово-сволокова система не побутувала у східних слов'ян, на відміну, наприклад, від країн Скандинавії. У слов'ян натомість панувала виключно зрубна конструкція з горизонтально покладених вінців колод, пов'язаних у кутах врубками[9]. Імовірно, в ті далекі часи побутували три- та двозрубні храми, а також хрещальні у вигляді маленьких клітей або шести- чи восьмикутних у плані зрубних споруд.

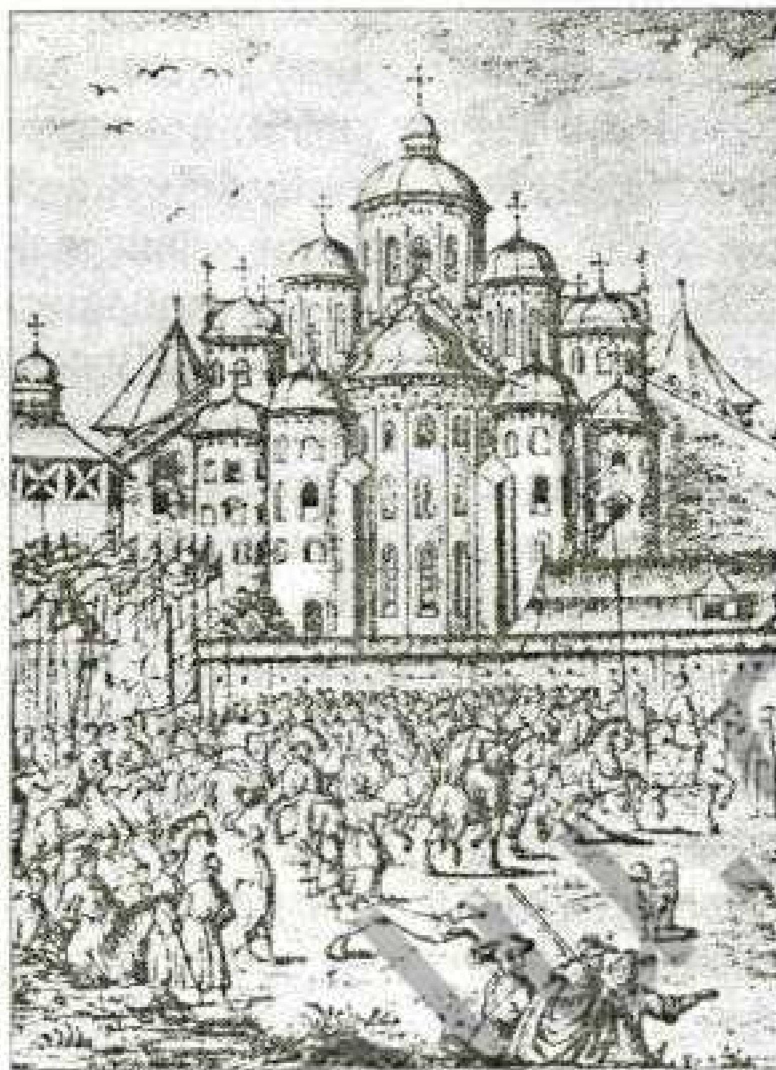
Можна висловити здогад, що церква Св. Миколая над могилою Аскольда (882), якщо вона була мурованою, то скоріше за все мала вигляд ротонди, а якщо дерев'яною, то могла бути шести- чи восьмикутною у плані каплицею або невеликим двозрубним храмом з навою і вівтарем. У давнину каплиці-усипальниці найчастіше будували у вигляді ротонд. Вони могли бути відомі сподвижникам Оскольда, які ходили з ним на Візантію, та його наближеному, а можливо, й родичеві, Олмі, який поставив церкву над могилою свого патрона.

Більшість дослідників відносить охрещення княгині Ольги, яке відбулося 959 року, до Києва, але в якому саме храмі вона охрестилася — невідомо. Можливо, що в соборній церкві Св. Іллі, але не виключено, що й у спеціально збудованій за бажанням княгині Ольги хрещальні. Виявлені на терені "міста Кия" рештки фундаментів центричної споруди-ротонди, про яку йшлося вище, мають архаїчну будівельну техніку, що дозволяє віднести її до часу князювання Ольги (944—969). Ротонда-баптистерій як форма хрещальні поєднувала в собі дві архітектурно-мистецькі традиції — східну і західну. Такий підхід до засвоєння досягнень інших народів, імовірно, відповідав державним прагненням київських володарів, які хотіли зайняти незалежне становище щодо обох культур.

Про дерев'яну архітектуру храмів цікаву інформацію подає текст "Житія" святих мучеників Бориса і Гліба. Звістка, що дерев'яний храм Спаса "загорівся від верха", вказує на те, що він був, імовірно, тридільним одноверхим. На місці, де стояла згоріла церква, поставили малу кліть. Вишгородський городничий Мироніг сповістив Ярослава Мудрого про чудеса над домовинами мучеників і порадив князю спорудити нову церкву. За наказом князя побудували нову велику церкву, яка мала п'ять верхів, і розписали її та оздобили з усією красою[10]. З цього можна зробити однозначний висновок, що новозбудована церква була хрещатою у плані, п'ятиділь-

ною, з верхами "четверик на четверику" або "восьмерик на четверику", а в інтер'єрі мала настінні розписи, оскільки традиція розписувати стіни дерев'яних храмів побутувала в Україні ще з давніх-давен.

990 року в Новгороді збудували дубову церкву Св. Софії, яка згоріла 1045 року. Про неї відомо, що вона мала тринадцять верхів. Імовірно, вона була хрещатою у плані, дев'ятизрубною і мала ще чотири притвори, теж увінчані верхами. Проте, можливо, вона мала іншу структуру, що як релікт втілена в церкві в Кіжах, коли на раменах хреста ступінчато підносилося дванадцять верхів і тринадцятий був розташований у центрі. В обох випадках новгородський храм Св. Софії вражав вишуканими формами, бо літописець вважав за потрібне відзначити його характерну особливість — тринадцять верхів. "Верх" в українській мові означає те ж саме, що і в давнину, — рублене зімкнуте пірамідальне склепіння, квадратне чи восьмикутне в основі. Можна вважати, що згадані дерев'яні храми X століття мали верхи "четверик на четверику" або "восьмерик на четверику" і відзначалися високими інженерно-конструктивними та архітектурно-мистецькими якостями.

А.ван Вестерфельд. Софія Київська зі сходу, малюнок, 1651 р.

Розглянуті вище відомості про дерев'яні храми дають змогу зробити висновок про те, що вже у перші десятиліття по охрещенні на Руси-Україні ставили церкви різноманітні за планом, кількістю зрубів і способом їх групування та з різними конструкціями верхів. Якщо порахувати тільки варіанти комбінації зрубів у плані, можна отримати дев'ять типів, а якщо додати ще й різноманітні комбінації їх архітектурних форм, то кількість типів дерев'яних храмів домонгольського періоду досягне двадцяти семи.

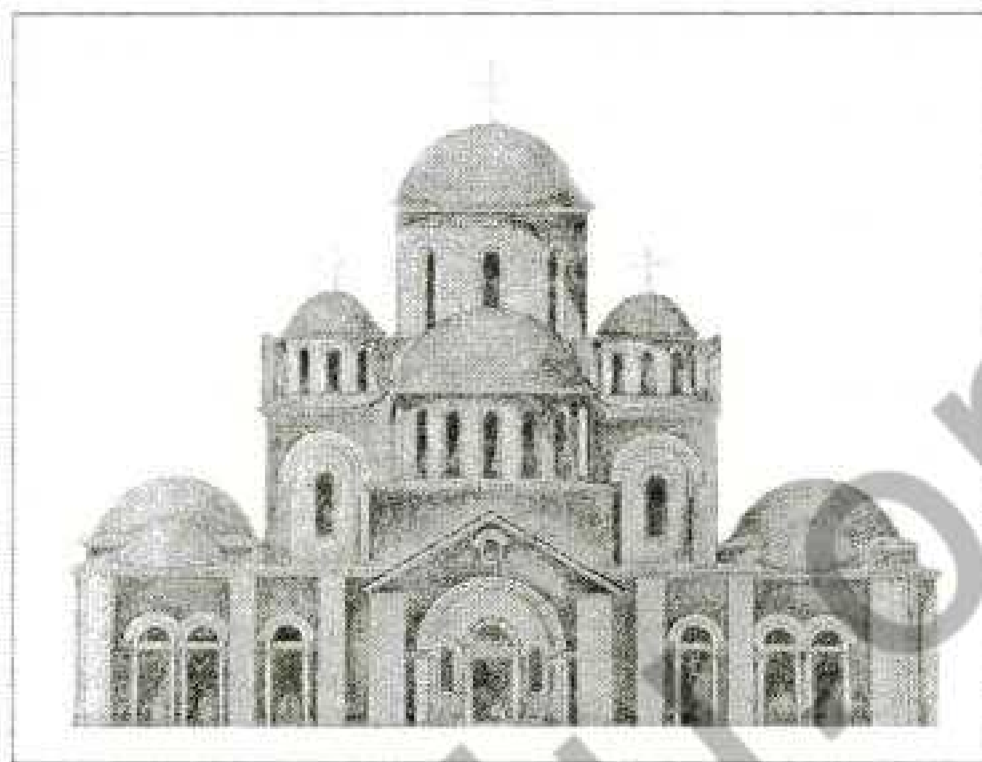
Для формування в дерев'яному будівництві таких складних планово-просторових структур і конструктивних особливостей споруд потрібний був тривалий час, який би дав змогу перевірити доцільність різноманітних знахідок, втілених в архітектурній формі, а також оцінити пластичні та мистецькі переваги такої форми. Мусило минути багато часу, шоб відібране багатовіковою практикою, все доцільне і довершене в архітектурі відбилося не тільки у свідомості, але й у підсвідомості людини й лишило в ній глибокий карб, прибираючи з часом значення канону естетичної форми і довершеного взірця відповідно до уявлень тієї доби.

Архітектуру того чи іншого часу необхідно розглядати як єдину систему принципів побудови планово-просторових структур, незалежно від того, в якому матеріалі їх втілено. Муровану й дерев'яну архітектуру не можна розглядати ізольовано, тим більше, що в середні віки один і той же майстер-будівничий споруджував як муровані, так і дерев'яні будівлі. Важко уявити собі, шоб будівництвом мурованих Золотих воріт у Києві керував один майстер, а будівництвом прилеглих до них дерев'яних укріплень з Лядською та Жидівською дерев'яними брамами інший. Як показали дослідження, всю систему укріплень Києва було здійснено за князювання Ярослава Мудрого між 1015 і 1024 роками. Вона відзначається органічною єдністю задуму та виконання і, поза сумнівом, була здійснена під керівництвом одного й того ж майстра.

Після монгольської навали в дерев'яному будівництві давньої України спостерігаємо збереження традиційних типів храмів. Як у фольклорі зберігаються релікти звичаїв і обрядів, так і в українській дерев'яній архітектурі зберігаються основні принципи пропорційної побудови архітектурної форми, композиції зрубів, їх поєднання по одній подовжній осі в тризрубних чи навхрест у хрещатих п'яти-

дев'ятизрубних спорудах. Форма вирізів-просвітів в інтер'єрах дерев'яних церков також сягає в глибоку давнину, можливо, ще в дохристиянську добу. Так само і настінні розписи дерев'яних церков XVI—XVIII ст. зберігають традиції розписів дерев'яних храмів X—XIII ст.

Першим мурованим храмом, збудованим у Києві по офіційному охрещенні Руси-України, була митрополича церква Успіння Богородиці (989—996), більше відома під назвою Десятинної. Навколо визначення об'ємно-просторової структури Десятинної церкви довгий час точилися суперечки. Так, зокрема, висувалися різноманітні версії щодо базилікального характеру її внутрішнього простору, щодо наявності в ній переходу з княжого палацу та щодо завершення її двадцятьма п'ятьма верхами. Але вивчення решток фундаментів пам'ятки показало, що Десятинна церква, як вважав і М.Каргер, належала до типу тринавних хрестовобанних споруд[11]. Виходячи з особливостей плану храму, можна вважати, що він був увінчаний п'ятьма банями і мав зовнішні одноповерхові галереї, подібні до тих, які були влаштовані у Софійському соборі[12].

Десятинна церква. X ст. Реконструкція Н.В. Холостенка, мал.Л.І. Андрієвського, В.А. Буйновского

Своєрідну структуру Десятинної церкви зумовлено її призначенням. Перш за все вона була кафедральним митрополичим собором, отже у ній могли бути покої митрополита, його канцелярія, приміщення для збереження скарбу, бібліотека, скрипторій, а також школа для боярських дітей, яких князь Володимир звелів віддавати на "навчання книжне". Для здійснення свого наміру Володимир обрав за взірець хрестовобанний тип храму, в якому найповніше втілено ідею християнського світовлаштування. Як у пантеоні християнських святих панує Вседержитель, так і в хрестовобанному храмі домінує центральна баня, а в інтер'єрі — зображення в ній Христа-Вседержителя.

Поява в Києві храму такого типу пояснюється не тільки зв'язками з Візантією та вимогами замовника, але й місцевими традиціями власної архітектурно-будівельної школи, яка вже мала на той час свою історію, на користь чого свідчать зазначені в джерелах храми часів Оскольда, Ігоря й Ольги, пов'язані з проникненням християнства у Русь-Україну задовго до офіційного хрещення. Серед цих споруд Десятинна церква була найбільшою, з розкішними інтер'єрами, оздобленими мозаїками, фресками, іконами й білокам'яним різьбленням, за що сучасники називали її "мраморяною".

Планувальна та об'ємно-просторова структура Десятинної церкви мала великий вплив на подальший розвиток архітектури Києва та Руси-України[13]. Свого часу Н.Кондаков, І.Толстой, а також Д.Айналов зазначали, що спорудження й оздоблення мозаїками, фресками та іконами такого храму, як Десятинна церква, неодмінно кладе початок розвитку місцевої мистецької творчості[14].

Отже, до початку будівництва Софійського собору за князювання Ярослава Мудрого в Києві існувала власна архітектурно-будівельна традиція. Були в наявності і в необхідній кількості ремісники різноманітних будівельних, оздоблювальних та мистецьких спеціальностей, були й майстри високого класу, як ті, що збудували й оздобили мозаїками і фресками Десятинну церкву, яка стала врівні зі світовими архітектурними творами. Будівництво й оздоблення Десятинної церкви було не лише своєрідним іспитом досвідченості для візантійців, які керували роботами, але й пробою місцевих сил, виявленням їхніх професійних і творчих можливостей. Одне слово, архітектура і малярство Десятинної церкви справді відкрили нову сторінку в історії мистецтва Руси-України. Все зроблене дотепер підготувало необхідний грунт для великих звер-

шень. У соціально-економічному плані в Руси-Україні утвердився і розкрив свої великі можливості новий феодальний лад, з'явилися передумови для ідейного і духовного згуртування народу перед загрозою зовнішньої небезпеки, і цю місію взяли на себе література і мистецтво. В міжнародному плані було досягнуто такого ступеня сили і могутності, які дозволили Київській державі утвердити своє місце у світовому історичному процесі.

Для зрослого престижу столиці великої держави та її впливових цісарів необхідні були величні й неперевершені за розмахом архітектурно-містобудівні та мистецькі програми, покликані ще вище піднести славу Руси-України, вселити у свідомість народу гордість за свою Вітчизну. Та, власне, звершення попереднього часу підготували грунт для небувалого піднесення архітектури і мистецтва за доби Ярослава Мудрого.

* *Текст надано Н.Г.Логвин.*

1 *Повесть временных лет* // Памятники литературы Древней Руси. XI – начало XII века. – М., 1978. – С. 94.

2 *Там само.* – С. 122–124.

3 *Там само.* – С. 130–134.

4 *Там само.* – С. 68.

5 *Там само.* – С. 92.

6 *Харламов В.А.* Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978 – 1983 гг. – К., 1985. – С. 106–108.

7 *Харламов В.А.* Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. – С. 106; *Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX – первой половины XIII века. – К., 1982. – С. 36.

8 *Грабар А.* Крещение Руси в истории искусства // Владимирский сборник. – Београд, 1938. – С. 75.

9 *Логвин Г.Н.* О деревянном зодчестве домонгольской Руси // Средневековая Русь. – М., 1976. – С. 151-159.

10 *Жития святых мучеников Бориса и Глеба.* – Пгр., 1916. – С. 27-66.

11 *Каргер М.К.* Древний Киев. В 2 т. – М.–Л., 1961 – Т. 2. – С. 36–38.

12 *Логвин Н. Г.* Первоначальный облик Десятинной церкви в Киеве // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 225–230.

13 *Воронин Н.Н.* Политическая легенда в Киево-Печерском патерике // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (ТОДРЛ). – 1955. – Т. 11. – С. 102.

14 *Толстой И.И., Кондаков Н.П.* Русские древности в памятниках искусства. – Вып. IV. Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева. – СПб., 1891; *Кондаков Н.П.* Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. – Прага, 1929; *Айналов Д.В.* К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого равноапостольного князя Владимира. – Пгр., 1917. – С. 21–39.

ВЕЛИКИЙ ПОДВИЖНИК

(Пам'яті Григорія Логвина)

Станіслав Бушак

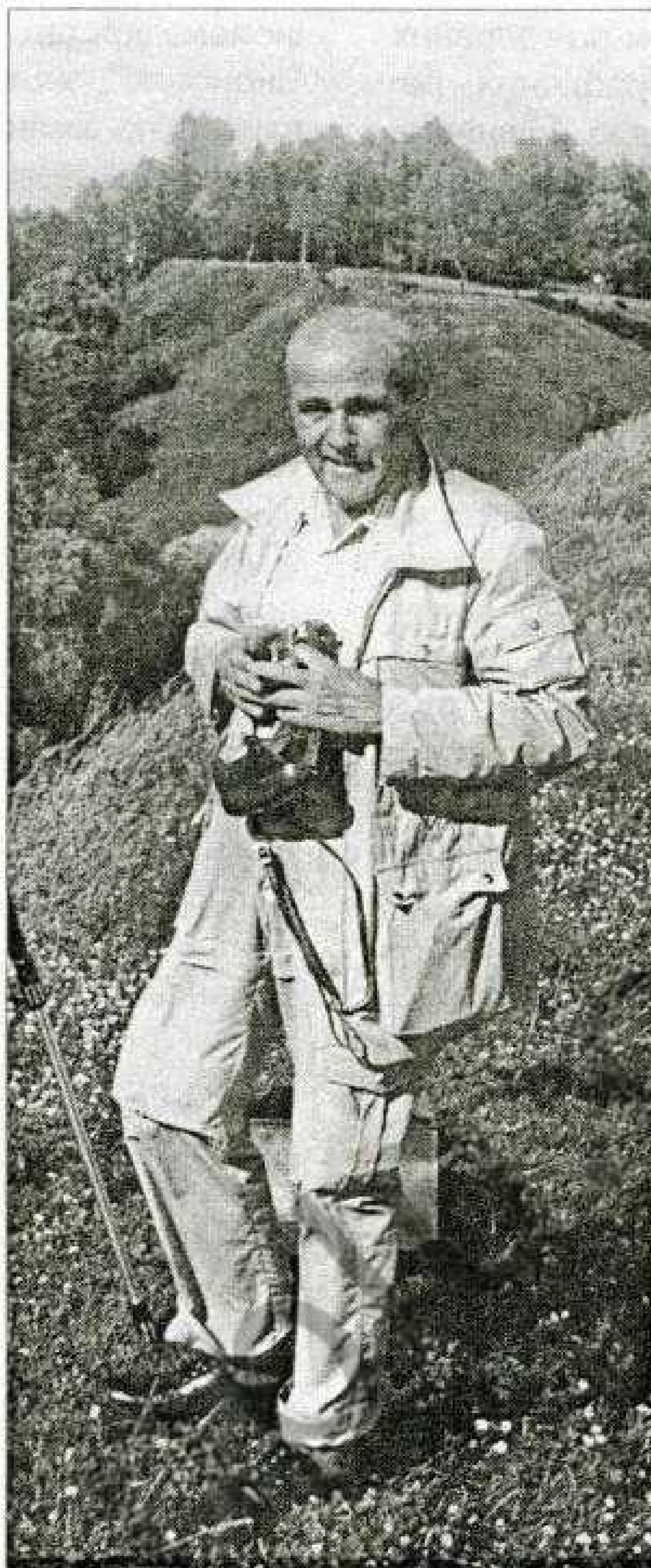
7 березня 2001 року на 91-му році життя відійшов у вічність видатний український мистецтвознавець Григорій Никонович Логвин. Все своє життя він працював, не покладаючи рук, зробив надзвичайно багато, залишивши ряд книг, що увійшли до золотого фонду класики української культури.

Ця людина уособлює собою цілу епоху, бо довелося йому пройти через усі перипетії та випробування, які випали в XX столітті на долю нашого народу та творчої інтелігенції. Громадянська та Вітчизняна війни, які особливо зловісно прокотилися територією України, а також цілеспрямоване нищення пам'яток історії та культури (насамперед сакрального характеру), що здійснювалося з ініціативи правлячої компартії, привело до велетенських, непоправних втрат. Всьому цьому Григорій Никонович був свідком, і не пасивним, роблячи все від нього залежне для порятунку тих шедеврів української культури, які ще можна було зберегти. Так як у руслі атеїстичної політики компартії нищилося перш за все релігійне мистецтво, яке традиційно було носієм наших духовних цінностей, то й найсильніший удар новітні вандали спрямовували по українській церковній архітектурі, як мурованій, так і дерев'яній.

Народився Г.Н.Логвин 22 травня 1910 року у селі Косівці на Кіровоград-

шині, навчався у Харківському художньому інституті (1931—1934 рр.) та на відділенні підвищення кваліфікації Московського художнього інституту, яке закінчив у 1941 році. Його вчителями були І.Грабар, П.Кончаловський, О.Симонов, О.Моравов, М.Алпатов, В.Лазарєв. Воював на фронті, давши клятву, що як вціліє, то присвятить усе своє життя вивченню українського мистецтва, масове нищення шедеврів якого він спостерігав на власні очі. Після війни працював у київському Інституті історії та теорії проблем архітектури при Академії архітектури УРСР (пізніше — при Державному комітеті цивільного будівництва і архітектури Держбуду УРСР).

Головний доробок Григорія Никоновича лежить у царині дослідження саме архітектури і мистецтва (він — архітектор за фахом, кандидат архітектури, доктор мистецтвознавства). Його пріоритетом завжди було давнє українське мистецтво, витоки якого, як він завжди підкреслював, сягали періоду княжої доби, а Україна виступала прямим спадкоємцем Київської Русі. Вже перші монографії вченого присвячені найцiннішим пам'яткам українського зодчества: "Чигирин, Суботів. Архітектурно-історичний нарис" (Київ, 1954), "Архітектура Андріївської церкви в Києві" (Київ, 1959), "Оборонні споруди в Сутківцях"(Київ, 1959).

Г.Н.Логвин на Мазепиній горі у м.Любичі (Чернігівська обл.)

Ним написані фундаментальні узагальнюючі праці з історії українського мистецтва, багато з яких вийшло у московському видавництві "Искусство" російською мовою, знайомлячи закордонного читача з величною культурною традицією нашого народу. Це такі видання як "Киево-Печерская лавра" (1958), "Киев" (1960, друге видання — 1967, третє – 1982), "Украинское искусство. X—XVIII вв. Очерки истории и теории изобразительных искусств" (1963), "Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль" (1965, друге видання — 1980), "Украинские Карпаты. Книга-спутник по памятникам деревяной архитектуры XIII—XVIII вв. горных и предгорных районов Львовской, Закарпатской, Ивано-Франковской и Черновицкой областей Украины" (1973), "Памятники искусства Советского Союза. Украина и Молдавия. Справочник и путеводитель" (1982). Григорія Никоновича глибоко шанували та підтримували російські колеги, зокрема видатні вчені Н.Н.Воронін, Г.К.Вагнер, В.І.Антонова та І.Н.Голєніщев-Кутузов, а також редактор видавництва "Искусство" О.Н.Галкіна.

В Україні праці Г.Логвина з відомих ідеологічно-цензурних причин видавалися значно рідше (тодішня правляча верхівка не була зацікавлена в популяризації багатовікової культури українського народу, який, на її думку, повинен був влитися в аморфне тіло інтенсивно створюваного єдиного "советского народа"). Властьімущі прохолодно ставилися до видатного вченого, у той час як він мав величезний авторитет серед колег та найширших кіл творчої інтелігенції. Зокрема, його дуже цінували такі велетні української культури як Іларіон Семенович Свєнціцький, Степан Андрійович Таранушенко, Павло Михайлович Жолтовський, Платон Олександрович Білецький та інші.

Величезною подією в культурному житті України був вихід книги Г.Н.Логвина "По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки" (Київ: Мистецтво, 1968). І досі ця книга вражає величезним фактографічним ма-

теріалом, згрупованим автором по головних історико-культурних та географічних регіонах України — Придніпров'ю, Північному Лівобережжю, Волині, Галичині, Поділлю, Слобожанщині, Буковині та Карпатах. Вона з'явилася в результаті багатолітніх мандрівок автора рідним краєм: без перебільшення можна стверджувати, що він обходив та власноруч обстежив і описав більшість з представлених у цій унікальній книзі пам'яток. Унікальній ще й тому, що на сьогодні багатьох з них вже не існує і що Григорій Никонович був фактично останнім, хто зафіксував їх для нащадків. Він же опублікував у ній чимало рідкісних архівних фотографій (особливо знищених іконостасів та предметів церковного вжитку).

Капітальним є його дослідження, присвячене головному храмові Київської Русі, де знаходиться зображення Божої Матері — Оранти, яка вже майже тисячу років охороняє наш народ і його духовну столицю від сил зла (София Киевская. — Київ, 1971). Ця книга принесла авторові світове визнання і донині є найкращим дослідженням Св. Софії.

Багато уваги приділяв Григорій Никонович вивченню та популяризації шедеврів старовинної української книги, як рукописної, так і друкованої: "З глибин. Давня книжкова мініатюра XI—XVIII століть" (Київ: Мистецтво, 1974) та "З глибин. Гравюри українських стародруків XVI—XVIII століть" (Київ: Мистецтво, 1990). За останню з названих праць 1993 року він отримав звання лауреата Державної премії України імені Тараса Шевченка.

Українське сакральне мистецтво, зокрема іконопис та золотарство, знайшли в особі Г.Н.Логвина глибокого і вдумливого дослідника. Епохальний для української культури альбом "Український середньовічний живопис" (Київ: Мистецтво, 1976), створений Григорієм Никоновичем разом з Людмилою Семенівною Міляєвою та Вірою Іларіонівною Свєнціцькою, повністю присвячений іконам, фактично уперше представив світові українську іконописну традицію від її витоків в XI столітті і аж до могутнього розквіту в XVI столітті, коли виникли потужні регіональні іконописні школи. В ньому (уперше великим форматом, в кольорі!) опубліковано 109 шедеврів національного ікономалярства (і це в той час, коли термін "іконопис", знову ж таки з цензурних міркувань, було замінено в назві книги нейтральним "середньовічний живопис").

Плідною виявилася довготривала творча співпраця Г.Н.Логвина з іншим видатним українськими мистецтвознавцем —Л.С.Міляєвою. Ними спільно опубліковано цілий ряд грунтовних досліджень: "Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст." (Київ, 1963), "Искусство Украины XIV—XVII вв." (в книзі: История искусства народов СССР. Том 3. — Москва, 1974) та "Искусство Украины XVIII — начала XIX в." (в книзі: История искусства народов СССР. Том 4. — Москва, 1976).

Вчений написав низку розділів (переважно з архітектури та монументального малярства) до багатотомної "Історії українського мистецтва" та до "Української радянської енциклопедії" (1959—1966), а також (разом з Ю.С.Асєєвим) — передмову до капітальної узагальнюючої монографії "Архитектура Украинской ССР" (1954). Він був членом головної редакційної колегії унікального чотиритомного ілюстрованого довідника-каталога (і водночас відповідальним редактором третього та четвертого томів) "Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР" (Київ: Будівельник, 1983—1986).

Григорій Никонович також був автором дуже багатьох журнальних та газетних публікацій, в яких він торкався важливих та животрепетних проблем дослідження і збереження мистецьких пам'яток, зокрема шедеврів дерев'яної народної архітектури, акцентуючи увагу на своєрідності, неповторності та світовому значенні українського мистецтва. Окрім того, він був не лише видатним вченим, але й блискучим художником: його чисельні акварелі, на яких зафіксовано шедеври національної архітектури, є естетичним явищем, по-справжньому ще не дослідженим і не оціненим.

Г.Н.Логвина поховано 10 березня 2001 року на Байковому цвинтарі у Києві.

Світла пам'ять про цю видатну людину завжди зігріватиме серця тих, хто мав щастя з ним працювати і спілкуватися.

м. Київ

СТОРІНКИ СПОГАДІВ ПРО ІВАНА ГОНЧАРА

Оксана Кротюк

Нинішній рік ознаменований 90-літтям від Дня народження Івана Макаровича Гончара — легендарної постаті українського відродження 1960—1990-х років. Художник стверджується через створене ним. Гончарове ствердження було глибоким, плідним і щедрим. У пам'ятниках та скульптурних портретах його роботи постає геній українського народу: Г.Сковорода (1963, м.Переяслав-Хмельницький), С.Руданський (1967, с.Хомутець, Вінницька обл.), К.Білокур (1967, с.Богданівка, Київська обл.), І.Котляревський (1969, м.Полтава), І.Франко (1970, с.Копичинці, Івано-Франківська обл.), Леся Українка (1957, м.Київ, Меморіальний музей Лесі Українки та ін.), М.Лисенко (1956, м.Чернігів, Меморіальний музей-квартира М.Коцюбинського), О.Гончар (1949, м.Львів, Музей українського мистецтва), Є.Адамцевич (1968, МІМП) та ін.

Багато своїх робіт присвятив митець Тарасові Шевченку. Серед них "Тарас — водоноша" (1938, Шевченівський національний заповідник у Каневі), "Тарас Шевченко з сестрою" (1963, МІМП), "Шевченко — художник" (місцезнаходження невідоме), погруддя Т.Шевченка (1963, МІМП), погрудний пам'ятник Кобзарю (1965, с.Шешори, Івано-Франківська обл.), пам'ятник Т.Шевченку (1970, с.Лип'янка, Черкаська обл.). Мармурову статую "Молодий Шевченко" (1949 р.) придбала Третьяковська галерея у Москві. За цією роботою створено пам'ятник у м.Яготині.

Сповнені глибокого національного змісту, всі ці роботи були створені майстром всупереч надуманим цінностям тієї гіркої доби, на яку випало його життя.

Можливо, своє призначення і обов'язок він бачив саме в тому, щоб з-під тисяч заборон донести людям правду і ствердити у глині чи мармурі, гіпсі чи фарбі. Саме тому звеличує Іван Гончар своєю творчістю героїв козацької доби: Максима Залізняка (1966 р.), Івана Гонту (с.Гонтівка, Вінницька обл., 1967 р.), Івана Підкову (1967 р., МІМП), Богдана Хмельницького (1983 р., м.Черкаси, Краєзнавчий музей).

З живописних полотен митця постають етнографічні типажі українців, краєвиди, історичні та архітектурні пам'ятки України. Його пензлем зафіксовано і ті місця, що є назавжди втраченими для нас внаслідок затоплення сіл та аварії на ЧАЕС.

Графіка у творчому доробку Івана Гончара представлена військовими малюнками (1942—1945 рр.) та тематичними альбомами: "Українське народне вбрання", "Історичні та культурні пам'ятки України" (обидва: папір, темпера; 1960—1980 рр.).

Обличчя кожної епохи творять талановиті й одержимі. Друга половина XX століття позначена для України одержимістю Івана Гончара. Обдарований скульптор, живописець і графік, він не обмежився реалізацією себе як митця. Понад 40 років віддав цей енергійний чоловік народознавчій та збирацькій роботі. Ледь чи не всю Україну об'їздив і обходив Іван Гончар. Ні труднощі, ні заборони, ні відверті перешкоди не лякали його. Глибоко переконаний у тому, що народне мистецтво є колискою мистецтва фахового, більше того, основою духовного розвитку людини, Іван Гончар скрупульозно вивчав його і колекціонував. За життя майстра його хатня збірка налічувала близько 10000 експонатів. Серед них, зокрема: тканина (рушники, килими, одяг, головні убори тощо), кераміка, дерево, писанки, вироби з металу та скла, цінна колекція народних музичних інструментів, українських народних картин, серед них "Козаків-Мамаїв", а також ікон народного письма та унікальних стародруків XVII—XIX ст.

Духовно окрадені, українці йшли до Гончарової хати, як ідуть на прощу. Тисячі людей переродились тут, вперше запрагнули глибини свого правічного і незнищенного духу. Проникливе майстрове слово не лишало байдужим навіть того, хто йшов до нього з метою розвінчати і розбити. Не один посла-

ний відповідними органами виходив від Івана Гончара розгубленим. Садиба на мальовничому пагорбі Запечерки (так зветься місцина, де жив Іван Гончар) була осередком довершеної духовності. Тут гартували дух і сталили волю вірні сини України. Через школу Гончара пройшли Василь Стус, Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл, Олесь Гончар, Сергій Параджанов, Алла Горська, Леопольд Ященко та Лідія Орел, Микола Мушинка і ще багато інших, що доклали рук до побудови української державності.

У 1993 році на основі колекції Івана Макаровича Гончара був створений державний музей. А в 1999 р. Музей здобув статус Українського Центру народної культури. Очолює його син Івана Гончара знаний художник Петро Гончар. Довкола нього гуртується колектив працьовитих і небайдужих до справи людей. Проводиться наукова та фондова робота, ведуться дослідження сучасних проблем народного мистецтва, щорічно відбуваються Гончарівські читання (народознавчий форум), видаються наукові збірники та монографії, поповнюється колекція (нині вона налічує понад 15000 експонатів).

Щомісяця відбуваються змістовні вечори народознавчого клубу "Пам'ять роду". Гостинно зустрічає творча вітальня. Постійнодіюча виставка сучасного народного мистецтва, очолювана Іриною Садовою, вразить вас талантами сучасних народних майстрів. Експозиція виставки часто змінюється, але завжди вона лишається вишуканою, тому має вже й постійних відвідувачів.

Діють у Музеї надзвичайно цікаві майстер-студії з вишивки. Тут своїми знаннями та вміннями ділиться завсектором тканин, науковець, народний майстер Юрій Мельник.

А ще охочі можуть опанувати мистецтво писанкарства. Ним досконало володіє реставратор тканин Лариса Головня.

Багато гарних задумів у гончарівців. Готується театр фольклору та народного обряду. Розгортається експедиційна робота. Набирає обертів праця родинної школи: для дітей тут проводяться свята за народним календарем, а щосуботи відбуваються творчі заняття, на яких народні майстри передають дітям свої уміння.

Ще торік Український Центр народної культури розпочав збір спогадів про Івана Гончара. Видавничий відділ, очолюваний кандидатом історичних наук Ігорем Пошивайлом, готує мистецько-біографічний альбом та книгу спогадів про Івана Гончара. Музей просить відгукнутися усіх, хто мав щасливу нагоду бодай раз відчути переконливу силу його слова, побачити шедеври його хатнього музею. Ваші спогади та враження будуть дуже цінними для архіву Музею та майбутніх видань.

І.М.Гончар. Молодий Тарас Шевченко. Мармур. 1950 р.

Сьогодні ми пропонуємо читачам розгорнутий спогад вченого, педагога, громадсько-культурного діяча Миколи Мушинки. Цей знаний у світах україніст Словаччини не раз бував у садибі Гончара. Даруючи Музеєві двотомний біо-бібліографічний збірник "Колеса крутяться..." (фундація "Карпати", Пряшів, 1998 р.), він написав:

"Музеєві Івана Макаровича Гончара, установі, яка кувала мою національну свідомість у 1964—1965 роках.

Вдячний Микола Мушинка".

Науковий і творчий доробок М.Мушинки надзвичайно рясний і багатогранний. Автор 48 самостійних публікацій (книг, збірників, брошур) і понад 1000 наукових статей, він усе життя досліджує українську етнографію. Окрім того опублікував вагомі наукові праці з історії, мовознавства, літературознавства, мистецтвознавства, бібліографії тощо.

Талановитий студент професора Карлового Університету у Празі Івана Панькевича, Микола Мушинка згодом веде дослідницьку роботу у Пряшівському Університеті, одночасно викладає український фольклор та вступ до українського мистецтва. Він один із засновників Музею української культури у Свиднику. Був упорядником та головним редактором наукового збірника цього Музею.

Свою кандидатську дисертацію М.Мушинка присвячує досліднику фольклору Закарпаття Володимиру Гнатюку. Досконало вивчивши життя та наукові здобутки видатного українського етнографа, Микола Мушинка надрукував 4 книги і понад 40 наукових статей та розвідок про нього. А виявлені невідомі архівні матеріали, листи, особисті речі В.Гнатюка стали основою меморіального музею вченого у Велесневі на Тернопільшині. Цей музей оголошено одним з кращих меморіальних музеїв України.

До того ж, Микола Мушинка здійснював польові дослідження, був збирачем фольклору. Із власних записів він уклав кілька збірників фольклору словаків та українців. Понад 40 років є організатором фольклорного фестивалю.

Академік, доктор наук, надзвичайний професор Українського Вільного Університету у Мюнхені, Микола Мушинка щороку виступає на багатьох міжнародних конференціях, і завжди з іншою україністичною темою.

Відвідини громадського Музею Івана Гончара та особисте знайомство з ним мали неабиякий вплив на формування цієї непересічної особистості. Тож пропонуємо вашій увазі спогад Миколи Мушинки про Івана Гончара.

Київ

ЗУСТРІЧІ ІЗ ЗАСНОВНИКОМ ВИЗНАЧНОГО ЗІБРАННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ УКРАЇНИ

Микола Мушинка

Коли восени 1964 року мені, молодому аспірантові празького Карлового університету, вперше довелося побувати на стажуванні у Києві, я був глибоко розчарований, бо української мови, знання якої я приїхав поглибити в столиці України, майже не було чути ні в університеті, ні в Академії наук, ні у музеях, ні у бібліотеках, ні у магазинах, ні на вулиці... Ніде! Скрізь панувала російська мова. І мене переконували, що це вповні закономірний процес, що так воно має бути. "Дружба народів"... "Пролетарський інтернаціоналізм"... "Злиття націй"... Не одну лекцію довелося вислухати на ці теми.

— Якщо ти хочеш побачити справжню Україну і її національну культуру, — сказав мені Іван Світличний, — зайди в музей Івана Макаровича Гончара.

Те, що я там побачив і відчув, перевершило всі мої сподівання. Кожен квадратний сантиметр площі усіх кімнат та коридорів невеличкого будинку неподалік від Печерської Лаври був буквально завалений предметами мистецтва. На стінах від підлоги до самої стелі розвішані ікони, картини визначних художників (навіть

оригінал Т.Г.Шевченка), велика колекція т. зв. "народних картин", головним чином "мамаїв"; хрести, рушники, килими; на вузьких полицях та різьблених мережаних мисниках — художньо розмальований посуд, незліченна кількість кераміки та дрібних скульптур; на почесному місці повішено бандуру. Більшими скульптурами завалена підлога. Тут же й інші зарамовані картини, що для них не знайшлося місця на стінах. На столах і у вітринах далі народна кераміка, глечики, миски, дерев'яні ложки, виделки, свічники, старовинні книжки у шкіряних оправах, колекції писанок. У скринях народний одяг з різних областей України, рукописи, стародруки. Одних рушників понад тисяча. А всіх експонатів — кілька тисяч.

І серед цього багатства постать стрункого й бадьорого сивоголового дядька у вишиваній сорочці, який із захопленням розповідає групі учнів з Рівненської області про гетьмана Дорошенка, а й про "більшовицьку українізацію" 20-х років. Розповідає тихо, але переконливо, про те, як треба шанувати рідну мову, рідну культуру, вивчати свою історію. Його слухають немов біблійного пророка... Одні відходять, інші приєднуються до групи, а Іван Макарович нікого без доброго слова не відпускає зі своєї хати. Я ніяк не можу відійти, хоч знаю, що стримую господаря від праці. Після вступного слова він відходить, залишає нас самих, потім знов повертається... А я так і не можу податися на вихід. Милуюся кожним глечиком, кожною писанкою. Все можу взяти в руки, помацати...

Увечері прийшли студенти — україністи Київського університету. До них долучилися закарпатці. Знов чергова лекція Івана Макаровича. Він включає магнітофон і з репродуктора звучить чарівний голос кобзаря, здається, Єгора Мовчана, який виконує козацьку думу "Невільницький плач". У хлопців сльоза на очах. Далі він говорить про колядки, цей старовинний жанр української культури. Розповідає, як він сам в молодості ходив на колядування.

— А чому б і вам не відновити оцю традицію? Сьогодні вас би приймали в хатах, навіть у столичному Києві, не гірше, ніж нас п'ятдесят років тому. Не соромтеся свого!

— Та й справді, чому б нам не вивчити колядки і на Новий рік (про Різдво тоді ще й не згадували) не піти хоча б по хатах своїх друзів і знайомих? Давайте підемо! — і тут же почали домовлятися, кого взяти в групу колядників, хто буде "березою" тощо.

Потім розмова пішла про літературу. Розпочалася жвава дискусія, яка в цьому храмі мистецтва звучала якось особливо. Ми почували себе немов у святині, де все має свій порядок і де невільно аби про що балакати, а лише про "святі речі". Щоб "злитися" з цим прекрасним середовищем, дівчата, заохочувані господарем, повдягалися в українське вбрання — в ті ж "експонати", я — в оригінальний одяг запорозького козака. Хтось заспівав, хтось вірша зачитав, хтось патріотичну промову виголосив. Виник прекрасний імпровізований вечір, який тривав до пізньої ночі.

Після того я відвідував музей Івана Макаровича ще неодноразово, завжди з іншою групою, і в гуртожиток повертався духовно збагачений. Бував я там у товаристві Володі Дроб'язка, Федора Моргуна, Надії Світличної, Леопольда Ященка, Каті Підпалої, Емми Білаш та багатьох інших.

Іван Світличний казав правду: тут я відчув справжню Україну. Вплив музею на молодь тоді, в середині 60-х років, був величезний. Він проявлявся не лише в думанні молодих людей, але й у їх поведінці: хлопці почали козацькі вуса запускати, дівчата — в кожушках ходити, відновлювати стародавні традиції. Саме звідти, як я довідався, вперше вирушили колядники з вертепом і звіздою по вулицях Києва ще на початку 60-х років. Пізніше молодь з ініціативи Івана Макаровича відновила обряд засівання, веснянок, купальських звичаїв, обжинок. Саме тут виникла ідея заснувати хоровий колектив "Гомін", з метою відродження й популяризації української пісні. Любов до мистецтва і народної пісні Іван Макарович прищепив і своєму синові Петрові — талановитому художнику й бандуристові. Немалий вплив він мав і на зміцнення любові до народної пісні у співачки Ніни Матвієнко, яка згодом стала дружиною Петра.

Хвиля захоплення народними традиціями перекинулася з Києва в міста і села цілої України. Музей Івана Гончара спричинився до значного духовного відрод-

ження України. Експонати, лекції та розповіді Івана Макаровича відкривали людям очі на багатство української культури. Цей домашній музей в умовах Сусловсько-Брежнєвських часів виконував роль, якої не виконував жоден державний музей України і жодна інша інституція.

Ясна річ, що екскурсії, число яких постійно збільшувалось, втомлювали господаря, відривали від творчої роботи. Згодом він тексти свого вступного слова наговорив на магнітну стрічку. Отак відвідувачі могли чути голос Івана Макаровича і без його присутності. Сам він приймав відвідувачів лише у визначені години.

Слід підкреслити, що Іван Макарович не брав за вхід до музею ніяких грошей. Вхід був безкоштовний і відкритий для кожного в будь-яку годину. В часі його неприсутності відвідувачів пускала його господиня.

Неважко здогадатися, що "органи" посилали туди і "своїх" людей, а їх враження напевно відрізнялися від вражень більшості відвідувачів, не кажучи вже про інформації, що їх вони подавали вищому начальству.

Повернувшись до Пряшева, я опублікував у ж. "Дружно вперед" (1965, № 3, с. 25—26) захоплюючий репортаж про відвідини музею І.М.Гончара з кількома фотографіями. В репортажі був і такий абзац:

"В будинку Івана Макаровича часто збирається молодь. І в той вечір зустрілось тут чоловік десять, переважно студентів. Кількома словами Іван Макарович розповів про значення українського народного мистецтва, його місце в історії слов'янської культури, про потребу збирати і зберігати шедеври народного духу. В оточенні українських музейних експонатів його слова звучали надзвичайно переконливо. Почалась жвава бесіда. Запитанням не було кінця. Найчастіше відповідали на них самі ж студенти. Двоє з них зачитали свої вірші і зараз відбулось їх обговорення. Розмова перейшла на сучасну українську поезію взагалі. Як писати? Про що писати? Чому молоді більше подобаються вірші Симоненка, Вінграновського, Ліни Костенко, Драча, Павличка, а застарілою здається поезія "старших"? В отакій щирій, невимушеній атмосфері пройшов той імпровізований вечір. Опівночі ми попрощались з нашим гостинним господарем".

Коли я влітку 1965 року приїхав до Києва на чергову консультацію, перша моя дорога вела до хати-музею Івана Макаровича.

— Голубе, що ти наробив?

— Що сталося? — не розумію.

— Та з-за цієї твоєї нещасної статті мене весь час трусять, викликають в "органи", розслідують, випитують, обшуки роблять, музей хочуть закрити, а експонати вивезти.

— Але ж в статті ніякої крамоли нема, — захищаюся я. — Все це правда.

— Та ти, голубе, не знаєш нинішніх наших обставин. В нас правди не вільно писати! Вони (показав пальцем угору) саме правди найбільше бояться. І мій музей вони хочуть знищити тому, що він правдивий, український.

Я все це не розумів.

— Досі я їм твердив, що до мене люди приходять, подивляться на експонати і відходять. А ти чорним по білому написав, що в мене літературні вечори відбуваються... "Ми знаємо, які це вечори, про що там говорять і які вірші читають! — кажуть вони. — У Мушинки це ясно написано! Хто вам дав право проводити такі вечори? Ви відриваєте молодь від науки і від роботи в комсомолі і "Сучасну українську поезію" вони нехай в університеті вивчають, а не у Вас!"

Мені жаль стало Івана Макаровича. Хотілось піти на найвищі місця — кричати, протестувати, захищати ні в чому не винну людину.

— Залиш, голубе, ти їх не переконаєш. Кого вони хочуть знищити, то знищать! Це ж мафія! В них правди не докопаєшся. Краще на себе уважай! Бо й такі як ти для них небезпечні!

На прощання він поцілував мене і за цю мороку, яку я йому спричинив, подарував мені прекрасну скульптуру Устима Кармалюка з автографом усередині: "І.Гончар на згадку Миколі Мушинці, 1965 р." Той Кармалюк у сорочці-вишиванці і зараз, коли я пишу оці рядки, суворим поглядом дивиться на мене.

Коли мене в грудні 1965 року затримали на кордоні в Чопі (з рукописом І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" та іншим "самвидавом"), працівники КДБ, що прибули у зв'язку з тим із Києва, протягом кількох днів чи не найбільше питали мене про Івана Макаровича та його музей, пере-

конуючи мене, що це небезпечний злочинець, який під прикриттям етнографічних чи історичних експонатів засіває в серця молоді націоналізм та ненависть до "старшого брата" — росіян. Це ж він "духовний батько" дисидентів — найзапекліших антирадянських елементів, це в його хаті відбуваються конспіративні зустрічі ворогів радянської влади на Україні... Мої "аргументи", що Іван Макарович — ветеран вітчизняної війни, член партії, заслужений діяч мистецтва УРСР, прекрасний скульптор і чесна людина — їх не переконали.

— Який же він комуніст, коли він церкви рятує, шоб до них люди ходили Богу молитися, святі ікони по стінах розвішує і, мабуть, сам до них поклони б'є, одних гетьманів з глини ліпить. А Брежнєва в його музеї нема! А невже ж Леонід Ілліч зробив для нашого народу менше, ніж якийсь гетьман? Мені стало моторошно та сперечатися не мало сенсу, тим паче, що я і сам одною ногою (якщо не обома) в криміналі стояв.

Івана Макаровича не арештували. Як не як він ветеран Вітчизняної війни, нагороджений орденами та медалями, між якими є і медаль "За відвагу", здобута під Курською дугою. Він — автор кількох пам'ятників, що стоять у різних містах України. Та й безпосередніх "доказів" про його "антирадянську" діяльність не було, бо ніхто із заарештованих українських патріотів ні під час слідства, ні на суді його не видав і не зрадив. Серед шістдесятників Іван Макарович користувався незаперечним авторитетом. Сказати про нього погане слово — дорівнювалося зраді національної ідеї.

Та все ж таки із партії його вигнали. А виключення з партії тоді було гіршою карою, ніж ув'язнення. Ні Спілка художників, ні жодна інша організація не купували його твори. Лише зрідка давали йому "громадські замовлення". В усіх музеях і галереях Радянського Союзу стягли його твори з експозицій і заборонили йому виставлятися. Ім'я І.Гончара не сміло з'являтися друком навіть під репродукціями його власних скульптур-пам'ятників, які публікувалися зокрема у краєзнавчій літературі.

Свій приватний музей І.Гончар захистив з великим зусиллям. Його не ліквідували, однак заборонили в ньому проводити "колективні акції". Та в тому часі мало хто відважився відвідати хату людини, що втратила "довір'я партії". В листах до своїх київських друзів я час від часу питав про долю Івана Макаровича. Вони не відповідали. Боялися. Його цькували, переслідували, намагалися знищити морально і матеріально. Та він не здавався. Признаюся, і я перестав листуватися з Іваном Макаровичем. Не тому, що повірив органам безпеки, а по простій причині — щоб не шкодити йому у тій і без того скрутній ситуації.

Тодішні партійні та державні органи вирішили "ліквідувати" Івана Макаровича Гончара не гучним процесом, не гонитвою у пресі, а... мовчанкою. Це чи не найжорстокіша зброя радянської системи: була людина, про неї говорили, писали, нагороджували, давали можливість реалізуватися... І раптом ні з того, ні з сього її немає. Наказ зверху — таке і таке ім'я не сміє з'явитися в пресі. Радянська система має багато недоліків і прогалин, однак в цьому вона досконала. Наказ згори — закон. За його порушення — звільнення з роботи. Це добре знає кожен "начальник". А якщо про людину не пишуть, і вона сама не дає про себе знати (бо не може і не сміє), її через пару років забувають, вона "списана" з історії.

І.Гончар потрапив саме до такої категорії людей. Якщо у першому виданні "Української радянської енциклопедії" була про нього окрема стаття, навіть з репродукціями двох його творів (1960, т. 3, с. 360), то з другого видання УРЕ (1979) його ім'я викреслено. Немає його в жодному іншому довіднику, навіть у такому як "Словник художників України" (1973), де є і третьорядні художники. А заслуженого діяча мистецтва УРСР І.М.Гончара (звання його не позбавили) немає.

Не кожен митець витримав би таке психічне напруження, отакий терор і явну дискримінацію людини. Не один в таких обставинах психічно зруйнувався, перестав працювати (навішо, коли в люди не пускають?). Не один прийшов з каяттям, мовляв, помилявся, визнаю помилки, помилуйте, я конкретною працею хочу їх виправити...

Іван Макарович цього не зробив. Знаючи, що правда на його боці, він і надалі

їздив по Україні — збирав, записував, замальовував, "просвіщав" і заохочував до роботи інших. Дома, зачинившись у стінах своєї майстерні, він творив. Творив дуже інтенсивно і завзято, незважаючи на те, що його не друкували, не виставляли і свідомо ігнорували.

Не можна сказати, що його залишили у спокої. За ним і надалі уважно стежили. Переконували, щоб він відмовився від свого музею, здав експонати у державні музеї (де би їх напевно знищили, якщо не навмисне, то з-за браку місця для їх зберігання, як це часто бувало). Та і на це він не пішов.

Оцінюючи цей період, Іван Макарович в одному із пізніших листів до мене писав: "Мій домашній музей народ назвав Духовною Академією, яка відкривала людям очі на багатство нашої культури, якій світ дав найвищу оцінку. Безумовно, нелегко мені довелося це робити. Я повсяк день піддавав своє життя ризику, бо за мною повсякчасно стежили різні агенти як за злочинцем, яких я називав відьмолонами. Адже я робив усе по радянській конституції, виховував у відвідувачів радянський патріотизм, любов до рідної культури і наших історичних традицій. Я жив по Шевченківському заповіту "Караюсь, мучуся, але не каюсь".

І саме ця кришталева чесність, прямолінійність і безкомпромісність колола очі "власть імущим". За варварство, якому важко знайти аналогію в цивілізованому світі, можна вважати спробу в нічну годину знадвору запалити майстерню І.Гончара. Лише щасливим випадком пожежу вдалося своєчасно загасити.

Іван Макарович і надалі їздив по Україні, збираючи експонати й активізуючи діяльність осередків Українського товариства охорони пам'яток та культури, створеного з його прямої ініціативи 1966 року. Своїм авторитетом, який у населення та творчої української інтелігенції (не "номенклатури" та партапарату) був і, наперекір дискримінації, великий, він спричинився до створення не одного українського музею просто неба — у Києві, Переяславі та інде. З ним радилися і до його голосу прислухалися. Його домашній музей став прикладом для заснування подібних музеїв в інших містах і селах України.

Коли в 1984 році після двох десятків років "заборони" я знов відвідав Київ (лише на пару годин, їдучи з сім'єю по путівці "Інтуриста" в Одесу, бо інакше не можна було), я завітав і до садиби Івана Макаровича. Навчені досвідом (контроль листів і підслуховування телефонних розмов), ми його не попередили про наш візит. Івана Макаровича ми знайшли в його саду на високому дереві, де він пилкою відрізував сухі галузки. В музеї було все, як і двадцять років тому. Правда, експонатів стало набагато більше. Та і його власних творів прибуло нівроку, не лише скульптур, а й живопису.

— Ну, Іване Макаровичу. Ви цих майже два десятки років цькування і переслідування не промарнували. Навряд чи на Україні знайдеться скульптор, який би міг похвалитися отаким доробком!

— Та це не все. Сідай!

Я сів, а він поклав переді мною великий том на обкладинці якого стояло: Історико-етнографічний мистецький альбом "Україна та українці"! Кожна сторінка цього оригінального альбома — це неповторний художній твір. В ньому чергуються фотографії із замальовками архітектурних пам'яток та етнографічних матеріалів. Тут і пам'ятники історії, що мають національний характер; і різні типи хат, церков, вітряків, водяних млинів, громадських та господарських будинків; і орнаменти та вишивки, головним чином — рушники, писанки, і музичні інструменти, і гончарні вироби (зокрема кухонне начиння), і різьба по дереву, і сільськогосподарське знаряддя, і транспорт, і зарисовки козацького побуту, портрети українських гетьманів, зображення славних історичних подій. На пожовклих фотографіях (деякі ще з дожовтневого періоду) — селяни, робітники, учителі, студенти, письменники, артисти, визначні діячі культури, політики, козацькі могили; на колективних фотографіях хорові капели, драматичні колективи, учасники зібрань і з'їздів, чимало сімейних фотографій. І все це упорядковано за географічним принципом так, що кожному регіону, містові, інколи навіть селу присвячено один аркуш альбома.

Під кожним малюнком каліграфічно виконане пояснення. Текст починається із "золотої літери", як у староукраїнських рукописних пам'ятках. Кожна сторінка тут бук-

вально набита матеріалами. Виникає враження, що автор, як у своєму приватному музеї, і тут дорожить кожним квадратним сантиметром площі, намагаючись використати аркуш паперу якнайраціональніше.

Я не приховую свого захоплення. А господар дивує мене дальшою заявою:

— Та це лише "Загальний" том мого альбома. А таких томів у мене шістнадцять. Кожен присвячений іншому регіону чи області. Лише Києву і Київщині я присвятив чотири томи.

І викладає їх на стіл. Тут все в тому ж "стилі": вгорі назва хутора, села чи міста, далі чергування малюнків з рідкісними фотографіями. Все упорядковане зі смаком, любов'ю, а й з якимось неприхованим побоюванням, що все це вже зникло або зникає на наших очах. Я відкриваю один з альбомів, присвячених Києву. Тут десятки діячів української культури, історичні пам'ятники архітектури, включаючи і ті, які були варварськи знищені радянською владою в мирний час. Це звинувачення тоталітарної комуністичної системи, яке не вимагає коментарію. А такі пам'ятники — жертви сталінського терору – розсіяні по цілому альбомові. На ці знищені шедеври українського мистецтва не можна дивитися без хвилювання. Автор змушує читача задуматися, ніби хоче устами великого Шевченка сказати людям:

Ось де, люди, наша слава,
Слава України!

Ці альбоми адресовані не науковцям (хоч мають і неабияку документальну цінність), а широким масам. Автор ними хоче розбудити своїх земляків із сна байдужості, сказати їм: "Дивіться, люди, яке багатство знаходиться навколо вас, а ви цього не помічаєте!".

Мені було ясно, що радянська влада цих матеріалів ніколи не видасть не лише тому, що їх автором і упорядником є опальний дисидент, а й тому (а може саме тому), що це українські матеріали, а влада (номенклатурний апарат на чолі із Щербицьким) усе українське і по сей день вважає націоналістичним чи навіть "буржуазно-націоналістичним".

Пригадується історія з колективною працею "Українці. Історично-етнографічна монографія", що над ним у 50-х роках інтенсивно працював цілий колектив працівників Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР — понад тридцять людей, під керівництвом Максима Рильського та К.Г.Гуслистого. В 1959 році працю було здано до друку і навіть надруковано нормальним друком формою т. зв. "макету": для "внутрішнього вжитку" — у 500 нумерованих (!) примірниках. Це прекрасна 830-сторінкова (!) книжка (94, 1 арк.), багато ілюстрована, з двадцятьма кольоровими вкладками. Хоч написана вона з "марксистсько-ленінських позицій" 50-х років, вона містила багато фактичного матеріалу, який є свідченням самобутності українців та їхньої культури. Саме заради того партійна цензура забракувала її як "буржуазно-націоналістичний твір". Всі примірники за списком було стягнено від людей, значну частину з них знищено. Один примірник ніби зберігся у спецфондах Бібліотеки АН УРСР, однак мені його навіть як науковому аспірантові-стажистові АН УРСР, який мав спеціальний дозвіл і користався певними привілеями, цю книжку не позичили. Мабуть, боялися, щоб я від неї не підхопив "буржуазний націоналізм". Правда, пізніше я встановив, що не всі "рецензійні" примірники були повернені. Один з них потрапив і до мене...

Отже, якщо історично-етнографічна монографія "Українці" реномованих спеціалістів АН УРСР зустрінута з таким недовір'ям, і її досі тримають під сімома замками, то що можна очікувати від рецензентів рукопису Історико-етнографічного мистецького альбому "Україна та українці", створеного автором, що втратив "довір'я партії"?

Через два роки я з дружиною і синами знову відвідав музей Івана Макаровича Гончара (цього разу ми їхали по путівці "Інтуриста" в Ялту). Ми знайшли його в радісному настрої.

— Бачите, які величезні зміни пройшли у нашому суспільстві! Все оживає, все відроджується. Мене збираються реабілітувати і навіть персональну виставку моїх робіт збираються влаштувати. Компетентні люди і в альбом заглядали. Кажуть: "Конче треба видати!"

Він був явно задоволений, зворушений і навіть захоплений усім, що діється навколо нього:

— Хто би подумав, що ми доживемо до таких днів! Треба кувати залізо, поки гаряче, бо така нагода може не повторитися. Будити національну свідомість і національну пам'ять, яку протягом багатьох десятиліть в нас намагалися витерти із мізків. Та не витерли.

— Щодо персональної виставки, він був трохи скептичний.

Все це поки що вилами по воді писане. Обіцянка ще не виставка. Її можуть відкликати у день перед відкриттям. Такі випадки у нас бували не раз. Та все ж таки я до неї готуюся.

Перша персональна виставка художньої творчості Івана Макаровича Гончара, що відбулася у виставочному залі Спілки художників України у січні — лютому 1988 року була його життєвим тріумфом. Люди стояли в чергах, щоб потрапити на цю оригінальну виставку, на якій було представлено понад триста його творів різних жанрів і періодів творчості: скульптурні портрети, проекти пам'ятників, історичні твори, живопис, графіка. Оригінальними були яскраві етнографічні сюжетні картини, виконані темперою, які безпосередньо нав'язують на український народний стиль, але й численні берельєфи та твори малої скульптури.

Про виставку писали, її показували по телебаченню, говорили по радіо. Автор ще вчора засуджений властями на "довічне забуття", раптом став національним героєм. Мабуть, немає на Україні журналу, який би не публікував статті про І.М.Гончара, інтерв'ю з художником, його статті та репродукції творів. Зокрема, тепло писала про нього "Літературна Україна", "Україна", "Пам'ятки України", "Народна творчість та етнографія", а також т. зв. "незалежна" преса.

Виставку було повторено і в кількох інших місцях, і скрізь вона тішилася неймовірною приязню публіки та художньої критики.

Нові потоки людей потекли до хати-музею Івана Макаровича. За тридцять років існування музею, його фонди зросли на десять тисяч одиниць збереження. Відвідало його кілька десятків тисяч людей різного віку, національності й державної приналежності. Відгуки гостей становлять одинадцять товстих томів, їх основний зміст — захоплення музеєм, особою та творчістю його засновника і власника.

Треба сказати, що за тридцять років ні держава, ні жодна інша установа не дали бодай жодної копійки на утримання цього оригінального приватного музею. Треба було мати неабияку громадську мужність і витримку, щоб в умовах духовного терору й переслідування вберегти його від знищення.

Демократизація радянського суспільства спричинилася і до реабілітації Івана Макаровича Гончара. Вже в другій половині 80-х років його ім'я почало з'являтися у пресі. В 1989 році його було нагороджено Державною премією УРСР ім. Т.Г.Шевченка, а 27 січня 1991 року, до 80-річчя від дня народження, йому надано звання Народного художника України, а Міністерство культури нагородило його медаллю "Відмінник народної освіти". З цієї нагоди в актовому залі Спілки художників України відбувся величавий вечір-концерт, приурочений славному ювілеєві людини, яка ціле своє життя присвятила збереженню і розвиткові національної української культури.

Ще раніше Український фонд культури взяв на себе обов'язок поряд з теперішньою його домівкою побудувати хату-музей Івана Гончара. Цю ідею підтримала вся українська громадськість. На рахунок побудови нового музею полилися гроші з усіх кутків України та з-за кордону. Від того часу минуло два роки, а справа побудови нового музею не рушила з місця ні на крок. Все залишилося обіцянкою.

Навесні 1990 року я відвідав хату-музей Івана Макаровича знову. Хотів привітати його з перемогою і заслуженою славою. Сподівався, що застану його усміхненим і щасливим, яким він завжди бував, коли добру справу виконав. Та знайшов я його сумного-пресумного над громаддям черепків.

— Що сталося, — питаю?

— І не питай, голубе! Подивися, що залишилося із моїх скульптур, що стояли в саду перед хатою — Гонта, Залізняк, Богдан Хмельницький, Довбуш. Їх на черепки розтрощили.

— Хто?

— Вони! Вандали, що ненавидять українську культуру. Вночі напали на мій сад і розтрощили все. Ще щастя, що у музей не дісталися.

— Як же так? Так напроти Вашої хати, буквально кілька десятків метрів звідси є пост міліції, що охороняє Пагорб Слави. Невже ж вони нічого не чули?

— Хто його знає? Вони берегли виключно свій об'єкт. Може чули та мовчали. А може їм було наказано не втручатися...

Іван Макарович склеював черепки в одне ціле, як це роблять археологи. І під його чарівними руками ожила постать Максима Залізняка. Шкода, що йому вдалося реставрувати лише цю одну скульптуру. Інші – бездушні варвари знищили так досконало, що їх не змогли реставрувати навіть чарівні руки Івана Макаровича.

— А де запорука, що вороги української культури не посягнуть і на Ваш музей, на його дорогоцінні експонати?

— Запоруки немає, однак мій музей зараз молодь ночами охороняє. Не дадуть знищити.

— А яка доля Вашого альбому "Україна та українці"? — питаю, щоб перевести розмову на більш приємну тему. — Тепер, коли Ви повністю реабілітовані і стали національним героєм, напевно, видавництва змагаються, щоб видати отаку цінну працю.

— Були і з "Мистецтва", і з "Наукової думки" і з інших видавництв. Охали й ахали від захоплення. Мовляв, і прекрасне, і потрібне, і цінне. В історію увійде. Але справу з місця не зрушили. Немає паперу. Немає поліграфічної бази. Немає грошей на видання. Недавно приїздили до мене з Канади. Навіть кольорові репродукції з усього матеріалу поробили. Кажуть, що кафедра українознавства Торонтського університету за цю справу взялася. Може, їм вдасться видати мій альбом.

Я звернувся до завідуючого цією кафедрою проф. Павла Магочі. Він підтвердив охоту видати друком альбом І.М.Гончара і навіть попросив мене написати до нього передмову. Та на друк і у Канаді потрібні немалі гроші, а їх поки що немає.

Хоч справа приміщення для музею І.М.Гончара та видання його альбома поки що не вирішена, не можна сказати, щоб все стояло на місці. Нового звучання набули обидві ці справи на початку 1991 року у зв'язку з 80-річчям від дня народження Івана Макаровича, коли його було нагороджено високими нагородами. Тоді про Івана Макаровича знов заговорила вся Україна, наново піднявши питання побудови його музею і видання альбома.

1 березня приватний музей І.М.Гончара та його майстерню відвідав голова Верховної Ради УРСР Л.М.Кравчук разом з головою Комісії з питань культури України та заступником голови Ради міністрів УРСР Комісаренком. Вони були глибоко зворушені всім баченим і пообіцяли якомога скоріше вирішити питання з приміщенням для музею.

Будемо сподіватися, що невдовзі це пекуче питання буде позитивно розв'язане і приватний музей І.М.Гончара, який протягом трьох десятиліть був кузнею національної свідомості, стане загальноукраїнською установою, своєрідним мостом між традиційною культурою минулих епох та її майбутнім розвитком у Вільній Суверенній Українській державі.

* * *

Іван Макарович Гончар — скульптор, живописець та етнограф. Народився 27 січня 1911 року у багатодітній селянській сім'ї (десять душ) в с. Лип'янці Чигиринського повіту (нині Шполинського) на Черкащині. Після закінчення лип'янської семирічної школи (1919—1927), він навчався у Київській художньо-індустріальній школі (1927—1930), де здобув перші основи образотворчого мистецтва у педагогів Юхима Михайлова (живопис), Карпа Трохименка (рисунок) та Володимира Климова (скульптура). На формування світогляду І.Гончара мав вплив його земляк М.Б.Коросташ, педагог-музикант, який привіз його до Києва на навчання і поселив на своїй квартирі. В Києві Івану Макаровичу поза художньо-індустріальною школою часто доводилося слухати лекції С.Єфремова, М.Грушевського, В.Чахівського та ін.

1930 рік був роком кінця т. зв. "більшовицької українізації" на Україні. І.Гончару після закінчення художнього технікуму з

певних причин не вдалось поступити в художній інститут, що було його давньою мрією. Він вирішив здобути вищу кваліфікацію на ділянці сільського господарства. В 1931—1938 роках, тобто в період штучного голоду, примусової колективізації та планового нищення пам'яток української архітектури, він навчався у Київському інституті агрохімії та грунтознавства. На власні очі бачив страхіття тоталітарної системи, що його пізніше було названо "культом особи Сталіна".

Певну рівновагу він знаходив у мистецтві, головним чином у скульптурі, що від початку 30-х років стала основним видом його художніх уподобань. У середині 30-х років його скульптури почали з'являтися на художніх виставках. ("Шота Руставелі", "Матрос з Аврори" та ін.). В 1939 році на Республіканській виставці, присвяченій 125-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка значну увагу глядачів і критики привернула його скульптура "Тарас-водоноша"(1939).

Ще на початку війни він зголосився добровольцем на фронт, брав участь у багатьох бойових операціях на Україні і в Західній Європі. Був поранений і нагороджений орденами та медалями. Кінець війни застав його в Австрії, де поновилася творча робота офіцера І.Гончара. Його фронтові зарисовки та портрети солдатів, поруч з якими він воював, — є своєрідною хронікою воєнних років. Деякі з них стали основою його повоєнних скульптурних творів: "Гранатометник" (1945), "З поля бою", "Побратими" (1946). У перші післявоєнні роки він створив серію скульптурних портретів: О.Гончара, В.Сосюри, А.Малишка, Н.Корсуня, І.Кожедуба та ін. Найбільшу славу принесла йому скульптура "Молодий Тарас Шевченко" (1940), яку закупила Третяковська галерея у Москві.

Іван Макарович створив і кілька монументальних скульптур, з яких на увагу заслуговують його пам'ятники: "Переяславська рада" (Переяслав, 1954), "Іван Гонта"(Гонтівка Вінницької обл., 1973), "Степан Васильченко" (Інча, 1978). В м.Яготині Київської області він створив перший на Україні пам'ятник молодому Шевченкові (1973). На 60-ті роки припадає серія

І.М.Гончар. Винищувач танків. Глина. 1945.

історичних портретів: І.Гонта (1950), М.Кривоніс (1962), І.Сірко (1963), М.Залізняк (1965). В цей же період у його доробку з'являються жанрові скульптури: "Любов" (1954), "Зустріч Т.Г.Шевченка з сестрою Яриною" (1962). За багатогранну діяльність йому дано звання "Заслужений діяч мистецтв УРСР" (1960).

На початку 60-х років він заснував приватний історично-етнографічний музей, в якому зосередив тисячі експонатів із всіх кутків України. У 1966 році з його ініціативи створено Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Був членом його президії та головою мистецької секції. Патріотична діяльність І.М.Гончара стала причиною його постійних цькувань і переслідувань з боку партійно-бюрократичного апарату, який планомірно нищив українську культуру. Врешті-решт його було виключено з партії. В 1971—1985 роках він створив 16 томів історико-етнографічного альбому "Україна та українці". Етнографічний характер мають також його численні картини, присвячені українським народним звичаям та народному одягу окремих регіонів України.

У 1988 році його реабілітовано, у 1989 році нагороджено Державною премією УРСР ім. Т.Г.Шевченка, а 27 січня 1991 року в ювілейний день 80-річчя від дня народження І.М.Гончару присвоєно звання "Народного митця України".

Пряшів, Словаччина

НЕВІДОМА КЕРАМІКА МИХАЙЛА ЖУКА

Ольга Школьна

М.І. Жук. *Керамічна тарілка (прибл. 1928 р.), приватна збірка С.З. Лущика, м. Одеса.*

Творчість художника і графіка Михайла Жука (1883-1964) — добре відома фахівцям. Однак поза увагою мистецтвознавців лишилася праця Жука-кераміста, майстра орнаменту і декору, видатного вчителя, що зростив цілу плеяду прикладників (у тому числі й Олександра Сорокіна — "батька українського повоєнного фарфору").

Передісторія звернення відомого українського художника Михайла Івановича Жука до оформлення кераміки досить сумна...

"Наприкінці 1929 року [Жук – *О. Ш.]* <...> *делегат* <...> на всесоюзному з'їзді "І.З.О." робітників у Москві, де його обрано членом до Центрального Бюро (при Ц.К. спілки) "І.З.О." робітників"[1]. Майстра висувають на звання заслуженого діяча мистецтв[2]. 4 червня 1930 року Михайло Іванович в Харкові, в приміщенні Асоціації Художників Червоної України святкував 25-річчя своєї творчої діяльності[3].

Того ж року Юхим Михайлів, товариш Жука по АХЧУ, написав першу монографію про митця.

Можливо, гучний ювілей занадто привернув увагу до Жука або спрацювали інші фактори — одначе він стає мішенню для наклепів. Його звинувачують у формалізмі й націоналізмі, і невдовзі, у лютому 1931 художника заарештовують. Перебування під арештом тривало приблизно три місяці[4]. Ймовірно, життя митцю врятував Максим Горький, який на той час був дуже впливовий у певних колах і приязно ставився до Жука.

Після "перебудови" мистецьких організацій у 1932 році, Жук присвячує себе кераміці, яка стає справою його життя...

Світогляд Жука-кераміста брав свій початок від синтетичного світовідчуття модерну, в лоні якого сформувалася і своєрідна "рослинна" мова художника, широко використовувана саме в декоративно-ужитковому мистецтві. Відгомони стилю відлунювалися у творчості митця протягом усього життя, надалі художня мова майстра збагатилась ідеями авангардного мистецтва. Любов до народного була ще одним пластом розуміння творчості для художника — декор кераміки не був винятком у цьому зв'язку.

Жук звертався до кераміки епізодично декілька разів (1908, 1928-1929), доки не зупинився на ній остаточно — 1933-1957 роки.

Він закінчив Краківську Академію Мистецтв у 1904 р., а вже 1908 р. датуються перші його композиції для оздоблення керамічних ваз. Очевидно, до кераміки, не як майстер форми, а як автор "проектів ескізів" розписів керамічних виробів, Жук приступає вже у свій "польський" період.

Одначе, Ю.Михайлів пише: "З квітчастим пейзажем [панно — *О. Ш.]* "Казки" асоціюються ще дві попередні праці художника 1908 року — композиції для оздоблення майолікових ваз. Чернігівський аматор-гончар Огієвський-Охотський виконав на двох своїх великих вазах орнаментальні окраси за проектом[5] М.Жука, правда без його безпосереднього догляду. <...> У пізніших композиціях для керамічних виробів спостерігаємо цілковите ув'язання їх з матеріалом, повний контакт форми з орнаментом. <...> Для таких форм, як глечик, ковбушка, М.Жук удало використовує візерунок писанки, перетво-

ривши його для більшого маштабу, і досягає цікавих наслідків. Пластичність і закономірна будова орнаменту писанки цілком може бути припасована до сферичної керамічної поверхні посуду"[6]. Ю.Михайлів додає, що останнім часом (тобто перед написаням монографічної статті — 1930 р.) Жук створив безліч керамічних творів та проектів до них, які майже не збереглися.

Як ми вже згадували, майстер починав свій шлях у кераміці, саме з композицій для декору майолікових ваз. Імовірно, майоліка була для Жука тим пластом "праукраїнського", яким були для його ідейного вчителя С.Виспянського дерев'яне різьблення інтер'єрів, орнамент і вітражі. І відгомони синтетичного за своєю природою модерну (які надихали Жука протягом всієї його творчості), стилю, що не був байдужим до цього матеріалу, могли даватися взнаки.

Тут можна згадати творчі пошуки Михайла Врубеля, якому імпонували плавке перетікання форми в майоліці, блиск глазурованої поверхні, що віддзеркалює світло й народжує тіні, стримані контрасти чистих кольорів. З Врубелем Жука єднає і любов до відтінків синього, — він "тяжів до однотонних, монохромних кобальтових композицій"[7], що, можливо, корінилися у засвоєнні модерном досягнень східного, особливо китайського мистецтва[8].

Жук розумівся на народній творчості, вболівав за відродження національного орнаменту, шанобливо ставився до традиції. Ще під час навчання в Кракові він виконав портрет відомого археолога, етнографа, мистецтвознавця М.Біляшівського (1903 р.) на тлі українського килима. Узору притаманні риси українського народного мистецтва, з чого неважко зрозуміти, що Жук добре знав історію художніх традицій рідного народу. Саме в цей час митець наполегливо вивчав українську орнаментику, знову-таки за прикладом свого вчителя Станіслава Виспянського, який збирав і досконало знав польський народний орнамент, використовував його в своїх портретах, вітражах та розписах.

Портрет М.Біляшівського створений не випадково — Жук часто звертався до музею[9], яким той керував, оскільки у фондах його була чимала збірка килимів, вишивок, писанок та різьби[10].

Пізніше майстер писав: "...Зразки народної творчості..., матеріали з народної творчості повинні бути основою при вивченні, навчанні і вихованні молодих художників. Всі види мистецтва завжди і всюди тоді тільки були міцні, коли вони брали початок з джерел народної творчості"[11].

Глибоко аналізуючи народну творчість, Жук навіть створив власні рекомендації стосовно складання орнаменту: "Треба полишити артистові в стороні, натурально на хвилину той первовзір, а підхопити тільки спосіб, характер, розумінне і нашу мову у східній річи. *Лише* от сього не буває... Скілько я не бачив української орнаментики, то всюди сучасний артист брав цілком народній мотив, а не народню творчість, а спосіб завсігди нехтував, переоблював по-свойому. Я розумію тут народній мотив так, що він складається по більшости з чужих [східних] елементів, а лише спосіб продукції свій"[12].

Народні традиції у поєднанні з рисами мистецтва модерну й аванґарду стали основою стилістики ранніх ужиткових творів Жука, датованих 1928-29-ми роками. В цей час митець створював проекти ескізів та ескізи оформлення тарілок, вазочок (ваз), глечиків (глеків), кашпо, кухлів, цукерниць, чашок, циліндричних ваз. Розмаїтість форм вказує на діапазон пошуків Жука стосовно співвідношення форми і декору. Однак серед готових виробів художника цього періоду, які ми знаємо, існували лише тарілки, виконані майстром від початку до кінця, і, можливо, ще глечик, експонований на виставці АХЧУ 1930-1931рр. Цей факт свідчить, що Жук у формі не працював, він міг бути на той час лише художником-оформителем і продовжував у кераміці свої графічні експерименти. Про це його учениця, а пізніше і співробітниця, одеський майстер Д.М. Фрумiна зазначила: "продовження його графічних опитів — графіка на кераміці" [13].

Ця (третя) виставка була останньою для Жука серед всеукраїнських. Після 1931 року почалися репресії, звинувачення у націоналізмі і формалізмі[14], Жук сховався в мушлі кераміки. 1932-1939 — роки особливо жорстоких репресій. Хвиля українізації 1930-х, з якої бере витоки інтерес до народної кераміки, закінчується у 1933-35 рр.

В 1936-1937 рр. Жук шукає способу якось вижити, адже він був проректором і знаходився "під прицілом". Тому 1937 року він виїздить у Підмосков'я, щоб там стати заводським цеховим художником і перебути лиху годину. Так збігло два з половиною роки, протягом яких Жук навіть очолив на деякий час Дульовський завод (працював художнім керівником, тобто головним художником)[15]. У 1937-1939 рр. Михайло Іванович працює на підмосковних керамічних заводах — Дмитровському а також Дульовському (де одночасно керує класом в Дульовському керамічному технікумі — виховує молоді кадри). У Москві його обирають до Художньої ради Головфарфору[16]. Повертається до Одеси у 1939 р., де, за винятком невеликого періоду (1942-1943 — окупація Одеси) до 1957 р., знову викладає керамічну композицію.

У Росії українські мотиви в оздобленні кераміки були дуже популярні, вони подобалися, на них був попит. Можливо, тому Жука-професора обрали членом Московської Художньої ради фарфорової промисловості[17], а деякі його роботи потрапили до Музею кераміки і скла в Кусково[18].

В період праці на російських заводах майстер "провадить досліди випалу фарб, вивчає фарфорові та фаянсові маси, умови випалу та розпису посуду. В результаті дослідів та експериментів він створює оригінальні столові та чайні сервізи, блюда, вази та фруктовниці: тема оформлення — російські й українські народні мотиви"[19]. "Створені ним столові і чайні сервізи, блюда і вази мають оригінальну форму, малюнок і фарби"[20],— продовжує одеський журналіст Герц Бурд. Тобто в цей період художник ширше експериментує з формою, крім того, він глибоко вивчає технологію, створює деколі, назви яких ми зустрічаємо в його записниках, що зберігаються у Чернігівському Літературно-Меморіальному Музеї М.М.Коцюбинського, папка №1[21] (рос. мовою): Фрицганка и К°, Ницке, Вундерлих, Лерх и Брандт, Нистер, Зейдеман, Кремар, Берман, Похер.

Щодо праць 1938-1939 рр. автори єдиного на сьогодні альбому Михайла Жука — І.Козирод та С.Шевельов зазначають: "Проекти блюд, що їх виконав М.Жук переважно у 1938-1939 роки відзначаються високим художнім смаком автора як з погляду кольору, так і з погляду декору. Найчастіше М.Жук використовував рослинний стилізований орнамент. Художник вдавався до різних способів декорування: трафарету, друку і ручного розпису. Діаметр блюд стандартний — 24,5 см. Декорував художник так, щоб малюнок гармонував з білиною фарфору і в пропорційному відношенні не перенасичував композицію"[22]. Отже, в цей час Жук експериментує з арсеналом можливостей декорування посуду, оволодіває різними техніками оформлення, шукає гармонійного співвідношення між тлом і декором.

Далі автори додають: "Навчання майбутніх художників-керамістів учитель провадив на основі вивчення досвіду народних майстрів у поєднанні з класичною спадщиною"[23]. Цей факт підтверджують і учні та співробітники Жука. Так, Т.І. Єгорова, хранителька музею ОХТУ згадує, що "його дипломи (тобто праці вихованих ним студентів) відзначалися формою "на антік" і носили фундаментальний характер"[24].

А щодо народних коренів мистецтва, фразу Жука пам'ятає учениця художника Я.П. Козлова — керамістка, відомий майстер форми: "Побільше копіюйте Петриківку! Ви навчитеся композиції і кольору"[25].

Ескізи для оформлення керамічних виробів 1938-1939 рр. — це, насамперед, ескізи тарілок, еклектичних за стилістикою. Їх декор найбільше пов'язаний з традиціями народного мистецтва. Воно завжди було аполітичним і відокремленим від "ізмів", тобто безпечне, і, можливо, цей фактор мав тоді для Жука вирішальне значення. Манера виконання та оздоблення робіт цього періоду відзначається графічністю та лінеарністю.

Митець завжди був у першу чергу графіком, а тут ще й графічна традиція Дмитровського заводу у Вербілках наклала свій відбиток на почерк художника. Всі без винятку ескізи цього періоду побудовані на композиціях з рослинним орнаментом.

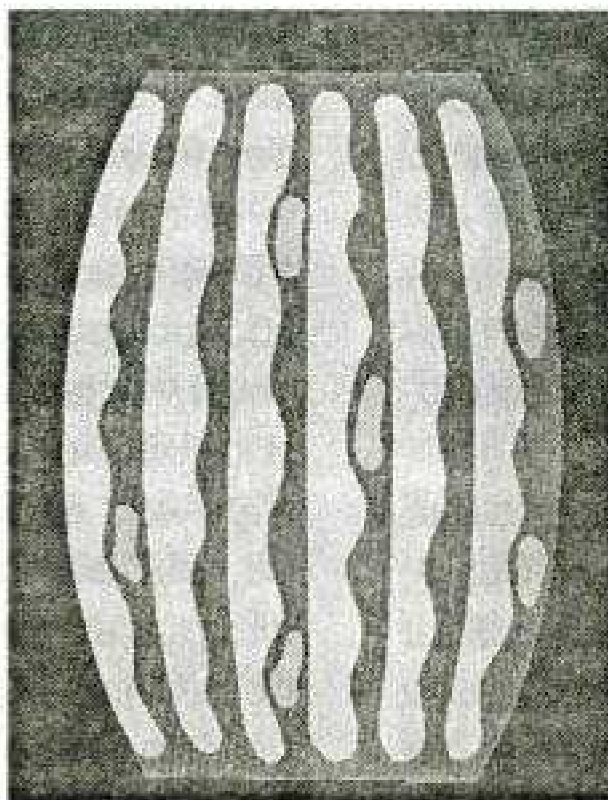
Слід зазначити, що авангардні роботи кінця 20-х — межи 1930-х рр. і плідна праця 1937-1939 рр. на підмосковних заводах — це найкращі зразки оформлення кераміки, створені Жуком. Праця, що тривала між ци-

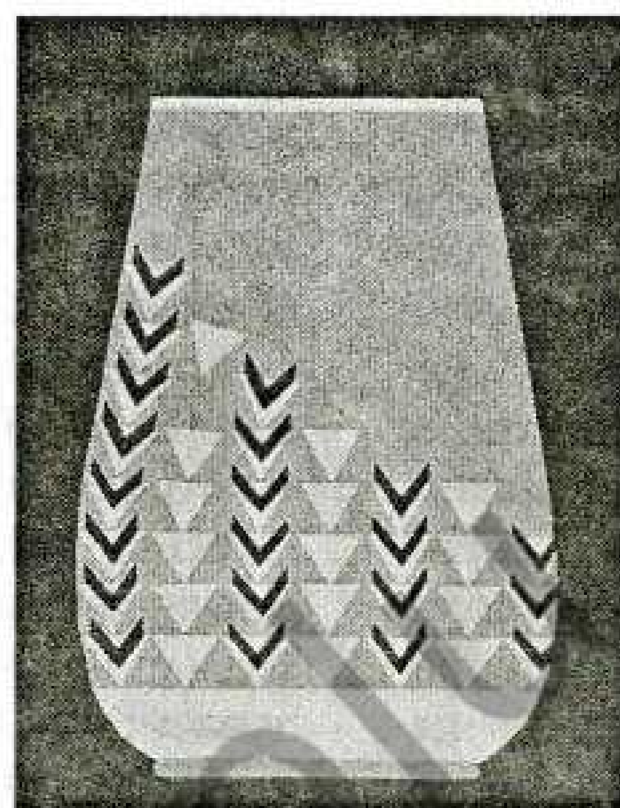
ми двома періодами, була пов'язана з виробництвом та педагогічною діяльністю.

Влітку 1939 р. Жук повернувся до Одеси і якийсь час ще налагоджував свої технології, а невдовзі почалася війна. Наступні твори з'являться в майстра вже після окупації і відродження керамічної майстерні, де йому довелося лагодити печі, гончарні круги[26].

За словами Герца Бурда, Жук викладав в училищі до пенсії, на яку пішов 1957 року. Якщо згадати, що народився художник у 1883 р., це означає, що у 1945 р. йому було 62. А ще кілька років довелося витратити на ремонт обладнання. Жук був уже немолодою людиною, тому не дивно, що від цього періоду відомо лише кілька творів митця, виконаних у матеріалі: зокрема два пейзажі (розписи на керамічній плитці), датовані 1946 р.[27], суто декоративні композиції в овалах. Орнамент відсутній. Еклектична мова робіт далека від досконалості. На нашу думку, поступово відбувається творчий спад художника, пов'язаний з віком та зумовлений не вельми оптимістичним для нього періодом часу.

Однак учні, які у ті повоєнні роки спілкувалися з майстром, вважають, що він був на висоті. Зокрема, одна з учениць, яка навчалася в училищі з 1946 року, згадує: "Був прекрасним графіком, дуже добре, я б навіть сказала прекрасно, знав технологію кераміки, був людиною дуже високої культури. Останнім часом говорив мало. Схоже, що йому важко було говорити. Тому про себе, про свою методу навчання говорив скупо: "Не рассказом, а показом" (рос.). Він показував нам свої роботи, на них пояснював, що таке стиль і що таке стилізація. Згадую, що це були надзвичайно майстерні рисунки. Тобто прививав нам смак. Найкращими були уроки, коли Михайло Іванович давав нам консультації загального характеру. Тобто, він вів у нас не композицію, а практику. Він не пропускав жодного заняття, ніколи не спізнювався, давав нам домашні завдання і завжди перевіряв їх, і не просто перевіряв, а виправляв, показував, що в нас добре, а що погано"[28].

М.І.Жук. *Ескізи глечиків. 1928-1929 рр. Папір, кольоровий картон. Приватна збірка С.С. Шевельова, м.Одеса*

Отже, як бачимо, Жук дуже відповідально ставився до своєї педагогічної праці. Можливо, в останніх роботах він мав на меті якісь технологічні цілі, в рамках яких і створював декоративні пейзажі на кераміці. Але ми не маємо можливості побачити всі твори повоєнного періоду. Та якщо уявити, що в цей час майстер взагалі нічого більше не створив, його праця не була марною — він виховував нову генерацію керамістів.

Зі слів учениці Я.П. Козлової ми знаємо, що "під час творчої роботи (він — *О.Ш.*) студентам не заважав, <...>, не смикав"[29] — тобто дозволяв висловлювати всі свої думки. Я.П. Козлова згадує, що Жук "радив вивчати побільше літератури, аби відчувати стиль"[30].

Колишня студентка художника М.І. Бебешко-Криворукова, майстер-оформитель (портретист) кераміки, свідчить, що на кожне заняття викладач приносив їм нову розписану керамічну плакетку, а, запрошуючи додому, демонстрував стоси прикрашених ним тарілок. Тобто у повоєнні роки Жук плідно працював, однак, на жаль, поки що ця частина спадщини митця є недосяжною. (Про кіпи тарілок, нагромаджених в оселі викладача пам'ятає і С.В. Голембовська, учениця Михайла Івановича, майстер скла, Заслужений художник України).

Тематика та стилістичні особливості керамічних творів М.Жука з його фотоальбому, який зберігається в С.Лушика, свідчать, що у митця до поїздки у Підмосков'я не було тяжіння до якоїсь однієї певної манери

оформлення. Він використовував свої напрацювання, а водночас прагнув створювати нові композиції, співзвучні реаліям часу. Жук був сильним графіком, але реалістичне мистецтво по своїй суті не годилося для оформлення декоративних речей. Жук творив у, так би мовити, "некерамічну" епоху, тому не міг повністю розкрити себе.

Тим більше, що формою він займатися не міг. В училище привозили вже готову "білизну" — бракований та низькосортний посуд неякісної глини з Баранівки та Кам'яного Броду[31]. Адже він був розрахований на учнівську роботу, тому про якість мова не йшла. А стандартизація, що була введена для виготовлення фарфору, фаянсу та майоліки[32] вела до скорочення асортименту. До того ж, мав місце дефіцит фарб. Тому Жук не міг створювати вироби, що відповідали б його мистецьким вимогам.

Нам пощастило віднайти "живу" кераміку Михайла Жука, яка довгі роки зберігається в сім'ї митця. Онука художника, дочка його молодшого сина Георгія (Юрія), Наталя Ловейко люб'язно дозволила нам ознайомитися з керамічними творами, що лишилися в родині. Більшість керамічних речей, які є в родині — це тарілки. Їх Жук декорував найчастіше. Не зважаючи на те, що серед доробку майстра були оформлення столових, чайних, кавових сервізів, розпис плакеток, декоративних керамічних панно, ваз, цукерниць та ін. До того ж, нам відомі керамічні тарілки майстра, створені ним самим від початку і до кінця (приватні збірки Т.І. Максимюка та С.З. Лущика, м. Одеса) — зауважимо, що до створення форми він, за доступними нам джерелами, більше не звертався.

Ймовірно, у цьому факті є своя логіка. Адже саме декоративна тарілка виконує роль панно, і найбільше за інші керамічні твори відповідає за своєю функцією завданням модерну. А Жук, за словами Ольги Лагутенко, виріс з модерну. Любов Жука до квітів, перейнята у Виспянського, так добре співіснувала з глиною, природним матеріалом. (Якщо поглянути на візерунки, в які сплітав квіти на сторінках свого "Гербарію" Виспянський, неважко уявити, що такими орнаментами можна вкрити і декоративну тарілку або оформити цілий сервіз).

Справжній Жук назавжди лишився "рослинним", "флоральним". І оздоблена ним кераміка є зразками нескінченних рослинно-флоральних пошуків.

З творів, які залишились[33] у родині, майже всі декоровані рослинними орнаментами або візерунками, взятими з народної творчості, особливо з вишивки. Деякі вироби споріднені спільним мотивом. Художник весь час експериментував: як творча натура, він досить часто брав певний мотив і обігрував його з різних боків, варіюючи, переставляючи, змінюючи деталі.

Зазначимо, що керамічний "архів" родини складає близько 200 виробів різної якості. Відносно матеріалу, впевнено можна стверджувати, що митець рухався в напрямку від фаянсу до фарфору, "шляхетного" матеріалу, оволодіти яким прагне кожен фахівець керамічної справи. Тим більше у довоєнні роки — голодні, скрутні, але пафосні. На посередній за якістю "білизні" Баранівки, користуючись палітрою із трьох-чотирьох фарб, Жук прагне створювати шедеври. Однак технічна база училища залишалася недосконалою. Митець шукає можливості врятуватися та задовольнити професіональні потреби, і знаходить — у Підмосков'ї. Наявність новоствореної художньої лабораторії при Дмитровському заводі у Вербілках, яка дозволила набагато здешевшити випуск високоякісних фарб та позолоти, що перед тим закуповувалися за кордоном, і покращити керамічну масу дала можливість втілити давні творчі задуми художника. Технічна сторона забезпечувала простір для експериментів та пошуків. Найкращі печі, всі умови для випалу, широка палітра фарб, що дозволяла створювати неабиякі ефекти та домагатися досконалої техніки — ось ті переваги, що вплинули на рішення художника.

Підвищення ж кваліфікації для Жука було можливим на той час лише в межах цієї установи. А членство у Худ. раді обох заводів — Дмитровського та Дульовського — було для митця визнанням його саме як художника-кераміста. (Відносно Дульовського заводу можна зазначити, що він мав живописну традицію, яка в корені різнилася з графічним світовідчуттям Жука. Тому період перебування в ньому на почерк майстра не вплинув і практично

не відбився на стилістиці художника). Відмовитися від нових, майже елітних перспектив для майстра в той час було нерозумно. Тим більше, що техніко-технологічна база дозволяла розкрити творчий потенціал та втілити давні задуми.

Як згадує співробітниця Жука по підмосковних заводах, його колишня учениця, Д.Е. Гончаренко-Клювганд, у Росії саме була "мода" в оформленні кераміки на українські традиційні мотиви — вони користувалися попитом і подобалися загальній масі споживача[34]. А хто, як не Жук, так кохався у квітах, так глибоко шанував і знав народне мистецтво?!!

Нині неможливо повністю відтворити всієї картини 60-річної давнини, але відомо, що у Вербілках Жук працював плідно і його твори також стали цеглинами у фундаменті нової дмитровської кераміки.

Взірці його орнаментів для оформлення посуду служили навчальними посібниками і для російських митців. Якщо зіставити деякі керамічні твори Жука з декором посуду майстрів Вербілок більш пізнього періоду, можна впевнитися, що аналогії з оформленням Жука не підлягають сумніву. Це свідчить, що ім'я митця належить не тільки українському, а й російському декоративно-ужитковому мистецтву, проте йому доводилося триматися подалі від слави, маючи печальний досвід переслідувань.

Жук-кераміст все ще лишається "білою плямою" в українському мистецтві, хоча ще живі люди, які його пам'ятають і мають що згадати. У деяких музеях зберігаються неатрибутовані твори, які повинні бути вивченими. Тож ця тема чекає на подальші дослідження...

---

1 Шквал. — 1929. — №28 (213). — 13 липня. — С.10-11.
2 *Там само.*
3 Див.: Михайло Жук: Альбом / Авт.—упоряд.: І.І. Козирод, С.С. Шевельов. — К.: Мистецтво, 1987, С.20.
4 "Дом князя Гагарина..." (Сборник статей и публикаций). Вып. І. — Одесса: Одесский гос. лит. музей, 1997, С.108.
5 Тут і далі зберігається орфографія оригіналів.
6 *Михайлів Ю.* Михайло Жук. / Українське малярство. — [Харків]: Рух, [1930]. — С.15.
7 Див.: Запис розмови В.Ю. Могилевського з ученицею М. Жука, київською керамісткою Я.П. Козловою. — Київ, 04.V.1997. — С.1.
8 Див.: *Кубе А.Н.* История фаянса Р.С.Ф.С.Р. — Берлин: Гос. изд-во, 1923. — С.31.
9 Мається на увазі Музей Старожитностей та Мистецтв.
10 Михайло Жук: Альбом... — С.8.
11 *Там само,* С.21.
12 *Жук М.* Ілюстровані твори Ів. Котляревського (критика) // Літературно — науковий вісник. — Львів-Київ-Львів, 1909. — Кн. X. — С.142.
13 Див.: Запис розмови з ученицею М.І. Жука, одеською художницею Д.М. Фруміною. — Одеса, 4.12.1998.
14 *Шимчук Є.* Одеса вшановує Михайла Жука // Шлях перемоги. — 1993. — ч.51 (2070). — 18 грудня. — С.8.
15 За словами Д.Е. Гончаренко—Клювганд, ненадовго.
16 *Бурд Г.* Обранець двох муз // Вітчизна. — 1968. — №8. — С.192; *Корсакова Л.И.* Михаил Иванович Жук. / Диплом ОЗО ФТИИ КГХИ, 1981-з. — Херсон, 1981. — С.76.
17 Михайло Жук: Альбом... — С.20.
18 Див.: Запис розмови О.В. Школьної з С.З. Лущиком. — Одеса, 04.12.1998.
19 Переклад з рос. — О.Ш. Див.: *Бурд Г.С.* Выдающийся украинский художник (из воспоминаний Бурда). Рукопись // Листування — спогади про М.І. Жука. 21 аркуш. — Чернігів, Чернігівський Літературно-Меморіальний Музей М.М. Коцюбинського. Папка №3. Інв. №1333 в. п. н/д.
20 *Бурд Г.* Обранець двох муз... — С.192.
21 Див.: зап. кн. № 1823 в. п.
22 Михайло Жук: Альбом... — С.21.
23 *Там само.* — С.21.
24 Див.: Запис розмови з Т.І. Єгоровою, головною хранителькою музею Одеського художньо-театрального училища ім. Грекова. — Одеса. 3.11.1998.
25 Див.: Запис розмови В.Ю. Могилевського з ученицею М.Жука, київською керамісткою Я.П. Козловою. — Київ. 04.5.1997.
26 Див.: Михайло Жук: Альбом... — С.21
27 Див.: *Лущик С., Максимюк Т.* Рецензия на книгу: Михайло Жук: Альбом / Авт. — упорядники І.І. Козирод, С.С. Шевельов. — К.: Мистецтво, 1987. / Одесса: Секция книги Одесского Дома учёных, 1989. — 14с.
28 Див.: Запис розмови В.Ю. Могилевського...
29 Див.: Запис розмови О.В. Школьної з ученицею М.І. Жука, київською художницею-керамісткою Я.П. Козловою. — Київ, 27.10.1998.
30 *Там само.*
31 Див.: Каталог фарфору, фаянсу, майоліки. / Під ред. Л.А. Лифшиця та ін. — К., 1940.
32 Див.: Перелік основних праць художника. В дипломі: *Корсакова Л.И.* — С.96 — 100.
33 Існували й інші, однак родина не вбачала в них особливої цінності та користувалася керамікою, декорованою Жуком, як звичайним повсякденним посудом. Тому колекція є рештками колишньої збірки і в основному складається із залишків сервізів.
34 Див.: Запис розмови О.В. Школьної з одеською керамісткою Д.Е. Гончаренко-Клювганд, ученицею М.І. Жука. — Київ-Одеса, 11.01.2000.

МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ НАБУТКИ ТЕТЯНИ КАРИ-ВАСИЛЬЄВОЇ

Валентин Фоменко

У жовтні цього року відзначає свій ювілей визначний вчений, глибокий знавець народного та декоративно-ужиткового мистецтва, член-кореспондент Української академії мистецтв, доктор мистецтвознавства Тетяна Валеріївна Кара-Васильєва — людина, яка користується незмінним авторитетом у широкому колі колег, великою повагою серед тих, хто працює поруч з нею.

Т.Кара-Васильєва дістала грунтовну фахову освіту, закінчивши 1966 року факультет теорії та історії мистецтв Київського художнього інституту (нині Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури), де її вчителями були такі славетні українські вчені-мистецтвознавці і педагоги як Платон Білецький, Людмила Міляєва, Олександр Тищенко, Юрій Асєєв.

Практично все своє плідне творче життя Тетяна Кара-Васильєва пов'язала з Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Вступивши до аспірантури Інституту й успішно завершивши навчання в ній 1977 року, Тетяна Кара-Васильєва плідно подолала тернистий шлях свого зростання як вченого — від молодшого наукового співробітника до керівника сектору народного мистецтва, що нині продуктивно розробляє актуальні проблеми своєї наукової галузі.

Важко переоцінити вагомість внеску ювілярки у розвиток національного мистецтвознавства. Підсумком її невтомної праці є близько 250 праць, що побачили світ як в Україні, так і за її межами. З поміж них 17 книг. Це і фундаментальні історико-теоретичні монографії, популярні видання, навчальні посібники. Праці дослідниці міцно увійшли до вітчизняного та міжнародного наукового обігу, високо цінуються спеціалістами та шанувальниками українського мистецтва. І це цілком закономірно. Адже їх характеризує наукова новизна, грунтовність у розробці мистецтвознавчої проблематики, блискуча авторська ерудиція, несхибний професіоналізм, свіжість, оригінальність і переконливість інтерпретації ідей і, понад усе, — яскравість і образність викладу власних думок і міркувань.

Справляє велике враження багатоплановість наукових уподобань Тетяни Кара-Васильєвої. Значний корпус робіт дослідниці становлять студії над широким колом проблем генези і розвитку української народної вишивки, гаптування, килимарства: "Полтавська народна вишивка" (1993), "Українська сорочка" (1994), "Український рушник" (1997) та ін. Новим словом у нашому мистецтвознавстві, поза сумнівом, є цикл її досліджень в галузі літургійного шитва, досі майже не дослідженого яскравого явища не лише вітчизняного, а й в цілому сакрального мистецтва Європи. Цій проблематиці присвячено фундаментальну монографію дослідниці "Літургійне шитво України XVII-XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика" (1994), а також розкішно видану багатоілюстровану книгу "Шедеври церковного шитва України XII-XX ст." (2000), що наочно переконують читача у вишуканій красі творів вітчизняного мистецтва.

Постійний і наполегливий пошук найактуальніших проблем українського народного мистецтва і національної культури в цілому характеризує розділи, статті, написані Тетяною Валеріївною до 20-ти колективних монографій і наукових збірни-ків. Серед них "Українське мистецтво у міжнародних зв'язках" (1981), "Художні промисли: теорія і практика" (1984), історико-етнографічні видання "Поділля" (1996), "Незмінні Карпати" (1995), "Холмщина і

Підляшшя" (1997), "Українці" (1999) тощо. Прикметною особливістю цих та багатьох інших праць Т.Кара-Васильєвої є те, що окремі конкретні мистецькі явища розглядаються автором не лише на широкому тлі вітчизняної культури, а й у світовому контексті.

Ювілярці належить неоціненний внесок у справу популяризації у світі кращих набутків українського народного мистецтва. Завдячуючи подвижницьким зусиллям Тетяни Валеріївни, організовані нею міжнародні художні виставки мали змогу побачити тисячі глядачів різних країн світу — Греції, Македонії, Болгарії, Аргентини, Анголи, Угорщини, Танзанії, США, на Маврікії та на Мадагаскарі.

Велику роботу систематично проводить Т.Кара-Васильєва на ниві підготовки наукових кадрів — кандидатів наук як для Інституту так і для наукових установ країни. Багато уваги вона приділяє громадській роботі як член Національної спілки художників, як секретар Великої Ради Спілки майстрів народного мистецтва України. Вона багаторічний член експертної ради з мистецтвознавства ВАК України, спецради по захистах кандидатських і докторських дисертацій Інституту. Вона була нагороджена Дипломом II ступеня ВДНГ України "За створення спеціальної літератури з питань історії та розвитку сучасних народних промислів" (1986), є лауреатом премії імені Данила Щербаківського за внесок у розвиток народного мистецтва (1995).

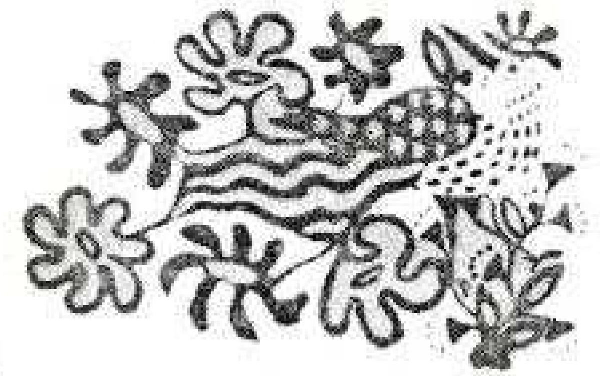

Нині Тетяна Валеріївна Кара-Васильєва перебуває у розквіті творчих сил і як авторитетний вчений і як чарівна, приваблива жінка.

Колеги і численні віддані друзі від щирого серця бажають Вам, високоповажна і дорога Тетяно Валеріївно, творчої наснаги, добра і щастя. З таких, як Ви, беруть приклад молоді мистецтвознавці, яким працювати у новому столітті.

м. Київ

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: НОВИЙ ПОГЛЯД

Сергій Сегеда

Дослідження показали, що дані антропології - науки про мінливість фізичного типу людини в часі та просторі - містять важливу етногенетичну інформацію. Передаючись від покоління до покоління, антропологічні ознаки відіграють роль своєрідних біологічних "міток", які дозволяють визначити ступінь фізичної (морфо-фізіологічної) спорідненості людських колективів; з'ясувати шляхи міграцій племен, що мали місце в минулому; визначити співвідношення місцевої та прибулої людності в етногенетичних процесах; висвітлити роль окремих етнічних компонентів у формуванні давніх та сучасних народів; намітити напрямки їхніх генетичних зв'язків[1]. За певних обставин антропологічні дані мають переваги перед іншими етногенетичними джерелами - археологічними, етнографічними, лінгвістичними, оскільки мова та культура можуть поширюватись шляхом запозичення, а зміна фізичного типу етнічної спільності є безперечним доказом контактів - часом вимушених, а часом і добровільних - з прибулими спільнотами. Крім того, вони зберігають свої інформаційні можливості навіть тоді, коли йдеться про дуже віддалені історичні епохи. Це пояснюється консервативністю спадкових фізичних рис людей, які самі по собі мало змінюються в часі. Так, у невеликих ізольованих популяціях - "демах" перерозподіл ознак відбувається впродовж життя близько 50 поколінь людей, або 1250 років[2]. Ще повільніше змінюється фізична подоба представників тих етнічних груп, чисельність яких вища, ніж чисельність демів і яким властиве ширше коло шлюбних зв'язків. Останнє дозволяє визначити ступінь генетичної спорідненості поколінь, розділених тисячоліттями, причому лінію спадкоємності можна реконструювати навіть тоді, коли в антропологічному вивченні окремих історичних епох наявні "білі плями", зумовлені відсутністю вихідних даних.

Антропологічну історію українців, як і інших європейських народів, можна порівняти з генним потоком через століття, до якого час від часу вливались окремі струмочки, струмки, а то й ріки. Розпочавшись у віддалені історичні періоди, він триває й нині, знаходячи відображення в антропологічному складі сучасної людності - цього наочного втілення "етнічної біографії" народу.

Одним з перших до висвітлення даної проблематики звернувся визначний український етнолог Федір Вовк, який дійшов висновку про переважання серед людності українських етнічних земель високого зросту, брахікефалії, тобто округлої форми голови, темного забарвлення волосся і райдужини очей. Сукупність цих ознак він назвав "українським антропологічним типом", розглядаючи його як різновид адріатичної, або динарської раси, поширеної здебільшого серед південних і західних слов'ян - сербів, хорватів, чехів, словаків, за винятком поляків[3].

Протилежних поглядів дотримувався відомий вітчизняний дослідник Василь Дяченко, який виділяв на теренах України кілька антропологічних областей: спочатку п'ять (центральноукраїнську, карпатську, нижньодніпровсько-прутську, валдайську або деснянську, ільменсько-дніпровську), а згодом - навіть сім (поліську, верхньодніпровську, центральноукраїнську, нижньодніпровсько-прутську, дунайську, динарську і карпатську). Кожній із них, за винятком карпатської, він знайшов аналогії в Росії і Білорусі[4].

З цим не погодилась Тетяна Алексєєва - автор фундаментальної монографії, присвяченої антропології східних слов'ян. На її думку, росіяни та білоруси належать до кола північних, а українці, яким властивий доволі однорідний комплекс ознак, - південних європеоїдів[5].

Неоднозначність оцінок ступеню од-

норідності, наявності локальних варіантів і напрямків антропологічних зв'язків українців, - оцінок, які до того ж здебільшого грунтуються на одних і тих матеріалах, - вимагають перегляду підсумків попередніх досліджень і залучення для висвітлення даної проблематики тих систем морфофізіологічних ознак, які ввійшли в програму і практику етнічної антропології порівняно недавно.

Матеріал і методи дослідження

Проаналізовано чотири категорії антропологічних джерел: соматологічні*, одонтологічні**, дерматогліфічні*** та гематологічні****.

Соматологічні дані, зібрані Українською антропологічною експедицією 1956 - 1963 рр. ІМФЕ АН УРСР під керівництвом В.Дяченка, охоплюють майже 80 популяцій українського народу (понад 10 тис. осіб) і 45 груп інших етнотериторіальних вибірок Східної та Центрально-Східної Європи. Програма включала широкий комплекс антропометричних і антропоскопічних ознак (зріст, колір волосся і очей, форма голови, розміри обличчя, розвиток третинного волосяного покриву тощо), методика визначення яких була описана видатним російським антропологом В.Бунаком[6].

Одонтологічні матеріали, отримані автором даного повідомлення в 1974 - 1999 рр., включають 23 вибірки українців (близько 2,5 тис. осіб) і 5 інших етнотериторіальних груп України, а саме: білорусів, поляків, греків, молдаван. Під час роботи з зубним дзеркальцем і в процесі зняття відбитків й оцінки ознак застосовувались методичні прийоми, описані російським антропологом О.Зубовим - автором низки фундаментальних досліджень в царині етнічної одонтології. Програма охоплювала провідні характеристики зубної системи, які застосовуються в етнічній антропології[7].

Дерматогліфічні дані, зібрані автором, В.Дяченком і московською дослідницею Г.Л.Хіть, охоплюють 26 територіальних вибірок українців (понад 3 тис. осіб) і 5 інших етнічних груп, що мешкають на теренах України, а саме: білорусів, поляків, молдаван, болгар, гагаузів. Колекції відбитків папілярних***** ліній пальців і долонь опрацьовані за методикою американських дослідників Г.Каммінса і М.Мідло[8].

Гематологічні дані, використані для комплексної антропологічної характеристики українського населення, містять монографії українських вчених Є.Данилової та Р.Старовойтової[9]. В них проаналізовані варіації еритроцитарних антигенів крові ABO, Rg, MN та сивороточних систем Hp, Gc, Gm, Tf серед різних територіальних груп українського народу (близько 17 тис. осіб).

Для аналізу вихідних даних застосовувався географічний метод, який передбачав: 1) висвітлення закономірностей мінливості провідних ознак зазначених систем в межах України; 2) виявлення локальних комплексів, які утворюють їхні сполучення; 3) пошук аналогій цим комплексам на суміжних територіях; 4) з'ясування місця українців в системі європейських антропологічних типів і напрямків їхніх давніх генетичних зв'язків.

Широко застосовувались також статистичні методи: "середніх статистичних відстаней", кореляційний і канонічний аналіз.

Антропологічні зони на теренах України

За підсумками комплексного аналізу встановлено, що серед українців загалом пе-

---

* *Соматологія* (від грец. "soma", "somatos" - тіло) - розділ антропології, який вивчає індивідуальну та міжгрупову мінливість будови тіла людини

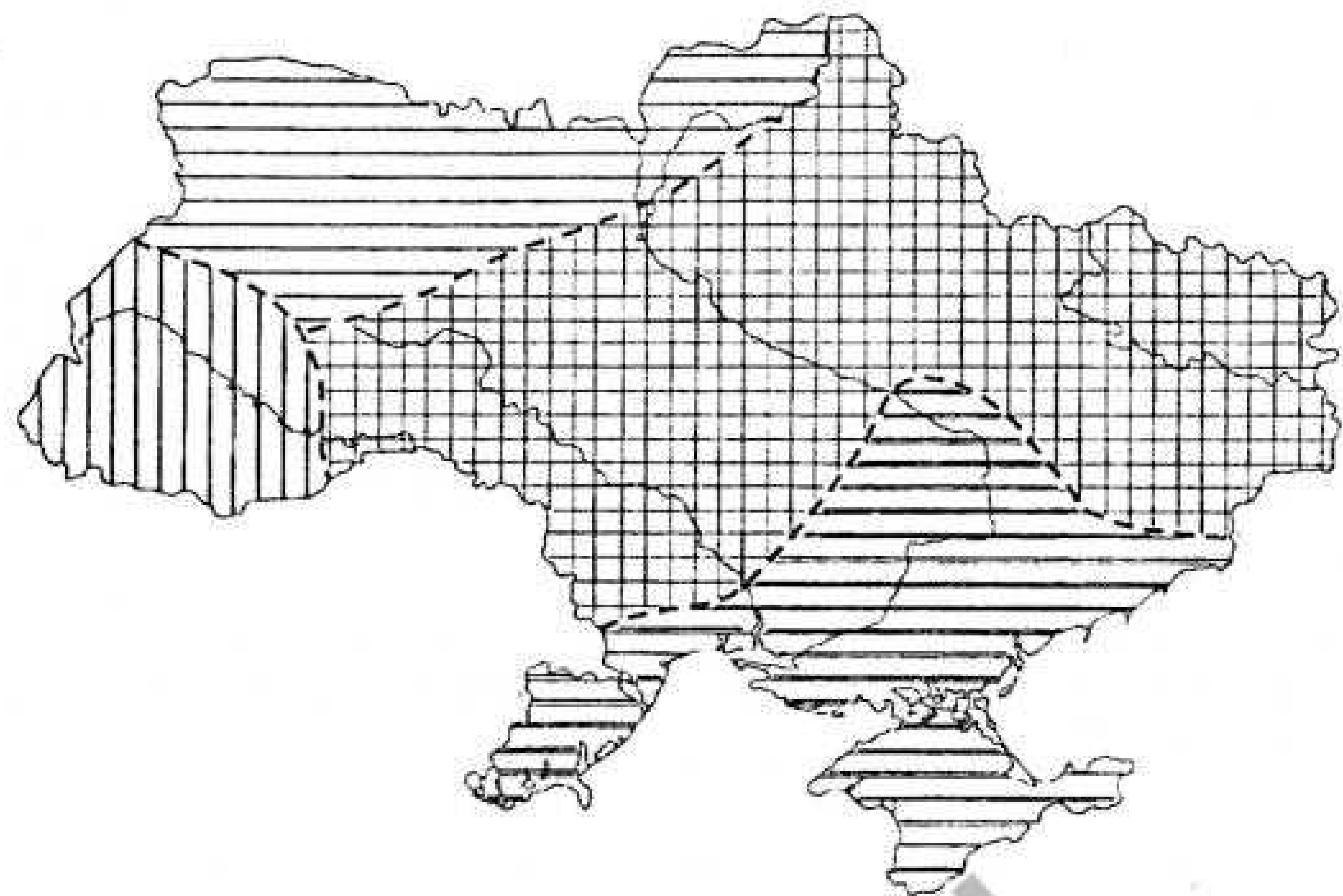
** *Одонтологія* (від грец. "odus", "odontos" - зуб і "logos" - наука, поняття) - розділ антропології, що вивчає будову зубів давніх і сучасних груп людства.

*** *Дерматогліфіка* (від лат. "derma" - шкіра, "glyphe" - гравіювати) - розділ антропології, який вивчає шкірний рельєф долонь і підошв, вкритих численними папілярними лініями і візерунками.

**** *Гематологія* (від. грец. "haima", "haimatos" - кров та "logos") - наука про будову крові.

***** *Папілярні* (від. лат "papilla" - сосок) лінії - лінії-гребінці на поверхні пальців, долоні і підошви людини, які утворюють певні узори.

реважає відносно високий зріст, брахікефалія, тобто округла форма голови, здебільшого доволі темний колір волосся і очей, відносно широке обличчя з середнім горизонтальним профілюванням, переважання прямої спинки носа. Крім того, для них властиві суто європеоїдні варіації одонтологічних, дерматогліфічних та гематологічних характеристик. На Півночі, Заході і Півдні спостерігається відхилення від переважаючого комплексу ознак, що дає підстави для виділення на теренах України чотирьох антропологічних зон, а саме: північної, центральної, західної та південної[10] (мал.1).

Карта-схема антропологічних зон України

— північна; — центральна;
— західна; — південна; *мал.1*

Північна зона охоплює Волинь, Правобережне та Лівобережне Полісся, Північ Галичини. Згідно з даними соматології, у цих регіонах України розповсюджені волинський, поліський, валдайський або деснянський та ільменсько-дніпровський морфологічний варіанти[11], які за певними характеристиками (брахікефалія, відносно широке і невисоке обличчя, помірний розвиток третинного волосяного покриву, світліша пігментація волосся тощо) тяжіють до білорусів, західних росіян, східних литовців і східних естонців - носіїв так званого "валдайсько-верхньодніпровського" антропологічного комплексу (мал.2). Це, в першу чергу, стосується мешканців Північної Чернігівщини - найбільш світлоокої і світловолосої групи українського народу, яка ще в кінці XIX ст. була відома під назвою "будаки". Аналізуючи їхні морфологічні особливості, В.Дяченко відзначив наступне: "...світло-пігментований палеоєвропейський компонент тут беззаперечний"[12]. На його думку, схожі риси зовнішності "... характерні для північних і північно-східних поляків, північних білорусів, новгородців - північновеликорусів, мордви-ерзі, західних комі та ряду груп естонців"[13]. Він також звернув увагу на співзвучність етнонімів "будаки" та "будіни", які, за словами Геродота, "живуть в країні, що вся заросла різними деревами"[14]. Можливо, між ними дійсно існує певний зв'язок, оскільки в іншому місці четвертої книги Геродотових "Історій" йдеться про те, що будіни - "... велике й численне плем'я і всі вони мають зовсім блакитні очі і руде волосся"[15].

Аналіз даних, зібраних українською антропологічною експедицією 1956 - 1963 рр., показує, що на Волині і Правобережному Поліссі - прадавній колисці слов'янства - збереглися деякі архаїчні риси (протоєвропейські) фізичного типу (відносно масивне надбрів'я, значний нахил чола, низьке і широке обличчя тощо), які, згідно з підсумками палеоантропологічних досліджень, були властиві мезолітичній і неолітичній людності України[16]. Одним із перших на це звернув увагу Ф.Вовк, висловивши припущення, що тут "... заховалось старовинне населення країни"[17]. Подібних висновків дійшов також В.Дяченко, зауваживши: "Мимоволі впадає в очі натяк на якесь збереження кроманьйоїдних****** ознак у сучасного українського населення Волині, а також Правобережного Полісся"[18].

Ці спостереження добре узгоджуються з одонтологічними даними, які засвідчили наявність на Північному Заході України архаїчних варіантів так званого середньоєвропейського типу - своєрідного "антропологічного еквівалента" балтослов'янської єдності, що мала місце в минулому[19]. Зауважимо, що близьке поєднання одонтологічних характеристик (дуже низький рівень редукції нижніх молярів і майже повна відсутність ознак "східної" орієнтації, а саме: лопатоподібних форм верхніх медіальних різців, дистального гребеня тригоніда, колінчатої складки метаконіда) було властиве ще неолітичній людності України - творцям низки археологічних культур дніпро-донецької історико-культурної спільноти, могильники яких виявлені в Надпоріжжі та Приазов'ї. За межами України ці різновиди середньоєвропейського типу нині розповсюджені також в Південній Балтії, Білорусі, Західній Росії - ареалі широколицих балтських і слов'янських племен кінця I - початку II тис. (ятвягів, жемайтів, латгалів, полоцьких і смоленських кривичів, древлян і волинян)[20], в антропологічному складі яких зберігалися фізичні риси пращурів балтів та слов'ян.

В окремих регіонах Житомирського та Київського Полісся простежуються сліди присутності ще одного одонтологічного типу Східної Європи: північного грацильного*******, "класичні" варіанти якого в найбільш яскравій формі представлені серед фіномовних народів Північно-Східної Європи - карелів, фінів, марі, східних естонців[21]. Його риси властиві північним білорусам і росіянам Півночі та Південного Заходу Східної Європи[22]. Висловлювалась думка , що "північний грацильний тип є "антропологічним еквівалентом" прадавнього фіно-угорського субстрату"[23]. Отже, одонтологічні дані дозволяють порушити питання про роль прадавнього фінського компоненту в антропологічній історії Північної України, що майже не піддається фіксації на підставі "традиційних" систем морфофізіологічних ознак.

мал.2 *Українці Правобережного Полісся та Волині (узагальнені портрети)*

Територія північної зони майже повністю збігається з ареалом одного із дерматогліфічних варіантів українців, що відзначається дуже своєрідним поєднанням папілярних малюнків пальців і долоні. Опосередковано це свідчить про збереження архаїчних рис даної морфологічної системи. За дуже низьким дельтовим індексом - найважливішої дерматогліфічної ознаки, що чітко розмежовує представників великих расових груп - українці даної зони знаходять аналогії серед білорусів басейну ріки Прип'яті, росіян Північного Заходу та Півночі європейської частини Російської Федерації, деяких груп литовців та латишів Південної Балтії і фіномовних народів Східної Європи[24].

Своєрідність антропологічних характеристик людності Північної України засвідчили також гематологічні дослідження, за підсумками яких Є.І.Данилова виокремила тут дві зони - поліську та деснянську. За деякими маркерами мешканці цих зон тяжіють до білорусів, росіян Північного Заходу, поляків, балтських та фіномовних народів[25].

Центральна антропологічна зона охоплює майже всю Середню Наддніпрянщину, більшу частину Поділля і Слобожанщини, де, за даними В.Дяченка, поширений центральноукраїнський тип, який

****** *Кроманьйонці* - одна із верхьопалеолітичних груп людності Європи, яким, серед іншого, було властиве широке і низьке обличчя. Ці риси надалі були поширені й серед мезолітичної та неолітичної людності Європи.
******* *Грацильний* (від грец. "gracylis" - тонкий, тендітний). Грацильні одонтологічні типи відзначаються високим рівнем редукції зубів.

відзначається високим зростом; брахікефалією; відносно широким і помірно високим обличчям; переважанням прямої форми носа; досить темною барвою очей і волосся, помірним розвитком третинного волосяного покриву. Наведене поєднання ознак властиве переважній більшості сільського населення України (мал.3).

За багатьма характеристиками центральноукраїнський тип, що характеризується доволі однорідним комплексом характеристик, займає проміжне положення між крайніми морфологічними варіантами, зосередженими в північних, західних та південних областях України.

Відносна гомогенність фізичних рис українців центральної зони, яка відзначалась багатьма дослідниками, пояснюється як давніми етногенетичними процесами, так і змішуванням вихідців із різних куточків історичних українських земель в добу пізнього середньовіччя, надто під час національно-визвольних змагань 1648 - 1654 рр. під проводом Б.Хмельницького та "Руїни" другої пол. XVII ст.

мал.3 *Українці Центральної України (узагальнені портрети)*

Все ж інтенсивне змішування людності центральної зони, що мало місце в різні історичні періоди, не змогло повністю нівелювати локальні відмінності її фізичного типу. Так, в окремих регіонах Середньої Наддніпрянщини простежується незначна монголоїдна домішка, виявом якої є ослаблення горизонтального профілювання обличчя, дещо сильніший розвиток складки верхньої повіки та певна тенденція до сплощення поперечної спинки носа тощо. Поява цих рис пов'язана з впливом тюркомовних кочівників давньоруського часу і наявністю більш пізнього кримсько-татарського компоненту. Перше передусім стосується Поросся, де в XII ст. існував союз Чорних Клобуків, які перебували на службі у київських князів********; друге - Лівобережжя України, куди, за свідченням писемних джерел, у добу пізнього середньовіччя масово переселялись великі групи кримських татар. Як приклад, можна навести повідомлення, вміщене на одній із сторінок Львівського літопису XVII ст.: "В тім же року (1637 - автор) татаров поддалося дванадцять тисяч королю польському і присягнули пред гетьманом Конець польським, і указано їм мешкання за Дніпром межи козаками"[26].

В Середній Наддніпрянщині, надто на Лівобережжі, простежуються також сліди давнього іранського (південноєвропеоїдного) компоненту, з яким пов'язані посилення пігментації очей і волосся й інтенсивніший, ніж в інших регіонах, розвиток бороди.

Присутність південноєвропеоїдного компоненту в центральній зоні України засвідчують також дані інших антропологічних систем. Так, майже третина вибірок Середньої Наддніпрянщини (Південна Київщина, Східне Поділля, Південно-Західна Полтавщина) належать до південного дерматогліфічного комплексу України, який за своїми характеристиками (підвищений дельтовий індекс, відносно низький індекс Каммінса, невисока кількість міжпальцевих додаткових трирадіусів тощо) знаходить аналогії серед гагаузів, болгар, молдаван, окремих груп південних росіян. На Південній Київщині та Полтавщині локалізується південно-східний одонтологічний комлекс, що за деякими ознаками (високим рівнем редукції нижніх молярів, низьким відсотком варіанта II другої борозни метаконіда тощо) тяжіє до так званого південного грацильного

******** Основним завданням чорних клобуків був захист південних рубежів Київської Русі від нападів половців, які намагались прорватися так званим "бузьким степовим коридором". За підрахунками О.Моці, тюркомовні середньовічні кочівники складали приблизно п'яту частину населення Поросся. Див.: *Моця О.П.* Населення Південно-Руських земель XI - XIII ст. (За матеріалами некрополів). - К., 1993. - С.159.

типу, властивого південним європеоїдам, надто людності Балкан і Кавказу [27].

Ареал центральної антропологічної зони України майже повністю збігається з центральноукраїнською гематологічною зоною, яка обіймає майже всю Середню Наддніпрянщину, Поділля, окремі регіони Південної Волині і Північної Слобожанщини. За співвідношенням груп крові системи АВО українці окресленої зони мають певні аналогії з росіянами центральної та південної смуги європейської частини Російської Федерації[28].

Західна або карпатська антропологічна зона обіймає Закарпаття, гірські райони Карпат, Прикарпаття та Захід Буковини, людність яких характеризується загалом більш округлою формою голови та найтемнішим кольором волосся і очей. Крім того, пересічний мешканець цієї зони характеризується сильним третинним волосяним покривом, здебільшого середнім зростом, досить високим обличчям, відносно довгим вузьким носом, що різко виступає з площини обличчя.

мал.4 *Українці Карпат і Буковини (узагальнені портрети)*

Аналіз соматологічних даних дає змогу виокремити в ареалі цієї зони два локальних варіанти, а саме: східний і північно-західний[29].

Людність східної частини Українських Карпат, надто гуцули Закарпаття і Буковини, характеризуються яскраво вираженою брахікефалією, вузьким і високим обличчям, найпрямішим лобом з найслабкішим розвитком надбрів'я, найвищим в Україні відсотком темних очей, дуже темною барвою волосся, значним переваженням випуклих носів над вгнутими. Прямі аналогії даному комплексу ознак простежуються на Заході Буковини . Наведений комплекс ознак, поширений також серед чорногорців, сербів, боснійців, північно-західних румунів, південно-західних словаків, окремих груп греків та угорців, відомий під назвою "динарська раса" або "динарський тип". Однак "класичному" (балканському) різновиду динарців властивий дещо вищий зріст, ніж карпатоукраїнцям.

На північному заході Східних Карпат, особливо в Північному Прикарпатті, спостерігається деяке ослаблення брахікефалії, збільшення ширини обличчя, часом - зменшення зросту. Крім того, тут значно нижчий відсоток опуклих носів, спинка яких здебільшого має пряму форму. Що ж до барви волосся та очей, то тут трапляються як дуже темнопігментовані, так і світлопігментовані варіанти. Схожий комплекс ознак часто зустрічається у поляків, а також етнічних груп басейну р.Дунай, а саме: словенців, хорватів, німців та австрійців. Це, очевидно, й дало підстави В.Дяченку назвати його "дунайським"[31] (мал.4).

Окремі риси даного варіанту поширені серед українців Лемківщини, однак їм властивий трохи світліший колір очей. За цією ознакою вони тяжіють до людності Холмщини і меншою мірою Волині[32].

Територія західної антропологічної зони України відповідає ареалу карпатського одонтологічного комплексу, який охоплює Прикарпаття, Гуцульщину, Закарпаття, Лемківщину. За рівнем редукції зубної системи він має аналогії серед носіїв західного варіанту південного грацильного типу. Своєрідне положення в межах даного комплексу займають лемки Закарпаття, які за деякими характеристиками будови зубів тяжіють до волинян.

У Карпатах представлена західна гілка південного дерматогліфічного комплексу України, який характеризується наявністю південноєвропеоїдних рис, а саме: підвищенням дельтового індексу і частоти осьових карпальних трирадіусів t, зниження величини індекса Каммінса і

додаткових трирадіусів долоні.

За підсумками гематологічних досліджень, українці карпатської зони відзначаються найсвоєріднішим у Східній Європі поєднанням серологічних характеристик, виявляючи близькість до молдаван, болгар, північно-східних румунів, угорців, словаків, меншою мірою - сербів, боснійців та інших південнослов'янських народів[33]. На відміну від людності інших регіонів, вони належать до північнобалкансько-карпатської гематологічної зони, яка охоплює більшу частину Балканського півострова і суміжні регіони Європи.

На думку Є.Данилової, генетична своєрідність українців Карпат пояснюється принаймні двома обставинами: 1) територіальною близькістю цього регіону з Балканським півостровом і давніми генетичними взаємостосунками з етнічними групами південно-східної Європи; 2) спільним з Балканами напрямком мутагенних процесів, зумовленим схожістю ландшафту і відносною ізоляцією окремих невеликих популяцій в гірській місцевості, що мала місце в минулому[34].

Загалом за підсумками соматологічних, одонтологічних, дерматогліфічних і гематологічних досліджень карпатоукраїнці характеризуються яскраво вираженим європеоїдним комплексом морфо-фізіологічних характеристик (без щонайменшої монголоїдної домішки). Карпатська антропологічна зона може розглядатись як своєрідний "місток" між українським народом і етнічними групами Центральної та Південної Європи.

Південна антропологічна зона охоплює більшу частину Буковини, Північно-Західне Причорномор'я, Нижнє Подніпров'я, де виокремлюється прутський і нижньодніпровськой соматологічний варіанти (мал.5).

Прутський варіант представлений серед українців східних районів Буковини і Північної Молдови, характеризуючись темною пігментацією волосся і очей, менш округлою формою голови, видовженим обличчям, чітко окресленим носом, спинка якого характеризується переважанням опуклих форм над увігнутими, дуже значним розвитком третинного волосяного покриву. Схожий комплекс ознак властивий також суміжним групам румунів.

Висловлювалась думка, що в антропологічному складі українців Карпат і Буковини простежується вплив давнього фракійського компонента, виявом якого є відносно темна пігментація волосся та очей, максимальний розвиток третинного волосяного покриву та переважання опуклих спинок носа над вгнутими[35]. Певною мірою на це вказує також схожість одонтологічних характеристик дунайсько-дністровського варіанту Черняхівської культури і карпатського комплексу сучасної людності України. Однак остаточному вирішенню даного питання перешкоджає обмеженість палеоантропологічних даних.

мал. 5 *Українець степової зони (узагальнений портрет)*

Нижньодніпровський варіант відзначається високим зростом, темним кольором очей і волосся, менш вираженою, ніж в інших регіонах України, брахікефалією, значним розвитком бороди. За цими ознаками він близький до прутського варіанту нижньодніпровсько-прутської області. За іншими характеристиками - морфологічною висотою обличчя, діаметром вилиць, розвитком складки верхньої повіки тощо - людність Нижнього Подніпров'я тяжіє до мешканців центральної антропологічної зони.

В південній антропологічній зоні представлений південно-східний одонтологічний комплекс, ареал якої входить до "південної смуги грацильності" на території України, яка утворилась внаслідок впливу південноєвропеоїдного морфологічного компонента. Наявність останнього засвідчують також дані дерматогліфіки і гематології, за якими тут виокремлюються локальні варіанти. Відзначалось, що за групами крові систем АВО, MN, Rg та іншими серологічними маркерами людність південно-східного гематологічного варіанту, яка

охоплює, Північне Причорномор'я і Великий Донбас, близька до населення Ставропольського і Краснодарського краю Російської Федерації[36], значна частина якого є нащадками запорізьких козаків.

Поширення південноєвропеоїдних рис у південній антропологічній зоні України пов'язане з впливом так званого "неопонтійського" морфологічного субстрату, який протягом тривалого часу переважав у степовій смузі Східної Європи, де принаймні з енеолітичної доби активно взаємодіяли носії протоєвропейських та давньосередземноморських рис[37]. Починаючи з I тис. до н.е., "неопонтійські" варіанти були представлені серед іраномовних скіфо-сарматських племен, включаючи й середньовічних аланів басейну Сіверського Дінця. Через них він увійшов до антропологічного складу сіверян, а згодом - українців Лівобережного та Нижнього Подніпров'я. У південній зоні України фіксуються також сліди давнього монголоїдного кочівницького компонента, який був принесений сюди протоболгарами, кочовиками доби Київської Русі, окремими групами кримсько-татарської людності.

Загальна антропологічна оцінка українців і проблема спадковості давньої та сучасної людності України

Попри наявність на теренах України вишеозначених антропологічних зон, відмінності між окремими територіальними групами українського народу носять помірний характер, що дало підстави Ф.Вовку виділити "український", І.Раковському та С.Руденку - "альпо-адріяцький", В.Дяченку - "центральноукраїнський", Т.Алексеєвій - "подніпровський" типи, які, за висновками цих фахівців, охоплюють переважну більшість українців[38]. Відсутність різких відмінностей між людністю різних регіонів України засвідчили підсумки статистичного аналізу одонтологічних та дерматогліфічних даних методом "середніх таксономічних відстаней". Всі обстежені системи ознак, за підсумками географічного і кореляційного аналізу, вказують на поступове посилення південноєвропеоїдного компонента з Центру на Південний-Захід, Південь і Південний Схід України. Що ж до загальної антропологічної оцінки українців - носіїв *дніпровсько-карпатської групи антропологічних типів*, то вони займають проміжне положення між північними та південними європеоїдами, тяжіючи до останніх.

Відомо, що деякі російські вчені XIX - початку XX ст. слідом за істориком М.Погодіним намагались довести відсутність генетичної спадковості між середньовічною та сучасною людністю України. "Малорос, - писав із цього приводу антрополог Є.Чепурковський, - найновіший поселенець, що змінив після татарського ярма дотатарську людність"[39]. Ці й подібні твердження суперечать фактичним даним.

За підсумками краніологічних досліджень, у добу Київської Русі на етнічній території українського народу мешкали носії двох основних морфологічних варіантів: масивного, властивого древлянам, волинянам, тиверцям та уличам, та грацильного, притаманного полянам і сіверянам. Сучасна людність України споріднена з представниками обох варіантів: із першими їх рідніть виступ та будова носа, з другими - розміри обличчя[40]. Дуже глибока лінія морфологічної спадковості, пов'язана з доліхокранним вузько- і низьколицим типом, простежується в Середній Наддніпрянщині, а саме: племена тшинецької культури доби бронзи ⇒ скіфи лісостепової смуги ⇒ населення черняхівської культури ⇒ нащадки літописних полян ⇒ сучасні українці. На такі ж висновки наводять антрополого-одонтологічні дані: починаючи з енеолітичної доби, в Середній Наддніпрянщині представлений один і той самий тип - середньоєвропейський, який взаємодіяв з грацильними варіантами південного походження.

Загалом в антропологічному складі українського народу знайшли відображення багатовекторні етногенетичні процеси, що мали місце на Південному Заході Східної Європи упродовж тисячоліть. У них брали участь різні за походженням морфологічні компоненти, що їх витоки можна знайти як на території України, так і за її межами, а саме: в Центральній Європі, на Балканах, в Південній Балтії, на Північному Кавказі, в Поволжі, Приураллі, Середній Азії та в інших регіонах

Євразії. Слід мати на увазі, що фізичні риси українців почали формуватись задовго до появи слов'янства на історичній арені. "Коли ми кажемо, що є автохтонами на нашій землі, - писав із цього приводу В.Петров, - що живемо на ній не від VI ст. по Різдву, а ще від III тис. перед Різдвом, ми повинні зважати, що між нами і людністю неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій... Наша автохтонність не була плодом і наслідком лише самої біологічної зміни й біологічного відтворення поколінь, що в русі часу протягом тисячоліть послідовно заступали одне одного... В громах і бурях знищень, у бурхливих зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині"[41]. З цими словами важко не погодитись.

1 Див.: *Дебец Г.Ф., Левин М.Г. Трофимова Т.А.* Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза // Сов. этнография. 1952. - № 1. - С. 22-35; *Алексеева Т.И.* Антропология и вопросы этнической истории, 1973, Вып.43. - С.8-24; *Алексеев В.П.* Историческая антропология. - М.: Высшая школа, 1979. - 215 с.
2 *Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А.* Народы. Расы. Культуры. - М.: Наука, 1985. - С. 153.
3 *Вовк Хв.* Антропологічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. - К.: Мистецтво, 1995. - С.56.
4 *Дяченко В.Д.* Антропологічний склад українського народу. - К.: Наук. думка, 1965. - С.126.
5 *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. - 272 с.
6 *Бунак В.В.* Антропометрия. Практический курс. - М.: Госпедиздат Наркомпроса РСФСР, 1941. - 368 с.
7 *Зубов А.А.* Одонтология: Методика антропологических исследований. - М.: Наука, 1968. - 200 с.; *Зубов А.А.* Одонтоглифика // Расогенетические процессы в этнической истории. - М.: 1974. - С. 11-42.
8 *Cummins H., Midlo Ch.* Finger prints, palm and soles. - NY., 1961. - 319 p.
9 *Данилова Е.И.* Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа . - К.: Наук. думка, 1971. - 128 с.; *Старовойтова Р.А.* Этническая геногеография Украинской ССР. - К.: Наук. думка, 1979. - 142 с.
10 *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. - К.: Вид-во ім.О.Теліги, 2001. - С.102.
11. *Дяченко В.Д.* Антропологічний склад ... - С.47.
12 *Дьяченко В.Д.* Антропологический состав и расселение // Украинцы. Макет тома серии "Народы и культуры". - Книга 1. Этническая история. Антропология. Язык. Расселение. - М., 1994. - С. 184.
13 *Там само.*
14 *Геродот* (Геродота турійця з Галікарнасса "Історій книг дев'ять, що їх називають музами"). Переклад, передмова та примітки А.О.Білецького. - К., 1993. - С.185.
15 *Там само.* - С.205.
16 *Гохман И.И.* Население Украины в эпоху мезолита и неолита (антропологический очерк). - Москва: Изд-во "Наука", 1996. - С. 187 - 188.
17 *Вовк Хв.* Антропологічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. - К.: Мистецтво, 1995. - С.16.
18 *Дяченко В.Д.* Цит. праця. - С.73.
19 *Зубов А.А.* Предисловие // Гравере Р.У. Этническая одонтология латышей. - Рига: Зинатне, 1987. - С.4.
20 *Гравере Р.У.* Среднеевропейский одонтологический тип и его варианты на территории Латвии // Проблемы этногенеза на территории Латвии. - Вильнюс, 1985. - С.166-176.
21 *Сарап Г.Г.* Материалы по одонтологии Эстонии // Вопросы антропологии. - 1977. - Вып.56. - С.155-165; *Зубов А.А., Халдеева Н.И.* Одонтологические исследования луговых и горных мари // Новые исследования по антропологии марийцев. - М.: Наука, 1979. - С.65 -74; *Зубов А.А.* Географическая изменчивость одонтологических комплексов финно-угорских народов // Финно-угорский сборник. - М.: Наука, 1982. - С.134-148 та ін.
22 *Гравере Р.У.* Одонтология Восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. - М.: Научный мир, 1999. - С.80 - 94.
23 *Зубов А.А.* Географическая изменчивость одонтологических комплексов... - С.142.
24 *Див.: Долинова Н.А., Сегеда С.П., Цветкова Н.Н.* Новые данные по дерматоглифике русских //Вестник антропологии. Альманах. - М.: Старый сад, 1998. - С.169-177; *Хить Г.Л.* Дерматоглифика финно-угорских народов // Расогенетические процессы в этнической истории. - М., 1974. - С.106-124.
25 *Данилова Е.И.* Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа . - К.: Наук. думка, 1971. - С.91; *Старовойтова Р.А.* Этническая геногеография Украинской ССР. - К.: Наук. думка, 1979. - С.119.
26 *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. Видання друге. - К.: Наук. думка, 1971. - 117 с.
27 Этническая одонтология СССР. - М.: Наука, 1979. - С. 250.
28 *Данилова Е.И.* Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа . - К.: Наук. думка, 1971. - С. 95.
29 *Сегеда С.П.* Антропологічний склад українців Східних Карпат // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. - Т.1. Археологія та антропологія. - Львів, 1999. - С. 461-482.
30 *Дяченко В.Д.* Антропологічна характеристика // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. - К.: Наук. думка, 1987. - С.42.
31 *Дяченко В.* Не тільки чорнії брови, карії очі (антропологічні типи на етнічній території українського народу) // Віче. - 1992. - №4 . - С. 117.
32 *Сегеда С.П.* Антропологічні особливості населення Лемківщини // Лемківщина. У 2-х томах. - Т.1. Матеріальна культура. - Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. - С. 38.
33 *Данилова Е.И.* Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа . - К.: Наук. думка, 1971. - С.99.
34 *Там само.*
35 *Дяченко В.Д.* Антропологічний склад українського народу ... - С.126; *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. - 273 с.
36 *Данилова Е.И.* Гематологическая типология. - С.100.
37 *Дебец Г.Ф.* Палеоантропология СССР // Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия. - Т. IV. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. - 390 с.

38 Детальніше про це див: Сегеда С. Антропологічний склад українського народу (етногенетичний аспект)... - С.7 - 33.
39 Чепурковский Е.М. Вопрос антрополога историкам // Русский антропологический журнал. Т.13, вып. 3 - 4, 1924.
40 Алексеева Т.И. Этногенез восточных ... - С.203.
41 Петров В. Походження українського народу. - К.: МП Фенікс, 1992. - С.25.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ

(етносоціогуманітарний аспект)

Ігор Черничко

За епіграф до нашого дослідження візьмемо цитату з Маланюкового "Малоросійства" (1959), яку сприймаємо як програму дій щодо вирішення актуальних проблем українського етносоціогуманітарного розвитку: "Напружене *творення Духовної Суверенності* — ось рецепт, що був, є і буде найбільш трудний, але й найбільш істотний і всеобіймаючий. Цей рецепт, до речі, виключає — якнайгостріше — імітацію, деклямацію, патріотичну позу, барокове "здаватися, а не бути", як і всіляке "погрожування пальцем в чоботі"[1].

Аксіоматично, що перспективний розвиток української нації, суспільства, а отже, існування самої української держави залежатиме від такого всеобіймаючого формотворчого чинника, як українська культура, що розглядається нами як багаторівнева, поліфункціональна, самоорганізована і саморегульована система, на яку, однак, неабияк впливає те, що М.Фуко назвав "дискурсом влади".

З одного боку, українська національна культура як система, задовольняючи духовні, естетичні, інтелектуальні та інші потреби споживачів культурної продукції, виконує етноохоронну, соціоконсолідуючу та націотворчу (державотворчу) функції, а з іншого — вона може існувати й розвиватися лише всередині та задля національної спільноти як соціальної системи, яку вона (культура) і трансформує.

В сучасній науковій думці існує інтерпретація нації як "уявленої спільноти" (Б.Андерсон), сконсолідованої певною етнокультурою, — сконсолідованої насамперед свідомістю своєї культурної окремішності й духовної суверенності; існує визначення нації як "культурного артефакту особливого роду"[2].

П.Сорокін, один із засновників сучасної американської етносоціології, потрактувавши націю як специфічну поліфункціональну, солідарну, організовану, напівзакриту соціокультурну групу, члени якої хоча б частково усвідомлюють факт свого існування та єдності, виявив три основні елементи, що об'єднують індивідів у цю групу. По-перше, це громадяни однієї держави; по-друге, вони мають "спільну" мову та "спільну" сукупність культурних цінностей, генезу яких треба виводити з минулої історії індивідів та їхніх попередників; по-третє, обіймають "певну" територію, на якій живуть вони та проживали їхні предки[3].

Хоч ця формула нації і містить мовно-культурний елемент як обов'язкову умову формування й існування національного буття, але вона розмиває межі між визначеннями нації-етносу і нації-держави, відмінність між якими необхідно чітко усвідомлювати.

Як відомо, у Європі немає гомогенних етнічних держав, але в цих державах соціоконсолідуючу функцію виконує — за винятком, коли державу утворено на етнічних землях різних етнічних спільнот, які "домовились" про окремішнє існування різних етнокультур у межах єдиної держави (Швейцарія) — та чи інша етнокультура титульної нації (національна культура нації-етносу), як це відбувається у Франції, Німеччині, Великобританії, Польщі, Словаччині, Росії та ін.

Проблема становлення й сталого розвитку української нації та демократичного громадянського суспільства безпосередньо пов'язана з повноцінним функціонуванням вітчизняної сфери культури, на стан і якість якої має значний вплив державна культурна політика.

Говорячи про сферу культури в ши-

рокому аспекті, а саме як про гуманітарний цикл народногосподарського комплексу, зараховуємо до неї елементи духовно-інтелектуального й мистецько-культурного становлення та розвитку суспільства. Отже, завданням сфери культури, або гуманітарної сфери, є поліпшення якості суспільства через зростання духовної, загальної, професійної, мовної, естетичної, політичної та ін. культури його членів. Недаремно такі міжнародні терміни, що широко застосовуються в соціокультурній сфері, як гуманітарний, гуманний, мають однокорінне походження і ведуть свою генезу від латинського слова humanus — "людяний, людський". А як доводить світовий досвід, гуманітаризація суспільства неодмінно веде за собою його гуманізацію. Олюднення і гармонізація суспільних відносин, таким чином, є як передумовою, так і перспективним наслідком постання громадянського або відкритого суспільства.

Безумовно, забезпечення комплексного соціально-культурного розвитку регіонів і країни в цілому, реалізація програм соціально-культурного розвитку відповідних територій, прискорене вирішення гострих питань, пов'язаних із створенням належних умов для повноцінного та якісного функціонування інфраструктури сфери культури, мають бути спрямовані на ефективний суспільний, або, за загальновизнаною термінологією, гуманітарний, людський розвиток (human development), повинні задовольняти конституційно проголошені права і норми.

На законодавчому рівні в Україні задекларовано головні принципи, за якими має функціонувати вітчизняна гуманітарна сфера. Окрім загальновизнаних принципів демократичної, правової держави та утвердження і забезпечення прав і свобод людини, це:

— консолідація та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури;

— всебічний розвиток, використання і захист мов національних меншин України;

— розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності як корінних народів, так і національних меншин України;

— вільне об'єднання громадян у громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення культурних, соціальних, економічних та інших інтересів;

— свобода творчості громадян;

— захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами творчої діяльності тощо[4].

Зрештою, ці положення перегукуються з принципами забезпечення "повноти політичного, культурного і національного українського життя" та національно-культурної автономії національних меншин України, що їх проводили в життя представники Української Центральної Ради, зокрема М.Грушевський.

Останній писав напровесні 1917 року: "Ми не на те цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилею, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету — приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої української землі... Ми не на те виступали проти "національного еросу", проти роздування національного шовінізму, проти принципу, що для національного успіху все дозволено, щоб тепер самим ступити на сю дорогу"[5].

Але той-таки М.Грушевський, обороняючи права національних меншин України, говорив і про їхні обов'язки, закликаючи з розумінням поставитись до українських домагань, бути разом з українцями, "а не стояти оподалік в нейтральній ролі сторонніх свідків".

М.Грушевський підкреслював, що ті, хто пристане до українців одверто і сміливо в цей рішучий момент створять на майбутнє "міцний духовний, сердечний зв'язок між українським народом і собою". І далі: "Ті, що будуть триматися оддалік або вороже, не можуть, розуміється, претендувати на особливо теплі почуття із української сторони. Але правова сторона мусить бути витримана незалежно від симпатій і антипатій. Право національних меншостей буде забезпечене!"[6]

В ідеалі ці основоположні засади мають стати тією базою, на якій ґрунтуватимуться всі наукові, правові - організаційні заходи щодо збереження нашого культурного розмаїття, яке характеризується урізноманітненням форм і способів існування українського суспільства.

Це цілком відповідає сучасній інтерпретації гуманітарного (людського) роз-

витку. Звідси відповідно трансформуються стратегія і тактика, зміст, форми культурної політики та нормативно-законодавче забезпечення розвитку сфери культури як країни в цілому, так і її регіонів.

У звіті Всесвітньої комісії з культури і розвитку при ЮНЕСКО під назвою "Наша творча різноманітність" (1996) "людським розвитком" названо процес, який збільшує реальну свободу людей у досягненні будь-чого, що вони вважають за цінність. У цьому ж документі рекомендовано органам, що проводять культурну політику, поступово переходити у своїй діяльності на засади захисту індивідуальних виборів та групових культурних практик. Тим більше не можна нехтувати духовно-культурними потребами, інтересами, безпекою цілої етнонації, яка проживає на своїй етнічній території.

Це набуває особливого значення в сучасній Україні, яка етнічно, мовно, культурно, ідеологічно неоднорідна і де існує певний мовно-культурний дисбаланс і викривлена парадигма національної культури, що зумовлено тривалими конкретно-історичними процесами.

Складність ситуації в Україні полягає в тому, що становлення й зміцнення основ суверенного державно-політичного життя українців, формування модерної української нації, розвиток культури та розбудова громадянського суспільства мають відбуватись одночасно, відбуватись в умовах економічної кризи і перехідної економіки.

Варто зазначити, що переваги націй, які ставились і ставляться до сфери культури як до стратегічного напряму та пріоритетного, визначального чинника національного прогресу, очевидні: вони утворили повноструктурні національно-суспільні організми, сформували міцні державно-політичні утворення, побудували високотехнологічні економіки, які є матеріальною базою високого життєвого рівня населення та існують в умовах громадянського суспільства, яке, по суті, є широкою й універсальною концепцією демократії.

У документі ООН "Порядок денний XXI століття" (1997) наголошено, що для входження людства в нову еру економічного процвітання й соціальної справедливості необхідні демократичні перетворення в усіх рівнях суспільства і владних структур. При цьому підкреслено, що інформаційно-культурний продукт є обов'язковою первинною умовою трансформації світового співтовариства в нову якість, коли внаслідок духовно-культурного, соціального і науково-технічного прогресу уможливлюється вільний творчий розвиток особистості[7].

Таким чином, передові нації світу найбільші свої сподівання в майбутньому пов'язують з розвитком освіти, науки, культури, що становлять інформаційно-культурне поле, або сферу культури в широкому розумінні цього поняття, і які є осередям гуманітарної сфери.

Для того, щоб Україна не опинилася у стані країни третього світу та не перебувала на узбіччі цивілізаційного розвитку людства, політичний істеблішмент країни має докорінним чином переглянути і змінити своє ставлення до вітчизняної сфери культури, яка повинна стати як і в розвинених країнах основою національного прогресу.

М.Драгоманов небезпідставно вважав, що всю практичну людську мудрість можна окреслити як здатність передбачати, прогнозувати напрями світового руху, його міру, закони розвитку і скористатись тим рухом для власного національного прогресу. Основне питання, яке розв'язував вчений, можна сформулювати так: "Наскільки Україна могла б цивілізуватися сама й послужити для всієї цивілізації?"

Безумовно, найкраще українська нація могла б цивілізуватися через гуманітаризацію, гуманізацію, а послужити для всієї цивілізації могла б потужною активізацією та динамізацією власного національно-культурного життя, яке є неповторним, оригінальним, але органічним елементом світової духовно-культурної різноманітності. Це доводить і національна духовно-культурна традиція українців, яка понад десять століть перебувала у загальноєвропейському цивілізаційному контексті і яка була складовою європейської культури.

Нарешті, М.Євшан цілком слушно обґрунтовував зв'язок рівня культурного самоусвідомлення нації з рівнем її економічного розвитку. Адже тільки той, хто навчиться культивувати свій талант, усвідомить в собі свої духовні потенції, прямуватиме шляхом культурного, технологічного і економічного зростання. Що, зрештою, і довела низка

"економічних див" у розвинених європейських і азіатських країнах.

Не тільки для українців, а й для інших народів світу залишається актуальною формула І.Франка, за якою національна культура і мова, що панує в школі, церкві, уряді, мистецтві, є справді репрезентанткою національної єдності та національного прогресу, який є складовою світового цивілізаційного розвитку.

До речі, за нещодавно розробленою гарвардським ученим С.Гантінгтоном (США) схемою цивілізаційного розвитку людства, межа західної цивілізації проходить через територію України. А вчені з вашингтонського Центру стратегічних і міжнародних досліджень (США) визнали за Україною те, що українські дослідники довели вже кілька десятиліть тому, а саме: Україна з погляду своїх культурних традицій та духовного надбання є центральноєвропейською державою[8].

Зрозуміло, що найближчу перспективу розвитку українського суспільства визначатиме економічна ситуація в країні, яка впливатиме на усі сфери національного буття — від освіти, науки, культури і до політики.

Варто підкреслити, що учасники Міжурядової конференції ЮНЕСКО з питань культури і розвитку, що проходила 1998 року в Стокгольмі (Швеція), розглянувши питання державної підтримки культури, впровадження найбільш сприятливих податкових механізмів для установ і закладів культури, які є спільними для багатьох країн, визначили мінімальний обсяг бюджетного фінансування сфери культури на рівні 1,0% ВНП, нижче якого починається процес руйнування як інфраструктури культури, так і її основ. Це, зрештою, і відбувається в сучасній Україні. Зменшення обсягу бюджетного фінансування на потреби культури стало однією з причин її регресивного розвитку.

Виходячи з того, що модернізація українського суспільства нерозривно пов'язана з розвитком освіти, науки та культури, викликають занепокоєння негативні процеси, що відбуваються в соціокультурному житті країни. Це і певні втрати інтелектуального потенціалу суспільства, і скорочення кількості культурно-мистецьких закладів, руйнування інфраструктури культури, відсутність потужної альтернативної системи виробництва, збереження і розповсюдження української духовно-культурної продукції, зниження тиражів періодичної і книжкової продукції, що видаються українською мовою, яка є першоелементом вітчизняної культури. Все це призводить до зменшення українського національного інтелектуально-духовного поля. Деукраїнізація українського суспільства за останні десять років не тільки не припинилась, а посилилась, про що свідчать, зокрема, статистичні дані[9]. Навіть сучасний Львів, за свідченням С.Андрусіва, навально русифікуючись, "тужить за своїм статусом другої (деколи і першої) культурної столиці України"[10].

Отже, в Україні зберігається значний дисбаланс в інформаційно-культурному просторі, що може загрожувати її національній безпеці. Необхідно також пам'ятати, що провідна ідея російського "неослов'янофільства" — це інкорпорація Малоросії до державного тіла Росії[11]. Не вдаючись до політологічного аналізу питання, зазначимо, що саме представники української творчої інтелігенції завжди гостро реагували і реагують на гасла і практичні закони щодо "об'єднання Росії". Так, наприклад, М.Лисенко, не обтяжений досвідом страшного для українців XX століття, наприкінці XIX століття вважав (як, до речі, й інші українофіли–громадівці, а серед них — В.Антонович, М.Драгоманов, П.Чубинський, М.Старицький та ін.), що "об'єднана Росія — це смерть України"[12]. Альтернативою "поверненню" може бути лише перетворення Малоросії на Україну на культурно-антропологічному рівні.

Збереження диспропорції між наявним культурним продуктом (виробленим в Україні чи імпортованим) та задоволенням духовних, інтелектуальних, естетичних, інформаційних потреб основних мовноетнічних груп населення може стати джерелом непорозумінь між ними. Також потенційним джерелом можливих суспільних конфліктів є триваюча соціальна й культурна маргіналізація населення України.

Саме збереження механізмів соціально-культурного домінування однієї мовноетнічної групи над іншою, слушно вважає М.Рябчук, поглиблює наявні непорозуміння. А на усунення соціокультурних наслідків відповідної дискримінації якраз і повинна бути спрямована поширена на Заході система державної підтримки[13].

Формування модерної української політичної нації потребує виваженої, далекоглядної державної гуманітарної політики, що має переслідувати стратегічні цілі, насамперед — досягнення нової культурної ідентичності українців як нації. Досі це гальмується як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, що включають явища економічного, соціального, психологічного характеру.

Розбудова сучасних форм українського державно-політичного, економічного, соціального, духовно-культурного життя відбувається паралельно з подоланням перманентних кризових ситуацій, генезу яких можна виводити як з недалекого минулого, так і з сьогодення. На часі творення нової культурної парадигми, однією з основних умов постання якої є повноцінне функціонування сфери культури, формування національного інформаційно-культурного простору.

Незважаючи на статистичну поліетнічність України, де українці становлять 72,7%, а росіяни — 22,1% населення[14], та етнонаціональну самоідентифікацію українських громадян, в країні існують фактично дві мовно-культурні орієнтації: україномовна та російськомовна. Для переважної більшості українських громадян, зокрема носіїв російської культури, а серед них і "землячків-малоросів", культура українська — це своєрідна terra incognita, пізнанню якої заважає не мовний бар'єр, а психологічний фактор та десятиліттями культивований чинниками "згори" імідж української культури як культури меншовартісної, другорядної, неповноцінної (цей імідж підживлюють і представники російських академічних кіл, для яких російська культура — обов'язково "висока", а українська — обов'язково "низька"[15]).

На відміну від войовничо-"принципових" русофонів, українофони (не обов'язково етнічні українці) не тільки обізнані з інокультурою (в даному випадку — з російською) в усьому її розмаїтті, а й фактично (не декларативно) є білінгвістами. То хто ж таки себе збіднює? Як відомо, малоросійство, як явище інтернаціональне, є своєрідною формою самообкрадености.

Проблема вирішується, здається, дуже просто: шляхом "визнання" і "входження" в культуру титульної нації, і якщо не шанобливого, то принаймні толерантного до неї ставлення, як це відбувається в цивілізованих країнах.

А поки що україномовні українські громадяни різних національностей є найбільш незахищеною соціокультурною групою, яка потребує системи державної підтримки. Варто також враховувати, що значною мірою не українська культура виконує функції соціалізації та інкультурації індивіда, а отже, останній "входить" не в українську соціокультурну систему. А це викликає особливе занепокоєння тому, що в тріаді "культура — нація — держава", саме культура є не тільки першим елементом, а й формотворчим чинником двох останніх.

Розрив між формальним (декларативно проголошеним владним істеблішментом) і реальним (недостатньо підтриманим державними владними структурами) статусом української культури може стати причиною певних конфронтацій. Багатьох фахівців цей формальний статус непокоїть тому, що він або не передбачає жодних механізмів для своєї реалізації, або ці механізми занадто уповільненої дії. Українські владні еліти мають усвідомити, що формування нової культурної ідентичності, а відтак і модерної української нації, становлення громадянського суспільства неможливі без функціонування системи повноцінного національно-культурного буття.

Головною проблемою української культури є не низька її якість, а низький її суспільний та соціально-правовий статус, який зникне тоді, коли зміниться загальний соціальний, економічний, культурно-освітній статус українства. Зрозуміло, що має відбутись процес зміцнення сфери культури, процес її повноцінного ресурсного й інституціонального забезпечення на всіх рівнях, має збільшуватися інвестування у вітчизняне духовне виробництво.

У процесах реформування галузі культури основна увага має бути зосереджена на таких першочергових завданнях як фінансове, законодавче й нормативно-правове забезпечення, податкова політика, підтримка пріоритетних програм забезпечення високого рівня духовного розвитку суспільства. Це, зокрема, національні заклади культури, система дитячого і юнацького естетичного виховання та інтелектуального розвитку, забезпечення діяльності бібліотечної мережі, підтримка мистецької молоді,

охорона національної духовно-культурної спадщини та інтересів, використання і охорона національних інформаційних ресурсів, складовою яких є книговидання, друковані та електронні медіа, а також пріоритетний розвиток національної гуманітарної, підкреслюємо, науки, як це, зрештою, було "запрограмовано" ще в часи створення Української Академії наук, коли два з трьох відділів УАН були відділи гуманітарні і коли одне із найголовніших завдань найвищої української наукової установи було визначено як пізнання України та українського етносу в широких часопросторових межах[16], а саме цим займається комплекс гуманітарних наук.

Але найголовніше — це формування нової гуманітарної політики в державі. Дія стихійного, агресивного ринку у сфері культури має бути компенсована протекціоністською культурною політикою держави, обґрунтованою програмою заходів, спрямованих на дієву підтримку української освіти, науки, культури та формування національного інформаційно-культурного простору як серцевини української гуманітарної сфери. А по суті — спрямованих на підтримку як виробника, так і споживача української національної духовно-культурної продукції.

А для цього необхідно, як мінімум, екологізувати національний інформаційно-культурний простір, позбавитися залишкового принципу щодо фінансування основних галузей сфери культури, відкинути суто технократичний підхід до суспільного життя, замінивши його підходом гуманістичним, і, як слушно вважає В.Смолій, усвідомити, що могутність кожної держави вимірюється передусім людиною, — її духом, вірою, освіченістю, культурним набутком[17].

Таким чином, українська модель соціокультурного розвитку має не тільки базуватися на загальновизнаних цивілізаційних принципах, але й враховувати деформації, що виникли внаслідок відповідних культурних практик, прагнути до розв'язання проблеми нової культурної ідентичності та функціонувати за принципом знаходження балансу загальнонаціональних і регіональних інтересів[18]. А для того, щоб українське суспільство, цивілізоване й гуманізоване відповідними чинниками, посіло в світовому соціокультурному контексті належне йому місце, владний істеблішмент країни має переусвідомити значення і роль сфери культури як визначального фактора національного прогресу та проводити таку державну культурну політику, яка захищає стратегічні національні інтереси і працює на українську перспективу.

Зрештою, як доводить тисячолітній український історичний досвід, українська культура без держави проіснувати зможе, нехай навіть і в "захалявному", напівлегальному чи упослідженому варіантах, як це відбувалось, приміром, з іманентно самодостатньою, універсальною, естетично і функціонально нормальною, повноцінною українською художньою культурою впродовж XIX і XX віків у контексті перманентного етно-, лінгво- і культуроциду щодо українців, — а от Українська держава без української культури — навряд.

Отже, Карфаген малоросійського ставлення до української національної культури як до чогось другорядного, неважливого, факультативного мусить бути зруйнованим. Задля творення Духовної Суверенності.

Київ

[1] *Маланюк Є.* Малоросійство // Маланюк Є. Книга спостережень. — К., 1995. — С.229-230.
[2] Див.:-*Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. — К., 2001.
[3] *Sorokin P.* Society, Culture and Personality. — N.Y., 1962. — P.251-255.
[4] Див.: Конституція України. — К., 1996; Культура в законі: Стан та проблеми правового регулювання культури в Україні / За ред. О.Гриценка. — К., 1998.
[5] Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. — К., 1992. — 551 с.
[6] *Там само.* — С.107.
[7] *Данилишин Б., Дорогунцов С., Куценко В.* та ін. Гуманітарна сфера України: проблеми і шляхи формування. — К., 2000. — 96 с.
[8] *Там само.* — С.24.
[9] Див.: *Черничко І.* Стратегія і тактика соціокультурного розвитку України: пошук балансу загальнодержавних та регіональних інтересів // Продуктивні сили і регіональна економіка: Зб. наук. праць — К., 2000. — С. 186-198.
[10] *Андрусів С.* Міфологема Європи в сучасній українській культурній свідомості // Сучасність. — 2001. — Ч.2. — С.111.
[11] Див.: *Лосєв І.* Україна в контексті російського "неослов'янофільства" // Сучасність. — 1999. — Ч.5. — С.106-111.
[12] *Старицька-Черняхівська Л.* Спогади про М.В.Лисенка // *Старицька-Черняхівська Л.* Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. — К., 2000. — С.770.
[13] Див.: *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. — К., 2000.

14 Розподіл населення за окремими національностями // Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. Щорічник. – К., 1991. – С.32.

15 Про ліберальний варіант висвітлення російсько-української «транскультурації навпаки» див.: *Оржицький И.* Транскультурации инверсия // Культурология. XX век. Словарь. – СПб., 1997. – С.481.

16 Див.: Статут Української Академії наук у Києві // Історія Академії наук України. 1918-1923: Документи і матеріали. – К., 1993. – С.167-168.

17 *Данилишин Б., Дорогунцов С., Куценко В.* та ін. Гуманітарна сфера України: проблеми і шляхи формування. – К., 2000. – 96 с.

18 Див.: *Грабовська І.* Чи корисно українцям ходити по лезу бритви // Сучасність. – 1999. – Ч.5. – С.79-85; Європейський орієнтир етнонаціональної політики України: Матеріали до першої доповіді про виконання Україною Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин. Бюлетень. Ч.3. – К., 1999; *Рафальський О.* Процеси культурної самоорганізації національних меншин в Україні (Проблеми та перспективи) // Сучасність. – 2001. – Ч.3. – С.145-153.

СТІНЯНСЬКІ “КОЛАЧІ”

(за матеріалами фольклорно-етнографічної експедиції в село Стіна Томашпільського району Вінницької області)

Світлана Творун

Традиції шанобливого ставлення українців до хліба і використання його в обрядових діях дійшли до нас з глибокої давнини. “З появою хліба, як засобу харчування, виникла світла думка, що богам бридка кров жертовних тварин і хліб стає головним предметом жертвоприношень”,[1] - писав М.Сумцов. Можливо, тварин у жертву богам приносили переважно скотарські племена, а для землеробських найбільшою святістю здавна був і залишається хліб. Саме із хлібом українці і в наш час пов'язують добробут родини і держави, він є символом життя, достатку і гостинності, головним атрибутом багатьох свят і урочистих подій. По сьогоднішній день в селах Вінниччини до кожного свята печуться свої калачі, короваї, пироги або коржі, якими хлібороби пригощаються самі, частують гостей і домашню живність, вшановують предків, землю, сонце, Бога і християнських святих.

Членів наукової фольклорно-етнографічної експедиції в село Стіна Томашпільського району Вінницької області вразила неповторність і унікальність стінянських “колачів”. “Колачами” тут називають обрядові хліби з білого пшеничного борошна. Жителі Стіни вважають, що слово “колач” однокорінне із словом “коло” і слід говорити саме “колач”, а не “калач”. Стінянські обрядові хліби дійсно мають форму кола. У більшості з них всередині є отвір круглої форми.

Дослідження обрядових хлібів, а також повір'їв, звичаїв і обрядів, пов'язаних з їх виготовленням і використанням, які дійшли до нас із глибокої давнини, дають можливість глибше усвідомити і дослідити етнічну культуру. “Стійкість цих символічних предметів і становить їх особливу цінність як джерела вивчення не лише матеріального побуту, але й світоглядних елементів духовного життя народу”.[2]

Вагому роль відіграють калачі в період зимових святок. На Різдво калачі печуться скоромні, тобто здобні, замішані на молоці з додаванням яєць, “щоб були гарні і смачні”. На Святий вечір вони лише окраса столу, а вживати їх будуть на Різдво, коли піст минеться. Самим першим у Стіні роблять калач, який носить назву “рожество”, - це калач для корови, а дається він їй тоді, як корова буде телитися. “Рожество” має цікаву форму, плететься “в дві пелюсточки”, а кінці скрученого калача накладаються один на другий із запасом, щоб вийшли ріжки. Вийнявши з печі, “рожество” кладуть на горщик із кутею, який стоїть на покуті. Там він лежить протягом всіх зимових святок, після чого господиня його ховає і зберігає для корови до її отелення.

Воли в давнину були основною робочою худобою українців, корову ж і досі називають годувальницею, отже не випадково господарі пригощають окремим калачем із святкового столу і велику рогату худобу, намагаючись магічними діями забезпечити вдале отелення і приплід. Калач для корови, до того ж, і за формою нагадує стилізоване

зображення її голови, він має ріжки. Не виключено, що цей калач з ріжками може бути відгомоном давнього язичницького культу Тура, який дослідники пов'язують із культом сонця або місяця[3].

Проте схожість може бути і випадковою, а назва "рожество" йти із давніх часів поклоніння Роду і Рожаницям. Калач "рожество" навіть в сучасних уявленнях пов'язаний із народженням, адже його дають корові після отелення. Отже за народними уявленнями він символізує плодючість, забезпечує здоров'я роженицям.

Унікальним калачем є "подвійняк" (фото 3, зліва). Подвійняки в Стіні печуть на різдвяні свята для дітей, з ними ті носять вечерю, і на весілля неодруженій молоді - дружкам, світилкам, дружбам. Щоб зробити подвійняк, потрібно виліпити в "дві пелюсточки" один калач, покласти його на деко, а потім зробити ще один такий самий калач, лише менший в діаметрі і покласти його всередину більшого калача, ось і вийде подвійняк. Щоб зберегти всередині калача круглий отвір, туди під час випічки вставляють предмет правильної круглої форми - найчастіше скляну півлітрову банку. На Святий вечір подвійняки господиня пече кожній дитині. Близькі за віком діти з однієї сім'ї носять вечерю, як правило, разом, тоді і калач беруть один, але часто трапляється, що старші чи менші не хочуть іти разом, то щоб ніхто не ображався, мати пече калач кожному.

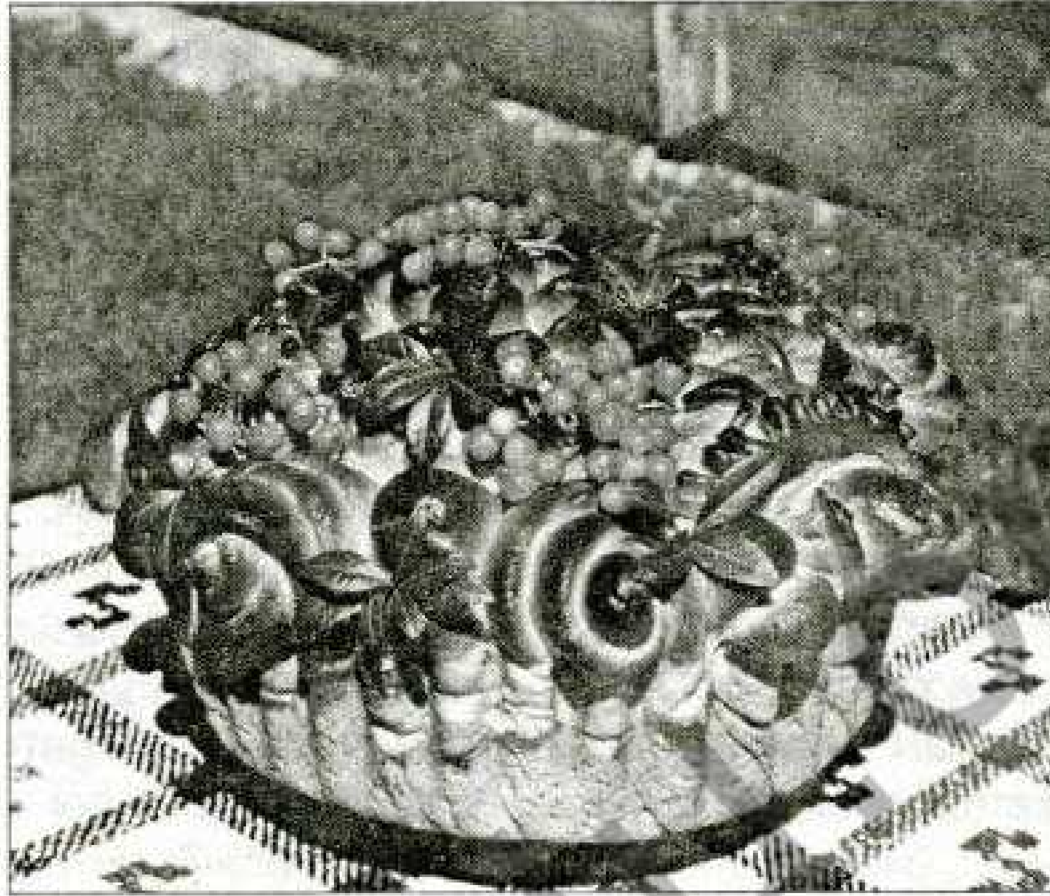

***Фото 1**. Ритуальний калач - помана*

. Готуючи дитині вечерю, мати насипає 4 ложки куті в мисочку, зверху кладе кілька вареничків, а поверх вареничків калач подвійняк, і зав'язує все у біленьку хустинку. Вечерю діти носять нанашкам, бабам повитухам, близьким родичам і добрим сусідам. Принісши вечерю, дітки говорять: "Добрий вечір, з святами будьте здорові! Просили тато і мама, і я Вас прошу — прийміть мою вечерю". "Спасибі мамі, татові і тобі за вечерю", — відповідають діткам, їх вечерю кладуть на стіл, пригощають малих своїми стравами, дають гостинці і гроші, а потім розв'язують їх вечерю, пробують куті, беруть один вареничок і калач, а натомість досипають своєї куті, кладуть свій вареник і свій калач, зав'язують хустинку. Діти йдуть до інших нанашок або родичів, міняючи в кожній хаті вечерю, додому приносять калач з останньої хати.

Наостанок, із тіста, яке залишилося і добре підійшло, господиня плете в "чотири пелюстки" великі різдвяні калачі. Великий різдвяний калач фактично складається з двох калачів, покладених один поверх другого. Нижній калач має форму подвійняка, верхній - одинарний калач, сплетений із двох дещо більших пелюсточок. Під час випічки в отвір також ставлять банку, коли тісто підходить, вся конструкція зліплюється в єдиний калач. Аналогічні за технологією вироблення великі калачі печуться всім кумам на хрестини, всім старостам і старостихам на весілля.

Великий різдвяний (або "святочний") калач разом із вміщеною в його отвір "трійцею" стоїть на столі протягом всіх зимових святок. Це власне три ідентичні обрядові калачі, які почергово випікаються напередодні Різдва, Старого нового року та Йорданських свят і змінюють один одного на почесному місці. У великий різдвяний калач (калачі), впихають "трійцю". "Трійця" - ще один особливий символ краю. Це - букет із сухого васильку, колосків жита і пшениці, засушених купчаків, чорнобривців і кетягів калини із великою восковою свічкою, або трьома свічками. "Трійцю" виготовляють на Святий вечір і освячують на Водохрище. В Стіні та інших придністровських селах вона замінює дідуха. Як стверджують жителі Стіни, калину до "трійці" кладуть за бажанням, хто хоче, а от колоски жита повинні бути обов'язково. Осипенко Євгена Панфілівна пригадує, що якщо хто не запасся житом, то навіть пусті житні ко-

лоски висмикували зі стріхи і вставляли у "трійцю". Жито, очевидно, символізує життя, і його присутність обов'язкова.

Напередодні Різдва великих калачів випікають найбільше, на столі їх іноді кладуть один поверх іншого. На Святий вечір вони виконують лише символічні та магічні функції, а на Різдво їх куштують всі члени родини, ними пригощають колядників, їх пахощами живляться духи предків, які, за народними віруваннями, прилітають в цей час до кожної оселі. Два великі різдвяні калачі виносять дорослі дівчата на поріг, коли їх вшановує парубоча громада. На цьому унікальному обряді зупинимося детальніше.

По сьогоднішній день у Стіні парубки увечері на Різдво обходять із зіркою двори, де є дівчата на виданні, і величають колядкою кожну "гречну панну", тобто кожну чесну і порядну дівчину. Свій спів під вікнами дівчат хлопці закінчують словами:

"А з цього слова бувай здорова,
Гречна панна на ім'я
(вказується ім'я дівчини)
Не сама з собою,
з батьком, з ненькою,
З усіма нами, з колядниками.
Радуймося й веселімося,
Рожеству святому поклонімося.
Добрий вечір!"

"Доброго здоров'я", - відповідають з хати. Дівчина бере велику миску, кладе туди горіхи, пряники, яблука, цукерки, зверху кладе пару великих калачів, виходить на сінний поріг і промовляє: "Хлопці-молодці, прошу Вас на коляду". Один з хлопців приймає миску і промовляє: "Хлопці-молодці, просить гречна панна нас на коляду".

Хлопці відповідають: "А ми теє чуємо, гречну панну віншуємо цією колядкою, а Бог щастям і здоров'ям. Добрий вечір!"

- Доброго здоров'я.

Один із хлопців знімає з миски калачі і піднімає їх над головою дівчини, другий висипає в торбу міхоноші дівочі гостинці, а дівчині в миску кладе свої два горіхи, двоє яблук, два пряника, два цукерки, щоб дівчина зустріла свою пару. Поверх гостинців парубок кладе калачі, які тримав над головою і віддає миску дівчині. Вклонившись, дівчина забирає калачі і гостинці, йде до хати, а хлопці ідуть колядувати далі. Саме пара великих різдвяних калачів слугує в даному обряді оберегом дівочої честі і запорукою її щасливого і швидкого одруження.

Різдвяні святки в давнину символізували завершення річного обігу сонця, адже за старим стилем вони випадали на завершення зимового сонцестояння. Саме 25 грудня за старим стилем наші предки відзначали Коляду - древнє язичницьке свято на честь народження світила - головного божества. Мабуть, сонцю, завершенню його старого кола і початку нового, присвячували предки стінян свої "колачі".

Не обходиться без калачів у Стіні жодне родинне свято. Велику роль вони відіграють під час хрестин, які відзначають всім дітям одночасно.

Хрестини в цьому краї аж ніяк не пов'язуються з християнським хрещенням і відбуваються через тривалий час, після того, коли дітки трішки підростуть, а саме, старші вже зможуть на Святий вечір вечерю носити, а батьки більше дітей не планують. На хрестини запрошують весь рід - це свято представлення дітей роду. Кумів тут також обирають кілька, а то і кільканадцять пар. Всі куми є хрещеними батьками всім дітям одночасно. Серед цієї групи кумів є і ті люди, які в свій час носили дітей до хреста. Кумів на хрестини просять з калачами, інших родичів запрошують без калачів.

Хрестини у Стіні, як і в більшості сіл Поділля, святкують 3 дні. Перший день тут називають "калачі", або "йти на хрестини на калачі" і кульмінацією свята є саме роздача калачів. Як було сказано вище, калачі на хрестини виготовляють такі ж, як великі різдвяні (фото 3). Кожному куму і кожній кумі (разом із дружиною чи чоловіком) дають по парі калачів за кожну дитину. Наприклад, якщо в родині хрестини справляють чотирьом діткам, то кожна подружня пара, один із членів якої запрошений за кума (куму), отримує 8 калачів. Решті гостей дають лише по одній парі калачів для подружжя, і по парі калачів кожному неодруженому родичу.

Роздає калачі на хрестинах найстарша жінка в роду. Якщо у дітей є прабабуся, то ця честь випадає їй. Якщо таких жінок

(прабабусь чи бабусь) дві, то роздають калачі обидві, щоб жоден рід не прогнівався. Поверх калачів бабуся кладе тарілку, в тарілку ставить дві чарки з червоним вином і дві "хрестинні квіточки" (букетики виготовлені із запашного васильку і вічнозеленого барвінку). Бабуся при цьому промовляє: "Кум і кума просять вас на калачі". Вино випивають не все, трішки залишають, щоб вилити у тарілку на квіточки. Змоченими у вині квіточками торкаються обличчя сусідів за столом, щоб були здоровими, гарними і рум'яними. На тарілки куми кидають гроші "бабці на капці". Кума ж віддає матері дітей (своїй кумі) крижма для кожної дитини. Інші родичі отримують лише пару калачів з такими ж почестями, також кидають гроші "бабці на капці", а кумам і дітям дарунки і гроші. Калачі забирають додому разом із "хрестинними квіточками". Калачі з'їдають, а у хрестинних квіточках купають власних дітей.

Якщо ж дитина знайшлася пізно, на яку батьки вже й не сподівалися і окремих хрестин їй не справляли, вона також вважається похресницею тих же кумів, що і решта братиків і сестричок. А на весіллі, коли за столом збирається увесь рід, кумам і родичам роздають за неї калачі з квіточками і з усіма хрестинними почестями. Тобто до весільного дійства додається ще один обряд - "роздавання хрестинних калачів". Його намагаються виконати в той момент, коли за столом сидять лише свої, свати ще не прийшли.

Весілля у Стіні також починається з випічки калачів, а оскільки печуть їх дуже багато, то до роботи приступають заздалегідь - ще з вівторка і продовжують її протягом трьох днів: вівторка, середи і четверга. Цікаво, що тут на весілля не печуть коровай, його також заміняють різноманітні калачі (фото 5). В даному випадку можна помітити схожість стінянських звичаїв з молдавськими.

Для випічки весільних калачів сходяться найближчі родички, які живуть щасливо у першому шлюбі. До жінок, які печуть весільні калачі ставляться такі ж вимоги, як повсюди до коровайниць. Не повинні робити і прикрашати весільні калачі жінки нещасливі у шлюбі, вдови, розвідниці, ті, що мали дватри шлюби, ті, що хоронили дітей. Розчиняють, місять тісто, виробляють калачі парна кількість жінок, щоб молоді були в парі. Робота супроводжується піснями і першою співають пісню:

"А в перший раз
У добрий час,
Благослови, Боже,
І отець і мати,
Своєму дитяті
Калачі випікати"

(співають її тричі)

Насамперед печуть калачі "подвійняки" для дружок і дружбів і калач молодої, вони менші за розміром. Про подвійняк йшлося вище, він за формою і розмірами такий само, як і різдвяний подвійняк, з яким діти носять вечерю на Святий вечір (фото 5). З подвійняком просять на весілля молодь. Молода просить із старшою дружкою дружок і дружбів, молодий зі старшим дружбою - світилок і дружбів. Дружбами тут називають неодружених хлопців не лише з боку нареченої, а й нареченого також. Слово "боярин" стіняни не вживають. Дружки - це дівчата - подруги і родички молодої, світилки - дівчата і родички молодого. Кожній дружці, світилці, дружбам печеться по два калачі "подвійняки". Один калач дають під час запрошення, з ним вони повинні прийти на весілля. Другий калач кожен отримує на весіллі в неділю в хаті своїх родичів: дружки у молодої, а світилки - у молодого. По два калачі неодруженій молоді дають, очевидно, для того, щоб вона знайшла собі пару.

Аналогічні звичаї ми бачимо і під час хрестин, коли неодруженим кумам також дають по два калачі. З калачами у Стіні просять лише неодружену молодь старшого віку. Якщо в родині є кілька дітей, з калачами просять лише одного - найстаршого. Дівувати і ходити на весілля за дружку чи світилку окремо від батьків могла лише старша сестра, менша повинна була сидіти вдома, або проводити час в своїй компанії, щоб не "посадила старшу під корито" (не вийшла заміж раніше).

В неділю увечері перед приходом нареченого молода сідає з дружками за стіл вечеряти. На закінчення трапези мати роздає дівчатам калачі-подвійняки. Кожна дружка зав'язує на носову хустинку два калачі. Один калач вона отримала під час запрошення на весілля, його вона принесла з собою, другий - отримала щойно. Після чого дружки вихо-

дять у двір, взявшись за руки і піднявши їх вгору, в руках у кожної по два калачі. Музики грають прощальний танок, а дружки танцюють із калачами. Танцюючи, дружки, тримаючись за руки, виходять за ворота. На вулиці молода прощається з кожною дружкою, дякує їй за послуги і тричі цілується. Прощаючись із дружками, вона прощається із своїм дівуванням. Ця обрядова дія є дуже красивою. Аналогічно, лише дещо пізніше, після приведення нареченої у свою оселю, молодий прощається із світилками та своїми дружбами, при цьому їм також дають до пари ще по одному калачеві подвійнякові.

Калач подвійняк використовують родичі молодого, як ідуть по молоду. Коли до будинку нареченої залишається метрів 500, двоє дружбів (старший дружба і ще один спритний парубок) біжать наперед із калачем до її хати. Молода, схиливши голову на руки, сидить за столом, накрита хусткою, біля неї дві дружки тісно притискають хустку до столу, щоб молодої не було видно.

Фото 2 *Калач молодої*

Дружби молодого вбігають до хати і оббігають із калачем навколо столу, де сидить молода. Під час оббігання вони намагаються підняти хустку і подивитись на молоду. Дружки не дозволяють це зробити, а дружби збиткуються над дівчатами, лоскочуть і щипають їх. Старости намагаються також впіймати дружбів і відібрати у них калач. Поєдинок триває недовго, дружби тікають і біжать на дорогу, де йде рід. Взявшись з обох сторін руками за калач і, піднявши його вгору, дружби пропускають попід ним увесь рід і знову біжать наперед у хату до молодої і оббігають із калачем навколо столу, намагаючись зазирнути під хустку, де ховається молода. А потім зустрічають свій рід і пропустивши його попід калачем, втретє біжать до молодої.

Третього разу старости особливо чатують на дружбів, шоб видерти у них калач, або поламати його. Якщо сватам пощастить видерти, або поламати дружбам калач, вони віддадуть їм свій калач і рід молодого втретє буде проходити не під своїм калачем, а під калачем молодої, тобто у жартівливому поєдинку родів молодий програє, і визнає себе переможеним. Якщо дружби тричі оббіжать молоду із калачем і тричі пропустять попід нього свій рід, переможцями вийдуть родичі молодого. Вберегти калач від старостів дружбам може допомогти хитрість. Один із дружбів ховає заповітний калач, а другий бере у руки інший калач. Якщо старости купляться на обман і поламають його, дружби вже на порозі покажуть свій цілий калач і побіжать зустрічати рід. Втретє рід молодого проходить під калачем у воротях, входячи на подвір'я молодої. Після чого родичі молодого ламають калач і, роздавши всім по шматочку, з'їдають його на подвір'ї сватів.

Важливу роль у весільних обрядах відіграє калач молодої. В його основі лежить подвійняк, в який вплітається дві квіточки, одна нагадує яблуневий цвіт, друга - троянду. Калач молодої прикрашають "куклою" із прядива, штучними квітами та стрічкою червоного кольору (фото 2, справа). З цим калачем молода в п'ятницю до схід сонця разом із старшою дружкою йде по барвінок для весільного віночка. На грядці барвінку вона спочатку кладе свій калач, потім стає на коліна, хреститься і просить божої допомоги. Спочатку дівчата рвуть лише той барвінок, що опинився у отворі калача, роблять з нього два пучечки і перев'язують їх червоними ниточками. Це дві "квіточки", з яких почнуть плести вінок. Потім на хустинку рвуть решту бар-вінку, а зверху кладуть ці дві "квіточки".

З цим же калачем у суботу з самого ранку молода із старшою дружкою просить на весілля рід. В кожній хаті його кладуть на стіл, а потім забирають. Під час запрошення молода вітається і кланяється господарям та промовляє: "Просили тато, мама і я вас прошу на весілля". "Спасибі татові і мамі, і тобі за запрошення, прийдемо". Молоду з дружкою запрошують сісти, розпитують про весілля, в

деяких хатах їх садять за стіл і пригощають. Якщо молода близька родичка, її перев'язують хусткою. Після чого молода дякує, забирає свій калач і йде просити далі.

Калач молодої - це єдиний весільний калач, який не їдять. Його молоде подружжя зберігає в оселі на чільній стіні на кілочку протягом всього життя, як оберіг родинного щастя. В стінянських світлицях бабусі нам показували калачі своїх доньок, яким по 20-30 років. На жаль, у їхніх дітей в міських квартирах не завжди є місце для весільного калача.

Коли піч гарно прогріється, випікаються великі калачі для старостів. За технологією виготовлення вони подібні до великих різдвяних та хрестинних калачів. "Старости, - за словами Чорної Зої Зосимівни, - перша скрипка на весіллі". Старостами і старостихами обирають рідних дядьків, тіток молодят, або одружених братів та сестер і їхніх чоловіків і дружин. Старостихи готують всю страву на весілля. Кухарка лише керує їх роботою, підказує, що і як робити. Старости розпоряджаються за столами, керують обрядовими діями, у них просять благословення.

Найбільший і найкращий калач печуть весільним нанашкам. Калач нанашкам випікають родичі молодої. Основу його також складає подвійняк, а другий ярус робиться особливо старанно. В кожне переплетіння вкладаються зроблені з тіста троянди, яблуневий цвіт і кривульки - "вушка". Цей калач схожий на величезний круглий коровай з діркою посередині (фото 3, справа).

Молодятам випікають весільних голубів (фото 4). Основою цієї здоби також є подвійняк, всередину якого кладуть балабушку тіста. Голуби, на відміну від інших весільних випічок, не мають дірки посередині. У другому ярусі, неначе у гніздечку, розміщують дві пари голубів, одна пара виться в один бік, інша - в другий. Шиї птахів прикрашені згардами. Поміж голубів красуються чотири троянди і велика яблунева квітка в центрі, а також кривульки-вушка. Всі прикраси, включаючи згарди, зроблено із того ж самого тіста, що і основа голубів. Голубів розрізають і пригощають молодих та найближчих родичів аж у вівторок - останній день весілля.

З калачами проводжають людину у останню путь. На фото 3 зображено ритуальні калачі: справа - помана, зліва - калач для кожного дорослого учасника похорону, або поминок, посередині - калач у вигляді пташечки "голубка". "Голубки" роздають дітям, коли помирає дитина. Серед цих калачів найпишніше оздоблена помана, вона більше нагадує коровай (фото 3). В її основі подвійняк із закритою тістом серединою, поверх якого викладаються з тіста прикраси. Через увесь калач робиться два хрести, особливо майстерно виплітається верхній хрест, він дещо більший. Посередині кладеться велика квітка, яка нагадує хризантему, між кінцями хрестів - вісім маленьких квіточок, кожна з яких має по три пелюсточки.

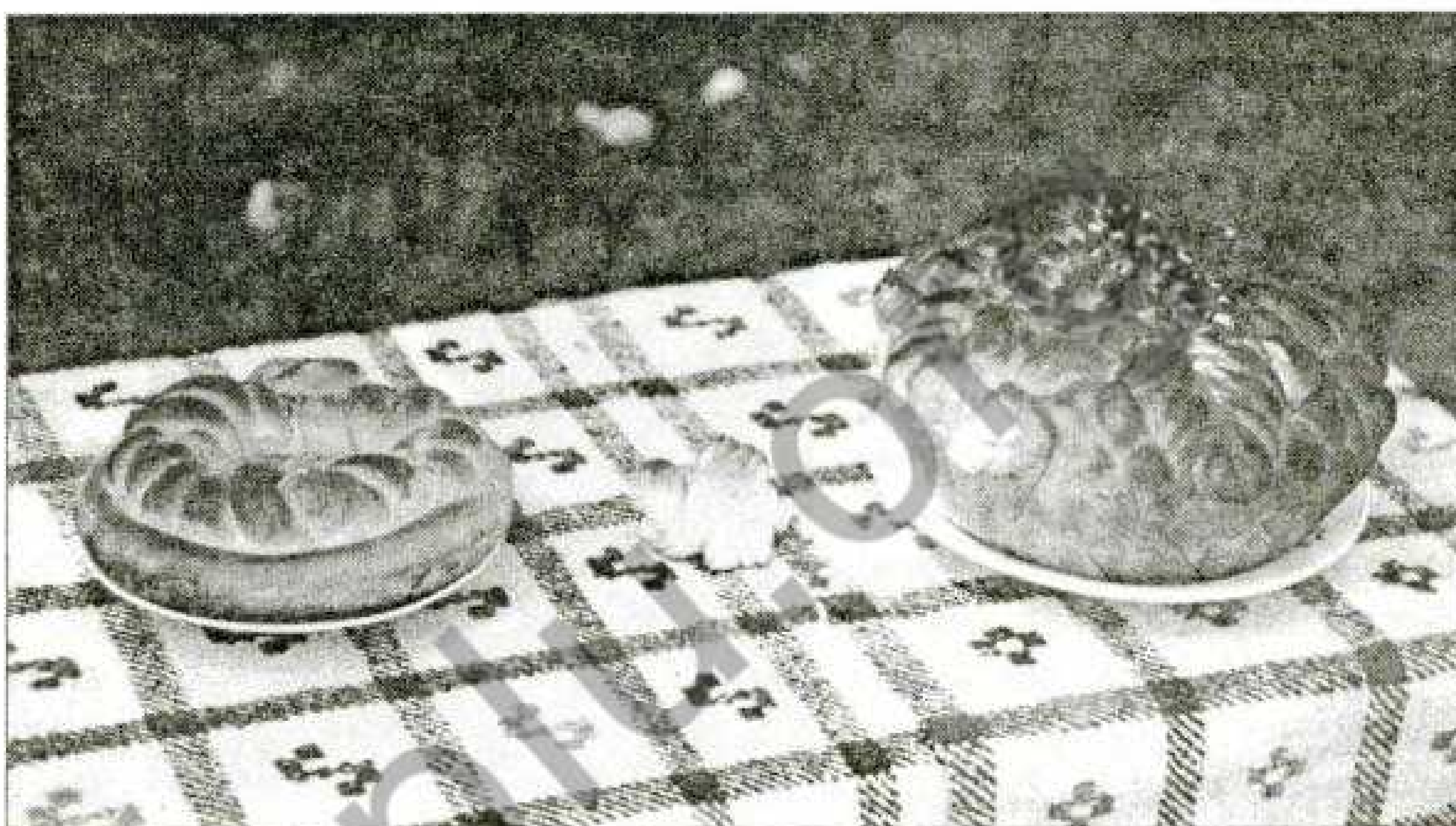

Фото 3. *Ритуальні калачі: справа - помана, зліва - калач, посередині калач у вигляді пташечки "голубка"*

Зупинимося детальніше на поминальній трапезі. В хаті під час поминального обіду на столах у мисочках стоїть кутя, посередині столу - помана із свічкою, кухлик з водою і калачі. Як тільки люди заходять за стіл, комусь одному дається калач із запаленою свічкою, решті роздаються свічки, які вони запалюють і ставлять кожен у свій ка-

лач, що лежить на столі. Запаливши свічки, стоячи всі моляться за упокій душі, після чого сідають і куштують кутю. В цей час подаються інші страви і "пускається колія", тобто дають дві чарки і виставляють спиртні напої. Традиційно обід починається без спиртного і лише після куті дають дві (іноді, якщо людей дуже багато, то чотири) чарки на всіх. Коли на стіл подають борщ (а на похоронах це обов'язкова страва), також всі встають і моляться. Після молитви трапеза продовжується.

Під час обіду на столі у кухлику стоїть кринична вода, яку п'ють час від часу всі присутні. Кожен повинен випити кілька ковтків цієї води із спільного кухлика. На кінець трапези на стіл подають варені сливки (чорнослив) і підносять комусь з гостей кухлик чи кварту із підсолодженою медом або цукром водою. Цю воду п'ють по черзі, передаючи кухлик з рук у руки, поки він, обійшовши весь стіл, не повернеться до тієї людини, яка пила першою. Після цього всі дружньо підводяться, моляться - співають "Вічна пам'ять", дякують за обід, беруть зі столу калачі, і з запаленими свічками, виходять з хати. Господарі дякують гостям, що прийшли провести в останню путь покійника.

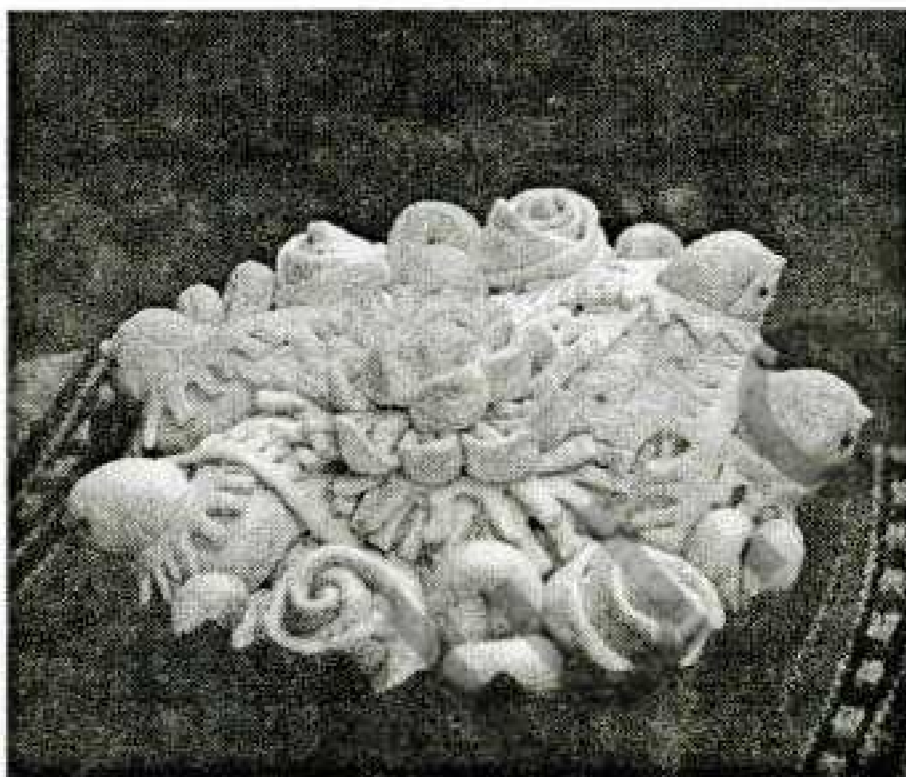

Фото 5. *Весільний каравай*

Під час поминального обіду свічки горять на столі протягом всієї трапези. Якщо свічки тоненькі і можуть догоріти швидше, їх гасять після другої молитви (після борщу) і перед виходом з-за столу запалюють знову. Із запаленими свічками люди виходять аж за ворота "проводжають душу", свічки спеціально не гасять, вони мусять погаснути самі.

Так відбувається поминальний обід в день похорону, а також всі поминальні обіди - "дев'ять днів", "сорок днів", "рік". Різниця лише в тому, що під час похорону помана залишається на столі, а на поминки її віддають комусь з присутніх разом з подарунком - хусткою, сорочкою, спідницею і т.п. Поману дають людині такої ж статі і приблизно такого віку, як і покійник. На "дев'ять днів" віддають поману, спечену на похорон, на "40 днів" і "рік" помани печуть свіжі.

Душу проводжають після кожного поминального обіду. Але на сороковий день ритуал здійснюється двічі. Перший раз - душу із калачиками, поманою та запаленими свічками проводжають хатні родичі на світанку, обов'язково до схід сонця. Вдруге - всі гості після поминального обіду. За словами Гідрович Марії Христофорівни : "Душа покійного покидає оселю на сороковий день. Оскільки душі ходять тільки в сутінках або вночі, то і покидає вона рідну домівку саме на світанку, на сороковий день, і хатні повинні її провести обов'язково".

Вивчаючи детально етнічну культуру цього маленького подільського села, яке знаходиться в глибокому річищі Русави, правої притоки Дністра, ми глибше усвідомили і відчули, яким унікальним і неповторним є кожен куточок нашої України. Тут ми зіткнулися з невідомими широкому загалу обрядовими діями, віруваннями, оригінальними хлібними виробами, які мають давнє, ще дохристиянське походження.

НАБУТОК УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

Софія Грица. Фольклор у просторі та часі. — Вибрані статті. — Тернопіль, 2000.

Значення кожного вченого, його місце в національній культурі залежить не тільки від кількості та якості опублікованих праць. Для поступу наукової думки має вагу також те, яку ділянку знань опрацьовує дослідник, що нового він вніс у ці знання і наскільки дієвою є його методологія.

Останнє набуває особливої ваги, коли йдеться про наукову школу. Як правило, вчений високого рангу стає зачинателем наукового напряму. Крім того, дослідник, який здобув собі відоме наукове ім'я та громадський авторитет, вважає за обов'язок звертатися також до науково-популяризаторської діяльності. Адже поширення нових знань, їх пропаганда створює сприятливі умови для розвитку певного наукового напряму, оскільки привертає увагу різних прошарків суспільства, а, отже, збільшує шанси підтримки науки. Що в наш час аж надто актуально.

Сказане повною мірою стосується українського вченого з європейським ім'ям, доктора мистецтвознавства, професора, лауреата премій ім. М.Лисенка, Б.Асафьєва, Ф.Колесси - Софії Йосипівни Грици. Вона автор фундаментальної монографії "Мелос української народної епіки", книги про музично-фольклористичну та композиторську діяльність академіка Філарета Колесси, видавець тритомника його наукового та музично-хорового доробку, а також фольклорних записів з Полісся Ф.Колесси та К.Мошинського, низки наукових та популярних збірок української народної музики, численних статей. Свого часу увагою всієї України користувалися радіопередачі "Золоті ключі", "Дзвонкова криниця", "З народних джерел", провідну роль в організації та проведенні яких відігравала С.Грица.

І, звичайно, дослідниця має гідне коло учнів. Серед її колишніх аспірантів — кандидати і доктори наук. До її учнів має честь належати і автор цих рядків.

Наприкінці 2000 року С.Грица видала збірку вибраних статей "Фольклор у просторі та часі" обсягом 16 друкованих аркушів. Вміщені розвідки згруповано у три тематичні блоки: теорія музичного фольклору, народний епос, музична фольклористика. Хронологічно збірник обіймає період фольклористичної діяльності авторки від 1966 до 2000 року. Це дає змогу скласти уявлення не лише про становлення індивідуального наукового стилю та визначальні наукові інтереси вченого, але й дозволяє простежити етапи відродження української етномузикології після її зруйнування у 1930—1950-і роки.

Серед вміщених до рубрики "Теорія музичного фольклору" - статті різноманітної тематики: про вплив територіальних факторів на зміст (характер) народного мелосу і середовище його носіїв; порівняння музичних типів за їх мелодичною схожістю в межах карпатського регіону; про дифузії в пісенності порубіжних етносів; розглянуто фольклор у динаміці його розвитку на прикладах обрядової та позаобрядової пісенної творчості та позаобрядової лірики; проаналізовано особливості міграційних процесів у фольклорі українців Канади та лемків (співвідношення пісень етнічної діаспори та метрополії); завершує розділ стаття про фольклор як поліелементний феномен, як систему, схильну до саморегуляції. Розгляд усіх згаданих проблем супроводжується звертанням до численних наукових джерел, постатей вчених, філософів, а також спирається на багатий експедиційний досвід авторки.

Окремо варто виділити три теоретичні статті: про категорію парадигми, багаторівневий аналіз народної творчості, складні (антинонімічні) стосунки варіантності та змісту жанровості фольклору.

У статті "Функціональний багаторівневий аналіз народної творчості" пропонується 6 принципів функціонального дослідження фольклору: 1) середовище (сільське та міське); 2) зумовленість виконання обрядового та необрядового фольклору чоловіками та жінками (статевий фактор); 3) за-

лежність фольклорного мислення від способу занять і життя (землеробство, рибальство, урбанізоване середовище тощо); 4) зв'язок між художнім мисленням середовища та формою виконавства (індивідуальне, колективне, з інструментальним супроводом, хореографія з музикою тощо); 5) зв'язок мислення фольклорного середовища з орієнтацією на певні види творчості (слово, слово і музика, слово та інструментальний супровід тощо) та роди (епос, лірика, драматичний рід); 6) залежність музики і тексту від модусів мислення фольклорного середовища та його установок на певні роди творчості.

Перераховані пункти дають загальне уявлення про напрями багаторівневого аналізу музичної народної творчості. Посуті, це стислий план для соціологічних досліджень. Він заслуговує на подальшу деталізацію — на зразок, скажімо, "Програми вивчення професійних народних співців та музикантів", розробленої К.Квіткою у 1920-ті роки (але, зрозуміло, в плані методики наукового аналізу).

Проблема варіантності фольклору завжди перебувала у полі інтересів С.Грици як теоретика. У зв'язку з потребами поглибленого розуміння варіантності нею було опрацьовано поняття "парадигми" задля вивчення міри і типів споріднення фольклорних зразків (варіантів). Цій проблемі присвячено статтю "Категорія парадигми у вивченні варіаційної специфіки фольклору". Поняття "парадигми" застосовується у лінгвістиці для позначення змінності словоформ однієї лексеми (слова-типу). У філософії цей термін докладають до світоглядних категорій різних культур і цивілізацій (східна, західна парадигми, скажімо, в поглядах на взаємозв'язки духу і матерії). Слід зазначити, що запозичення лінгвістичної термінології завжди було характерним для музикознавства (період, фраза, мотив, каденція тощо). І завжди плідним. У С.Грици поняття "парадигма" має основу з давньогрецької — "зразок, що підлягає змінюванню". У лінгвістиці таким зразком є слово, у фольклористиці — пісня. Дослідження типології варіантності (отже, парадигматики) фольклору є одним з найважливіших напрямів пізнання фольклорного мислення (С.Грица уточнює: "модусу мислення", тобто норми, звичок, стереотипів, що визначаються регіональними, віковими, соціальними тощо параметрами).

У зв'язку із сказаним слід наголосити: значення поняття "парадигма" в теоретичній фольклористиці полягає в тому, що уперше проблему варіантності (існування та розспіву конкретних сюжетів у сотнях і тисячах зразків) запропоновано розглядати комплексно. І не лише на структурному рівні (що мало місце до появи статей та монографії С.Грици "Мелос української народної епіки"). Уся нерозв'язна загадковість парадигматики фольклору (змінності, тяжіння до множення варіантів) упиралася в недооцінку територіальних, часових та соціальних факторів функціонування фольклору.

Якщо до середини XX ст. наука (байдуже — природнича чи гуманітарна) розвивалася через подрібнення методик, напрямків, то згодом ми поволі почали усвідомлювати цінність синкретизму античної та середньовічної науки-філософії (бо філософія фактично тоді була метанаукою, що обіймала увесь спектр знань та інтересів). Введення у музичну фольклористику поняття "парадигми" було відповіддю на загальну тенденцію науки XX ст. повернутися до інтегративного пізнання. Завдання вивчення варіантності фольклору С.Грица формулює як заглиблення в парадигматику. Це означає: врахувати роль тексту і наспіву в законах множення варіантів; збагнути пріоритет тексту; узяти до уваги регіональну специфіку розспіву; визнати пізнавальну рівнозначність кожного зразка варіантного ряду.

Найперспективніший висновок цих складних багаторічних досліджень сформульовано в монографії С.Грици "Мелос української народної епіки": докладний структурний аналіз української пісенності в її історичному та просторовому розвитку "розкриває логіку розвитку морфології та синтаксису словесно-музичної пісенної мови, надає можливість уявити, а подеколи й реконструювати звучання пісенних текстів, свого часу записаних без мелодій" (с. 233). Ця цінна за культурно-історичним значенням ідея буде реалізована, коли до дослідження проблем культурної антропології буде підключено потужний потенціал комп'ютерних технологій.

Друга рубрика збірника присвячена українському народному епосу. Епос — чи не найбільш досліджений жанр фольклору. А проте тут залишаються ще серйозні питання.

Що вони існують, і що на них можна шукати відповіді, доводять статті авторки. По суті, уперше (в пострадянській науці) з'ясовується роль апокрифічних творів (псалмів, духовних віршів) та їх фольклоризації в кобзарсько-лірницькому мистецтві. Поглиблюється розуміння народного професіоналізму та розглядається етичний бік творчості — екологія фольклору. Це й зв'язок традиційної культури з навколишнім середовищем — і соціальним, і природничо-господарським. У характеристиці української епіки дослідниця спирається на часові й територіальні фактори, виділяючи три осередки розвитку словесно-музичної епіки: центральний, південно-східний райони та Карпати. Зокрема, саме в Карпатах епічний стиль живе донині.

Не маючи змоги зупинитися докладніше на багатому й різноманітному змісті вибраних статей С.Грици, вкажемо на "червону нитку", що пов'язує усі наукові розвідки. Назва збірника "Фольклор у просторі і часі" з надзвичайною точністю відображає наукові інтереси та методологію провідного етномузиколога. Здебільшого фольклористи торкалися структурних, типологічних — інакше, стабільних, зафіксованих у самих фольклорних зразках сторін народної культури. Але фольклор — це найдавніша, власне, первісна форма пізнання світу. Це неперервний розвиток людського мислення, мови, мистецтва від верхнього палеоліту до сучасності. Тому часові фактори постійно перебували у взаємодії з факторами географічними (просторовими). І визначальною рисою наукової методології С.Грици є увага до народної музики як феномену простору і часу.

Третя, остання рубрика збірника — музична фольклористика. Вміщені тут статті про Ф.Колессу, С.Людкевича є на сьогодні найдосконалішим матеріалом для ознайомлення з їхньою музично-фольклористичною діяльністю. Завершується рубрика (і збірник в цілому) надзвичайно актуальною статтею щодо методів та напрямів досліджень у фольклористиці. Ця тема ще у 1980-ті роки була фактично закрита, тому стаття С.Грици - перша (від 1920-х років після праць К.Квітки) публікація на цю тему. Читач збагатиться ерудованим викладом складної проблематики еволюціонізму, міфологічного напряму досліджень фольклору, соціологічної та інших наукових шкіл. Це настільки значний матеріал, що виникає думка порадити шановній дослідниці розширити обсяг огляду до меж спеціальної монографії, яка б дуже придалася науковцям, викладачам музичного фольклору та студентам.

В цілому збірка статей С.Грици "Фольклор у просторі та часі" є цільною, методологічно довершеною працею. Це той рідкісний випадок, коли жанр "збірки" переростає її видові ознаки і сприймається як монографія.

м. Київ *Анатолій ІВАНИЦЬКИЙ*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРШОДЖЕРЕЛ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ

Микола Дмитренко. Українська фольклористика: історія, теорія, практика. – К., Народознавство, 2001. — 576 с.

Потреба в фундаментальній "Історії української фольклористики", яка була б не просто систематизацією фактів та їх коментарями, а грунтувалась би на принципово нових ідеологічних та методологічних засадах. Рецензована книга М.Дмитренка "Українська фольклористика: історія, теорія, практика", яка нещодавно вийшла у світ в редакції часопису "Народознавство" є, здається, першою спробою підготовки такого видання.

Одразу необхідно зауважити, що будучи обізнаним із сучасними теоріями та методологіями, як зарубіжними, так і вітчизняними, автор уникає будь-яких їх повторень, тут нема ані жодних претензій на світовий рівень, на модні нині наслідування західноєвропейських та американських учених-ет-

нологів та філософів. Натомість маємо спокійні, розважливі міркування про природу тих чи інших явищ в історії української народнопоетичної творчості та науки про неї, на основі чого й викристалізовуються ті чи інші грані власної концепції. М.Дмитренко не поспішає видавати синтетичну працю, він видав збірник власних праць, об'єднаних однією ідеєю — творити основу для такого видання. Уже те, що у розв'язанні поставлених проблем дослідник виходить з принципів єдності теорії, історії та практики, є серйозною спробою перевести осмислення української науки про народну творчість в абсолютно нову площину. Це дає йому змогу розширити зміст самого поняття "Фольклористика", включивши до нього не лише фольклористичні студії, а й саморух, самооновлення фольклорного процесу, діяльність збирачів-фольклористів, зрештою, виховання і постійну взаємозміну наукових кадрів у даній галузі народознавства та формування відповідного естетичного середовища і естетично розвинутої особистості. У системі цих координат і відбуваються пошуки М.Дмитренком по формуванню власної концепції "Історії української фольклористики".

Грунтовно осмисливши наукову спадщину О.Потебні та В.Петрова, спроектувавши основні її положення на діалектику становлення жанрів, фольклористичну діяльність Г.Танцюри, Н. Присяжнюк, І.Гурина, М.Мишастого, О.Стеблянка, М.Мицика, ряду молодих вчених, роль фольклору в системі освіти та виховання, М.Дмитренко говорить про неперевність, повсюдність, повсякденність поетичної творчості народу як фактор формування його духовності і національного самоусвідомлення на цій основі. Ще О.Потебня аргументовано і категорично заперечував теорію згасання народної творчості. Він не просто вірив у постійно зростаючі сили народу, а й переконливо доводив це у своїх працях. Відмирання ж, переродження і виродження народної поезії на певних етапах історії людства він вбачав у насильстві, у тому, що "від народу взято дуже мало", що для "народу зроблено мало". Розвиваючи і поглиблюючи це положення О.Потебні, М.Дмитренко досліджує динаміку анекдотів, байок, балад, бувальшин, жартівливих та сатиричних пісень, легенд і переказів, прислів'їв та приказок тощо і доходить висновку, що активність та спад процесів їх жанротворення і побутування залежить від динаміки суспільних процесів, адже народ відгукується на те, що торкається найсуттєвішого, найглибиннішого в його житті. Переконливий приклад тому — фольклор про голокост 33-го, Сталіна і навіть своєрідна реакція на події у Верховній Раді. Динаміка фольклорного процесу як динаміка духовного життя нації у рецензованій книзі потрактовується знову ж таки у тісному взаємозв'язку з суспільними процесами, із процесами становлення особистості. Скажімо, материні пісні, вшанування Т.Шевченка в день 100-річчя від дня його народження для І.Гурина стали відправною точкою у формуванні його як фольклориста, кристалізації його життєвих принципів та ідеалів, поглядів на життя і самоусвідомлення себе в ньому. На основі цих та інших даних М.Дмитренко розвиває, поглиблює принцип неперервності, повсюдності та повсякденності як складову власної концепції становлення української фольклористики, вбачаючи в них і єдність теорії, історії та практики.

Подальші пошуки вченого пов'язані з естетичним чуттям мас як основою побутування народної поезії. Знову ж таки досліджуючи його в теоретичному, історичному та практичному аспектах, М.Дмитренко виходить на нові, ще недосліджені проблеми. Вони пов'язані, насамперед, з високим рівнем естетизму українського побуту. З одного боку цей естетизм зумовив національну своєрідність культурно-побутових традицій, зокрема, те, що саме українці найбільшою мірою зберегли автентичність побутування фольклору. З другого ж — такі традиції дали і дають сильні імпульси, створюють міцний грунт для духовного розвитку нації. Конкретизація цих положень фольклористичної концепції автора знаходить свою реалізацію у творчих портретах збирачів і дослідників народної творчості, у статтях, рецензіях, відгуках. Так, аналізуючи джерела формування фольклористичних зацікавлень Г.Танцюри, О.Стеблянка, Н.Присяжнюк, М.Мишастого, М.Мицика, дослідник вказує на атмосферу пісенності, багатої народнопоетичної уяви, в якій вони жили від раннього дитинства, естетизм побуту, що й

визначило не лише фольклористичні зацікавлення, а й сформувало їх як естетично розвинені особистості, завдяки чому вони й стали власне фольклористами, тобто зуміли поєднати в собі збирача, музиканта, виконавця і пропагандиста. Г.Танцюра і О.Стеблянко, скажімо, майстерно володіли грою на різних музичних інструментах, розробляли власні методики запису пісень, звичаїв, обрядів і т.д., кладучи в їх основу максимально точну відповідність записаного природі, того що побутує у повсякденному житті. На грунті фольклористичної діяльності відбулось і формування М.Мицика, М.Мишастого, І.Гурина, Н.Присяжнюк та інших як естетично розвинутих особистостей. Така постановка питання заслуговує на особливу увагу, адже досі дана проблема у такому взаємозв'язку та взаємообумовленості явищ у фольклористиці не розглядалась, а вона значно поглиблює сам зміст поняття "фольклористика", розширює його рамки, а відтак ставить перед необхідністю розв'язувати нові проблеми, зокрема розглядати фольклористику як безперервний рух, взаємозв'язок і взаємообумовленість різних її структурних складових, до яких вчений, як бачимо, відносить не лише різні напрямки наукових досліджень, етапи становлення і т.д., а й динаміку духовного світу носія, збирача і дослідника фольклору, особливості побуту, історичні та суспільно-політичні процеси.

У взаємозв'язку з останніми, розвиваючи учення О.Потебні та В.Петрова, М.Дмитренко виформовує ще одне положення своєї концепції: народно-поетичний образ — це продукт відповідного світогляду, відповідної ідеології. У статтях про символіку фольклору - "Байка", "Балада", "Загадка" - рецензіях на навчальний посібник К.Охомуш та А.Слизька "Архаїчні елементи народної духовної культури степової України" (Дніпропетровськ, 1992), монографії О.Дея "Українська народна балада" (К.,1986), Л.Дунаєвської "Українська народна казка" (К.,1987), збірники "О.Потебня. Естетика і поетика слова" (К.,1985), "Веснянки" (К.,1984), "Мудре слово. Прислів'я та приказки нижньої Наддніпрянщини" (Запоріжжя, 1992), "Євшан-зілля. Легенди та перекази Поділля" (Львів, 1992), інші праці він постійно проводить думку, що ідеологія — це не закостенілі норми, правила і догми, як вони розумілися за часів панування комуністичного тоталітаризму, а комплекс уявлень про людину і світ, який постійно змінюється, оновлюється в процесі історичного розвитку людини, її духовних орієнтацій у світі й суспільстві загалом, адже , за словами О.Потебні, "за зв'язком образів необхідно добачати зв'язок уявлень". Досить переконливо у книжці це пояснюється і на прикладах таких символів як бузина, вишиванка, гільце, жито і т.д. В орнаментах української вишиванки, відзначається у статті "Із словника символів", переважають чорний і червоний кольори із вкрапленням синього, зеленого, жовтого (золотого), адже "такий тип вишивки міг символізувати не лише хліборобську працю на чорноземі в зоні лісостепу з наявністю річок, озер чи журливість вдачі, любов, цілеспрямованість подолянина у досягненні мети, а й певну гармонійність у стосунках людини з природою і людських взаєминах, силу, міць, зростання, часом — запліднення тощо" (с.232). Розвиток ідей попередників в "Українській фольклористиці" базується на використанні сучасних даних різних наук, таким чином стародавні і сучасні уявлення, що визначають зміст образу, трактуються як в діахронному, так і синхронному планах, у генетичних і типологічних зв'язках, що робить ті чи інші думки, ідеї, висновки аргументованими і переконливими.

Свіжою, справді новаторською в науці про народну творчість є й спроба вивчення і потрактування тих чи інших явищ фольклористики як духовного феномену українців. На перший раз таке твердження може видатися дивним, адже загальновідомо, що фольклор є виявом духовності нації. Однак М.Дмитренко зумів і тут сказати своє вагоме слово. Суть полягає в тому, що він тих чи інших носіїв, збирачів і дослідників фольклору подав як суто національні духовні типи, як суто національний вияв інтелекту і духовного аристократизму. Тому Явдоха Зуїха постала з нарису про неї не як проста, рядова селянка, яка знає багато пісень і вміє їх зворушливо виконувати, а як унікальне явище, як особливий прояв національного інтелекту, як найвизначніша

народна співачка слов'янського світу. У такому ж плані автор веде мову й про Г.Танцюру, Н.Присяжнюк, І.Гурина, М.Мицика та інших фольклористів. Справді-бо, кожен з них - по-своєму унікальне явище у світовій фольклористиці. Ті ж самі Г.Танцюра і Н.Присяжнюк залишаються неперевершеними збирачами стаціонарного способу, які через пісні, обряди, прислів'я та приказки, прозові жанри показали неповторність духовного життя рідного краю, а невеличка книжечка І.Гурина "Образне слово" на всесвітній виставці "Експо-67" викликала таке загальне зацікавлення, що видавництво змушене було перевидати цю скромну працю аби задовольнити попит не неї. М.Мицик у 10 літ зробив перші фольклорні записи, більшість з яких опубліковано в академічному томі серії "Українська народна творчість" — "Колядки та щедрівки" (1965). А це також явище досі невідоме у світовій фольклористиці. Важливість такого принципу полягає у кристалізації національних методологічних основ української фольклористики, у спроектованості їх на формування національної свідомості нашого сучасника, адже безперервність та постійне оновлення наших традицій і потрібні нам для того, щоб утверджувати у повсякденному житті здорові національні принципи, ідеали, адже "процес самосвідомості — то неодмінно процес самопізнання, вивчення глибин культурної традиції народу, його історії, мови" (с.379).

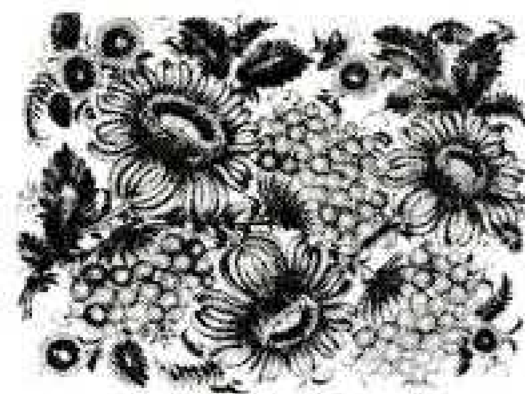
Прикметною ознакою статей, розвідок, коментарів, інтерв'ю, видрукуваних у книзі, є їх дискусійність. Автор полемізує, уточнює і доповнює у світлі своєї концепції визначення таких жанрів як анекдот, бувальщина, розуміння символу, аргументовано ставить питання про роль дохристиянських вірувань, звичаїв і традицій у формуванні нашої культури та літератури, основ національного буття загалом, дає оцінку працям молодих учених, критикує бездіяльність державних структур у царині відродження національної духовності, на противагу їм показує саможертовну працю сучасних збирачів фольклору, спрямовану на збереження пам'яток духовної та матеріальної культури, пропонує свої міркування щодо розв'язання цілого ряду проблем.

Разом з тим хочеться висловити й ряд, як на нашу думку, істотних зауважень. Збірник укладався з раніше опублікованих праць, тому у ряді статей зустрічаємо застарілі положення, які відображають ідеологію радянських часів. Йдеться, насамперед, про "викриття капіталістичної дійсності", "пафос нової (читай радянської — *О.В.*) дійсності", "соціалістичну атмосферу життя" (с. 271), різного роду "оспівування", які зустрічаються насамперед у розвідці "На крилах пісні". Маємо у збірнику й окремі загальники, хоча й цікаві, але бездоказові думки, нерозшифровані тези (с.140, 141, 164), тощо. Зрозуміло, що ці публікації необхідно було б доопрацювати, поновити окремі положення.

Незважаючи на те, що рецензована книга не є монографією, слід відзначити, що М.Дмитренко зробив у ній рішучі кроки до формування на основі теорії, історії й практики нових методологічних принципів та нової концепції української фольклористики, суть яких полягає у розумінні і потрактуванні явищ народної творчості та науки про неї як джерела і основи духовної величі нації, подальший розвиток і всебічна реалізація яких, сподіваємося, знайдуть продовження не лише в науковій діяльності вченого, а й в українській фольклористиці загалом.

Суми *Олексій ВЕРТІЙ*

ВІДЗНАЧЕННЯ ЮВІЛЕЮ ГНАТА ТАНЦЮРИ

Григір Мовчанюк

Всі, хто цікавиться вивченням української народної культури, добре знають, хто такий Гнат Танцюра. Він був талановитим педагогом, збирачем українського фольклору та етнографічних матеріалів. Внутрішні духовні спонукання постійно спрямовували його на свідому працю в осмисленні народного життя, традицій, побутової і художньої культури. Це внутрішнє спонукання водило його світлими дорогами до таких же, як він, людей, і вони у своєму спілкуванні вершили велику справу збереження, примноження та передачі у майбутнє творчого набутку народу, його скарбів народної поезії мистецтва. Звичайно, Г.Танцюра, маючи вищу освіту, добре розумів смисл і значення своєї діяльності як збирача фольклорно-етнографічного матеріалу. Він зумів чудово пояснити цінність пісенних скарбів таким талановитим його носіям як Явдоха Сивак (Зуїха) (від якої він записав 1008 пісень та багато прислів'їв і приказок), як Параска Полиця (від неї записав понад 500 пісень) та іншим.

Гнат Танцюра знав, що у нього є великі попередники, орієнтувався на їхній досвід, добре розумів те, що йому належить самому здійснити. Пригадую Настю Присяжнюк, з якою я довгий час спілкувався і дещо співпрацював: вона була свідома свого покликання і вважала свою роль як носія народної пісні і взагалі фольклору, як потрібну людям, благословенну Богом справу. Вона пишалася тим, що знає так багато пісень і вміє так добре їх співати. Чи ж не таким осяяним у своїй діяльності був Г.Танцюра? І чи зміг би він так цілеспрямовано і продуктивно трудитися, якби не відав про ціну свого заняття. Не забуваймо і того, на які суворі часи випало його життя. Пройшов цей чоловік через дві світові війни. В 1917 році, коли йому було шістнадцять, стався більшовицький переворот. Незабаром розпочалися жахи громадянської війни, потім примусова колективізація, організований більшовиками голодомор 1932-1933 рр., репресії 1937—1938 рр., німецько-румунська окупація, голод 1947 року і так аж до Хрущовської відлиги, до якої він ледве дожив і незабаром відійшов на той світ. Ось у таких умовах треба було цьому вчителю працювати, аби виживати і здійснювати свою велику культурну справу.

Про діяльність Г.Танцюри вже існує певна література, що зобов'язує до подальшого глибшого вивчення життя і діяльності цього подвижника. Цьому мало сприяти відзначення і його сторічного ювілею, а також всі ті заходи, які в зв'язку з ним були організовані Міністерством культури і мистецтв України, Вінницькою обласною державною адміністрацією, обласною радою, районними державними структурами, обласним науково-методичним центром, місцевим господарством у с. Зятківці.

Ювілейне дійство у Вінниці, Гайсині і Зятківцях, звідки походить Г.Танцюра, відбувалося 8—10 червня. Воно розпочалося науково-практичною конференцією, яку відкрила директор обласного центру народної творчості Т.Цвігун. Слово для привітання учасників конференції виголосила фольклористка З.Чорна. З доповіддю "Пріоритетні напрямки роботи закладів культури області по збереженню, розвитку і популяризації народної творчості" виступив начальник управління культури Вінницької облдержадміністрації Анатолій Левицький. Композитор, народний артист України, професор, член-кореспондент Академії мистецтв України Л.Колодуб поділився думками про використання фольклорних мотивів у сучасній музичній творчості. Докторант, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, кандидат філологічних наук, редактор часопису

"Народознавство" М.Дмитренко висвітлив діяльність Г.Танцюри як одного із найвидатніших збирачів народної поетичної творчості XX століття. Доктор мистецтвознавства, професор Київського Національного університету культури і мистецтв А.Іваницький доповів про українську фольклористику 1920—1990 років, а письменник, кандидат історичних наук В.Чудний розповів про свої враження від особистих зустрічей з Г.Танцюрою та про його творчу діяльність. Тут же працювала виставка художніх робіт народних майстрів Вінниччини, можна було ознайомитися із новими виданнями фольклорно-етнографічних записів Г.Танцюри, такими як "Українські народні пісні в записах Гната Танцюри", "Весілля", "Записки збирача фольклору" та брошурою М.Дмитренка "Гнат Танцюра". Для учасників конференції було продемонстровано також зразки народного одягу подолян XIX—XX ст. із колекції Вінницького краєзнавчого музею (з коментарем краєзнавця В.Косаківського).

Цього ж дня о 17 годині розпочалося урочисте засідання і святковий концерт у переповненому залі Вінницького музично-драматичного театру ім. М.Садовського. На сцені портрет Г.Танцюри, майстерно виконаний заслуженим діячем мистецтв Ф.Панчуком. На урочистому засіданні виступили заступник керівника виконавчого апарату обласної ради Михайло Вдовцов, голова Гайсинської районної ради Іван Замковий, Анатолій Левицький, професор Вінницького державного педагогічного університету А.Подолинний, М.Дмитренко, дочка ювіляра Н.Громова (Танцюра). Після цього розпочався концерт — прозвучали українські народні пісні "Піду я горою", "Лети, лети ти, чорная галко", "Щедрик" М.Леонтовича, "Повій вітре на Вкраїну" на слова С.Руданського, а також фольклорно-обрядові композиції "На Йордана", "Козацьке весілля", були виконані українські народні танці та інші твори.

В суботу, 9 червня, продовжувала роботу науково-практична конференція, присвячена вшануванню пам'яті славного ювіляра та дальшому розвитку української фольклористики, у якій взяли участь вчені з Києва, Львова, Тернополя, Луцька, Кривого Рога і Вінниччини. На конференції з своїми повідомленнями виступили етнограф, кандидат історичних наук С.Творун "Відтворення та показ автентичних обрядів і обрядових дій перед глядачами", аналітико-проблематичні питання сучасної української і світової фольклористики представив письменник І.Кравченко, новітніми записами українського фольклору про голодомори та спогадами про Г.Танцюру, з яким доводилося йому зустрічатися, поділився викладач фольклору та етнопедагогіки Криворізького державного педагогічного університету, кандидат педагогічних наук Д.Федоренко, а фольклористка з Луцька О.Кондратович ознайомила присутніх з своєю пісенно-оповідною композицією "Возвеличення жінки-матері в пісенному фольклорі волинського Полісся".

Наповнений багатим змістом був виступ відомого тернопільського етнографа і фольклориста, автора і упорядника цілого ряду видань народознавчої літератури П.Медведика. Про сучасну народну обрядовість говорила науковий співробітник Державного музею народної архітектури та побуту України Н.Зозуля, про діяльність Українського центру народної культури "Музей Івана Гончара" розповідала Я.Музиченко, про подвижницьку діяльність Г.Танцюри та інших українських народних майстрів промовляла науковець Л.Пономар. Директор телефестивалю української пісні та музики "Горицвіт" зі Львова Н.Грищенюк поділилася досвідом показу відеоматеріалів фестивалю.

Змістовною була участь у конференції та ювілейних урочистостях вінницьких фольклористів та етнологів. Науковець Вінницького державного педагогічного університету Т.Пірус представила пісенні скарби села Рахни Лісові Шаргородського району, кандидат мистецтвознавства, завідуюча відділом мистецтв Барського педагогічного училища А.Сторожук розкрила "Кілька сторін критичної діяльності Климента Квітки, що торкаються записів та документування народної музики". Науковий співробітник управління культури Вінницької облдержадміністрації Г.Мовчанюк виступив з темою "Українська пісня в трагедії Й.В.Фріча "Іван Мазепа", директор музею У.Кармалюка в с. Кармалюкове Жмеринського району, лауреат

премії ім. П.Чубинського В.Вовкодав поділився досвідом збирання фольклору та його публіцистичним висвітленням у періодичних виданнях України. Старший викладач кафедри української і зарубіжної культури Вінницького державного педагогічного університету В.Косаківський висвітлив тему інтерпретації української сорочки в пісенному фольклорі Поділля. Поруч з ним виступили і його студентки, молоді фольклористки Н.Фасоля і Н.Кондратюк, які записали і проспівали народні пісні, що побутують в наш час.

Того ж дня від 14-ї години тривав Всеукраїнський огляд-конкурс автентичних колективів на приз Г.Танцюри, що відбувся у концертному залі "Райдуга", у якому брали участь аматори народної пісні та художні ансамблі Вінниччини, Полтавщини, Херсонщини. Примітними тут були виступи талановитих народних співаків Лідії Горошко з Гайсина, Таїсії Прокопенко з Теплика і Олега Богдана також з Теплицького району, яких відзначено як переможців конкурсу і нагороджено цінними призами. Нагороди за успішний виступ отримали фольклорний колектив с. Вишківців Немирівського району, виконавці обряду "Обжинки" з с. Антонівки Барського району та народні співачки із Шишацького району Полтавської області. Перехідний приз ім. Г.Танцюри заслужив молодіжний ансамбль "Дивоцвіти" з м. Гнівань, а головний приз отримав фольклорний ансамбль "Брикса" з с. Бохоників Вінницького району.

Сторіччя Гната Танцюри випало на неділю 10 червня. День видався погожий, теплий. Обласна делегація шанувальників ювіляра виїхала з Вінниці до Гайсина для участі в урочистостях вже о 8 годині ранку, а через півтори години її зустрічали хлібом-сіллю при в'їзді до району. За традицією дівчата у народних строях і керівники району гостинно запросили на свято. Та внайперше всі разом відправилися до місця упокоєння Г.Танцюри, поклонилися, поклали живі квіти. Затим поїхали і поклали квіти на могилі знаменитої народної співачки і носія фольклору Явдохи Сивак (Зуїхи) на кладовищі у с. Зятківцях. Її могила огороджена, на залізобетонній плиті напис: "Явдоха Микитівна Сивак (Зуїха), від якої записано більше тисячі народних пісень, багато казок, прислів'їв та приказок. 1855—1935 рр.". У цьому ж селі біля Будинку культури відбувся багатолюдний урочистий мітинг та відкриття пам'ятного знака, присвяченого вшануванню творчої співпраці Г.Танцюри і Я.Зуїхи. Пам'ятник відкрили заступник голови обласної ради Степан Нешик, голова Гайсинської райдержадміністрації Степан Сікорський, Анатолій Левицький і Микола Дмитренко. На відкритті пам'ятника промовляли А.Іваницький і П.Медведик, виступили співаки с. Затківець, пісенні колективи Гайсинського району і Вінниччини, згадуваний співочий колектив з Полтавської області та ін. Тут було також представлено вироби народних умільців, вишивка, малюнки зятківчан, відбувалися традиційні народні гуляння. На пам'ятнику портрети з підписами. З правого боку: "Гнат Танцюра", зліва "Явдоха Зуїха". На мармуровій плиті знизу написано: "Народній пісні жити".

Справжнє багатолюддя зібралося в цей день у музеї-садибі Г.Танцюри, де також відбулося відкриття пам'ятної дошки: з портретом ювіляра. Блакитну стрічку при його відкритті на будинку, де 18 останніх років прожив ювіляр розрізали Степан Нешик, Анатолій Левицький, Наталія Громова (Танцюра). На подвір'ї музею-садиби з сердечними словами виступили перед численними шанувальниками, гостями та учасниками художньої самодіяльності Іван Замковий і Анатолій Подолинний. Для музею було передано пам'ятні подарунки і книги, комплект літератури науково-практичної конференції, присвяченої ювілеєві. Дочка ювіляра Н.Громова (Танцюра) запросила гостей і всіх присутніх на святі оглянути музей, представила їм його експозицію, поділилася спогадами про батька, відповіла на численні запитання учасників конференції, а також журналістів — члена редколегії журналу "Українська культура" Івана Малюти і кореспондента Українського радіо Василя Марусика. В організації ювілейних урочистостей на вшанування Г.Танцюри брали участь і його внуки — Лариса і Оксана та їхні малолітні синочки. Гайсинчани у ці дні відчули справжній подих духовного оновлення, відчули свою причетність до позитивних культурних перемін, які відбулися

в Україні напередодні відзначення 10-ї річниці Незалежності рідної держави. Людей радувало те, що ми можемо достойно вшанувати наших славних діячів, істинних подвижників збереження і розвитку української національної культури і віримо, що подвижницька справа Г.Танцюри буде продовжуватися в творчих ділах його духовних послідовників, його однодумців, всіх шанувальників його таланту.

Вінниця

На 1-4-й стор. кольорої вклейки

Український традиційний одяг. Поділля.
Друга половина XIX-XX ст. Ілюстрації до історико-етнографічного Атласу України.
Реконструкції наукового співробітника ІМФЕ НАН України Ніколаєвої Т.О., художник Слінчак О.С.

Традиційний народний одяг Поділля відзначається художньою виразністю, мальовничою кольоровою гамою та багатьма прийомами декорування. Висока культура місцевого виробництва матеріалів, багатство технік, орнаментальних мотивів, насиченість кольорів вишивки і ткання поєднується з різними способами утворення форм і носіння деталей костюма, вишуканістю доповнень, утворюючи цілісну, завершену композицію костюма даного регіону.

Основні елементи традиційного вбрання українців Поділля кінця XIX - початку XX ст. зберігають давньослов'янські, започатковані в культурному середовищі Київської Русі, риси. Це тунікоподібні жіночі та чоловічі сорочки; поясний одяг у вигляді прямокутного шматка домотканої вовняної орнаментованої тканини; вузькі полотняні чоловічі штани, характерні для північних та західних районів Поділля або широкі шаровари у населення південно-східних районів. Давньослов'янські елементи зберігаються й у верхньому одязі типу гуні, манти та опанчі, й у головних уборах - дівочих вінках, рушникоподібному жіночому уборі, у домотканих поясах тощо.

Орнамент вишивок зберігає найдавніші стилізовані мотиви, що символізували землю, родючість, жінку. Разом з тим в традиційному костюмі цього регіону зберігаються окремі риси культури тих народів, що контактували з подолянами в різні історичні часи. Це і грецькі колоністи Північного Причорномор'я, візантійці, кримчаки, турки, литовці, поляки. Творчо пристосовані до потреб і смаків, іноетнічні риси в одязі місцевого населення часом простежуються в колориті, орнаменті, манері носити одяг, що додатково підкреслює локальну своєрідність, територіальні відмінності костюма населення цього регіону.

Представлений в даному номері журналу одяг подолян, розроблений на основі зібраних автором польових, архівних, музейних матеріалів, авторських замальовок

та стародавніх фотографій місцевого населення.

Мал.I Комплекси традиційного вбрання південно-західного Поділля. Борщівський район Тернопільської області. Кінець XIX - початок XX ст.

а) Чоловічий комплекс складається із сорочки, кожушка, штанів, пояса, постолів. Домоткана сорочка тунікоподібного крою, довжиною до колін, із вільно закінченими рукавами і стоячим коміром вдягалась навипуск. Прикрашалась чоловіча сорочка широкою нагрудною вишивкою, а також орнаментом по низу рукавів і подолу, розшитими швами. Виконувалась вишивка кольоровими вовняними нитками різноманітними техніками (поверхниця, стебнівка, кучерявий шов, хрестик). Чорне тло щільно заповненого геометричного орнаменту пожвавлювалось вкрапленням нитки яскравих кольорів, утворюючи мерехтливий мальовничий ефект. Неширокі за кроєм білі літні штани виготовлялись із щільного домотканого полотна. Сорочка підперезувалась широким довгим поясом, сплетеним із різнокольорових вовняних ниток. Пояс за давньою традицією обмотувався навколо стану кілька разів і підтикався по боках. Кольоровими нитками розшивався і кожушок, який додатково прикрашався аплікацією з кольорової шкіри і хутра. Вишивка сорочки, тканий пояс і оздоблення кожушка виконувались в єдиній кольоровій і орнаментальній композиції.

На ноги взували шкіряні морщені постоли, прикрашені орнаментом.

в) Жіночий комплекс складається із сорочки, розпашного поясного одягу - опинки, запаски, пояса, хустки, коралів, постолів.

Сорочка виконувалась з домотканого льняного полотна. На Подністров'ї широко побутувала реліктова тунікоподібна жіноча сорочка, а також набув поширення і унікальний крій сорочки з "крученим" рукавом. В даному комплексі вузька довга плечова вставка пришивалась по основі стану. Вишивка у вигляді вертикальних смуг розташовувалась на грудях ("погрудки") і на спині; на плечовій вставці та приплічці йшли дві широкі горизонтальні смуги, а рукав заповнювався вертикальною композицією геометризовано-рослинного характеру. Як і в чоловічій сорочці, на темному щільному тлі вовняної вишивки вкраплювались нитки яскравих кольорів. Для надання святкового вигляду, сорочка додатково вишивалась срібними та золотими нитками, розшивалась лелітками.

На сорочку вдягався одноплатовий, з вовняної доморобної тканини, затканий вертикальними кольоровими смугами, розпашний поясний одяг -"опинка", "горбатка". По низу йшла широка смуга горизонтально розташованого орнаменту. Комплекс завершувався головним убором у вигляді яскраво орнаментованої вовняної хустки, задрапірованої навколо жорсткого очіпка; кораловим намистом і шкіряним взуттям.

Мал.II. Комплекси традиційного вбрання східного Поділля. Вінницька область. Друга половина XIX - початок XX ст.

а) Всі елементи жіночого комплексу виконувались з матеріалів домашнього виробництва. Це сорочка, розпашний поясний одяг, пояс, прикраси, головний убір, взуття.

Жіноча сорочка східних районів Поділля (додільна або "до підтички") зшивалася з двох пілок, внизу по боках вставлялись клинці. Вузькі плечові вставки ("уставки") пришивались по основі стану. Стоячий або виложистий комір, манжети, уставки, рукави, груди і спина прикрашались вишивкою. Геометризовано-рослинний орнамент виконувався вовняною або льняною ниткою у вигляді широких горизонтальних смуг на уставці та приплічці і вужчими вертикальними смугами - на рукавах, погрудках, спині. Тут зберігались різні старовинні техніки вишивки: низь, гладь, настилування; використовувались і такі техніки, як стебнівка, верхоплут, заволікання, вирізування,

виколювання, пізніше хрестик.

Якщо в південно-західних районах Поділля (Хмельниччина, Тернопільщина) вишивка була яскравішою, то тут переважав чорний колір, хоча в давні часи вишивка була мальовничою. Можливо, ця традиція увійшла в побут у зв'язку із сумними подіями в історії місцевого населення.

На сорочку одягали розпашний одяг з домотканої вовняної тканини - запаску або гуньку. Стародавні запаски, гуньки - чорні або сині, по низу і боках прикрашались тоненькими смугами малинового, червоного, зеленого кольорів або тоненьким вертикальними різнокольоровими смугами по всій поверхні. Один з передніх кутів цього одягу, залежно від статусу - дівчини або жінки - підтикалася під пояс. Кріпився на стані цей одяг мальовничим, плетеним з різнокольорових вовняних ниток довгим поясом. Пояс декілька разів огортав стан, звисаючи спереду, або по боках і закінчувався різнокольоровими китицями або бахромою.

Крім способів носіння (підтикання) поясного одягу, дівочий і жіночий костюми відрізнялись головними уборами. Дівочий головний убір складався із багатьох вінкоподібних деталей, зроблених із штучних квітів, різнокольорових вовняних ниток, намистин, бісеру, архаїчних навушних прикрас ("заушники") і значної кількості різнокольорових шовкових стрічок ("бинди"). Жінки вдягали на голову твердий очіпок, огорнутий рушникоподібною наміткою, витканою з високоякісної тонкої льняної пряжі. Важливу роль у комплексі жіночого вбрання відігравали прикраси, які передавались від бабусі до онуки. "Добре" коралове намисто; буси, вироблені із середини раковини ("баламут"); "камінне" намисто (з дорогоцінного каменю вишневого кольору); плетені з різнокольорового бісеру - "гердани", "силянки"; різнокольорове скляне намисто, срібні і золоті ланцюжки з хрестиком утворювали складний комплекс прикрас, який не тільки надавав викінченості і святковості костюму подолян, але й підкреслював заможність, а часом і багатство господаря.

На ноги вдягали в будень для роботи шкіряні постоли, на свято сап'янові чоботи або модні черевики.

Мал.1. Кожух. Івано-Франківська область. Кінець XIX - перша половина XX ст. Експедиційний матеріал.

Кожух пошитий з відбіленої овчини, відрізний в талії. Прикрашений кожух аплікацією з різнокольорової шкіри. Орнамент аплікації складається із стародавніх мотивів та архаїчної композиції, що містить семантичні, захисні елементи.

Мал.2 .Манта, с.Ошихліби, Кіцманський р-н.Чернівецької області. Кінець XIX - початок XX ст.Експедиційний матеріал.

Святковий чоловічий верхній осінньо-весняний одяг з домотканого білого сукна з великим виложистим коміром. Прикрашена манта аплікацією, виконаною різнокольоровими смужками сукна і мальовничою вишивкою вовняними нитками. Орнамент оздоблення складається з архаїчних елементів і семантичної композиції в цілому.

Цей тип одягу використовувався у XX ст. як реліктовий обрядовий одяг, частіше під час весілля.

Мал.3 Сорочка. Західне Поділля. м.Борщів, Тернопільської області. Експедиційний матеріал.

Сорочка - станік. Стан зшитий з двох пілок. Вузенька плечова вставка і рукав вшиті по основі стану сорочки. Прикрашена сорочка кольоровою вишуканою

вишивкою. Використовувались різні вишивальні техніки: гладь, поверхниця, кучерявий шов, стебнівка, тощо. Сорочка вишивалась вовняними нитками.

Мал.4. Безрукавка з овчини - кептар. Сокальський район, Львівська обл.
Кінець XIX - перша половина XX ст. Експедиційний матеріал.

Кептар виконано з відбіленої овчини, прикрашений аплікацією з різнокольорової шкіри, вишивкою, шовковими і вовняними нитками, хутром.

На 1 - 4 стор. обкладинки:
О.Г. Шабатура (нар.1913 р.). Наталка (фрагмент). Кінець 1930-х рр. Полтава.
Фанера, олія. 44Х62. ПХМ

На 2-й стор. обкладинки:
Михайлівський собор (1108 -1113 рр.).
Зруйнований в 1934 р., відновлений у 2000 р.

На 3-й стор. обкладинки:
Віктор Кириченко (нар.1963 р.). Гадання. 1990 р.
Папір, гуаш. 68Х90,

Віктор Кириченко "Гадання"

